

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

81/30
979

**Формування національних
і загальнолюдських цінностей
в українському суспільстві**

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА
КОНФЕРЕНЦІЯ

Харків-2006

1

Міністерство освіти і науки України
Головне управління освіти і науки
Харківської обласної держадміністрації
Харківський національний економічний університет
Кафедра українознавства

**Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції
«Формування національних
і загальнолюдських цінностей
в українському суспільстві»**

НБ ПНУС

751867

Харків
2006

81-30
ББК 81-9

М 34 *ср 79*

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві»: Збірник статей / За заг. ред. канд. філол. наук, доц. О. С. Черемської. – Х.: ФОП Лібуркіна Л. М., 2006. – 376 с. Укр., рос. мова

Відповідальна за випуск: Черемська О. С.

ISBN 966-8177-27-4

Статті збірника висвітлюють проблеми формування особистості на основі національних і загальнолюдських цінностей, питання функціонування української мови на сучасному етапі, взаємодію вітчизняних і всесвітньо-історичних процесів.

У матеріалах збірника розглянуто актуальні аспекти викладання української, російської та іноземних мов, історії України у вищих навчальних закладах, розкрито психолого-педагогічні особливості мовної підготовки іноземних студентів.

прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. № **7 5 1 8 6 7**

ББК 81-9

ISBN 966-8177-27-4

© Колектив авторів, 2006

© ФОП Лібуркіна Л. М., 2006

ЗМІСТ

Розділ 1. ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Пономаренко В. С. Виховна складова формування фахівців у сфері економіки знань.....	9
Черемська О. С. Українська мова у вищій школі як основа формування національних і загальнолюдських цінностей.....	15
Баличева Л. В. Теорія та практика гуманітаризації вищої економічної освіти.....	21
Дзіндра Л.Ф., Шмиррова В. І. Деякі аспекти виховання патріотизму молодого покоління України.....	25
Євграфова А. О. Національна ідея як концепт етнічної ідентифікації.....	28
Квітковська Н. В. Формування національних та загальнолюдських цінностей у сучасному вихованні особистості.....	34
Кісіль М. В. Якісна вища освіта в системі загальнолюдських цінностей.....	39
Кобзарь В. П. Національні й загальнолюдські цінності в українському суспільстві на сучасному етапі.....	44
Кочура Н. М. На шляху пошуку нової парадигми розвитку культури української нації.....	49
Мацько Д. С. Гуманістичні цінності як основа становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні.....	56
Мямліна А. В. Використання міфологічної комунікації у системі ЗМІ для формування загальнолюдських і національних цінностей у молоді.....	62
Романченко О. М. Взаємозалежність соціальних цінностей і традицій споживання в Україні.....	65
Циганенко В. А. Барокова історична проза – чинник національної свідомості.....	69

Черемський М. П. Творчість як основа професіоналізму викладача вищого навчального закладу	72
Шевченко Т. Жанрові особливості збірки Соломії Павличко «Листи з Києва»	78

Розділ 2. МОВНА КАРТИНА СВІТУ В КОНТЕКСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Лисиченко Л. А. Формування національної мовної картини світу у викладанні рідної мови.....	87
Архипенко А. М. Вивчення культури мовлення в економічному вищому навчальному закладі.....	92
Бутковська Н. О., Маслова Н. І., Нікітіна Л. Д. Мультилінгвізм і картина світу.....	95
Волкова І. В. До питання врахування специфіки навчального закладу при проведенні занять з української мови.....	101
Данкіна А. С. Лексичний аспект у викладанні української мови студентам-економістам	106
Дворцева Н. Г., Жовтобрюх В. Ф. Проблеми аналізу функціонально-семантичного поля буття в українській та французькій мовах.....	111
Дюмін О. З. До проблеми тестування знань із курсу «Українська мова».....	113
Мироненко А. О. Активізація пізнавальної діяльності студентів на заняттях з дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)»	119
Павловская О. Е., Пономаренко И. Н. О значении курса «Русский язык и культура речи» в нефилологическом вузе.....	124
Петренко В. О. Навчання студентів економічних спеціальностей іншомовного професійно орієнтованого читання.....	130

Петрова О. Б. Лінгводидактичні особливості викладання української мови фахівцям медикам на етапі післядипломної освіти	134
Полежаева О. В., Безугла І. В. Актуальні тенденції викладання іноземної мови за професійним спрямуванням в умовах Болонського процесу	139
Супруненко Г. С. Функціонування української мови в Харківському регіоні на сучасному етапі.....	144
Фоміна А. В., Калініченко О. В., Ніколаєва А. О. Деякі аспекти формування професійного мовлення студентів у медичному ВНЗ	150
Шуліка А. В. Проблеми створення української картини світу у вищих навчальних закладах російськомовного регіону ...	154

Розділ 3. ЕТНОГЕНЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Коломієць А. І. Кличний відмінок як один із засобів вираження ритуалів у «Слові о полку Ігоревім»	158
Борисов В. А. Динамічна картина українського наукового терміна: формат часу.....	163
Казимир І. І. Специфіка мотивації орнітонімів у сучасній українській мові.....	167
Маленко О. О. Лінгвопоетична модель української мови: романтична інтерпретація	174
Масло О. В. Символіка побутової та обрядової лексики української народної казки	181
Мороз Т. Ю. Проблема невідмінюваних іменників в аспекті ладу та норми мови	191
Мясоєдова С. В. Компонентний склад непрямих спонукальних висловлень сучасної української мови.....	199
Підгородецька І. Ю. Концепт «сонце» в мовній картині світу дитини.....	206

Сметана І. І. Символ «сонце» та його функціонування у поетичній мові В. Свідзінського.....	211
Сокол С. Ю. Міфологічний образ калини в українських народних баладах.....	215
Терещенко В. М. Український літературний постмодерний текст як об'єкт лінгвістичного дослідження.....	220
Фоміна А. В., Скорбач Т. В., Ніколаєва А. О. Мовна картина світу, її сутність та роль у суспільстві.....	225
Шелепкова І. М. Лексико-семантичні відношення в економічній термінології.....	229

Розділ 4. ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ІНОЗЕМЦІВ

Гайдамака Г. Г. Щодо впровадження ділової риторики у процес навчання професійного спілкування.....	235
Грищенко Т. Н. Определение специфики языкового содержания коммуникативной компетенции слушателей подготовительного отделения в условиях вынужденной интенсификации обучения.....	240
Дідорчук М. І., Чистякова Г. М. Визначення специфіки мовного змісту комунікативних потреб магістрів, що здобули освіту бакалавра на Батьківщині.....	251
Золотарьова І. М., Крутова А. Ф., Хом'якова О. В. Морально-естетичне виховання іноземних студентів у процесі вивчення російської мови з використанням творів живопису.....	256
Карцева М. Д. Поиск путей углубления мотивации обучения иностранным языкам путем расширения информативного поля специальных текстов.....	260
Лагута Т. М., Селіверстова А. І. Сучасні підходи до навчання іноземних студентів в Україні.....	263
Піротті Н. В. Науково-дослідні завдання у процесі викладання іноземної мови.....	268

Розділ 5. СИСТЕМОТВОРЧА РОЛЬ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ

Бровко О. О. Аксиологічна проблематика історіософського письменства.....	272
Руденко Р. Г. До питання про цивілізаційний підхід в історії.....	277
Свинаренко Н. О. Значення особистісних рис у становленні політика: оцінка діяльності А. Ерхарда вітчизняними вченими.....	280
Шелякіна А. В. Томас Манро про роль естетичного виховання у формуванні ціннісних орієнтацій особистості.....	283
Шпорт Г. М. Мова та етнічна самосвідомість українців східної діаспори.....	287

Розділ 6. СОЦІОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА У ВИВЧЕННІ АКСІОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Алексеєнко А. О. Методологія конструювання предметної проблематики історичного краєзнавства.....	292
Арзуманова Т. В. Цінності шлюбу та сім'ї в більшовицькому суспільстві в роки НЕІ Іу.....	295
Дворкін І. В. До питання про просвітницьку роль музеїв Лівобережної та Слобідської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	300
Добрунова А. Е., Бортник А. А., Корнілова В. О. Суспільно-політичне життя Харкова у 1917 році: відновлення діяльності партійних організацій.....	306
Корнев О. В. Вплив модернізаційних процесів на взаємини запорізького козацтва з Османською імперією та Кримським ханством (1710 – 1713 рр.).....	310

Матейко Р. М. Андрій Мудрик – лідер західноукраїнської молочарської кооперації 20 – 30-х років ХХ ст.: спроба сучасної інтерпретації.....	316
Мацюцький В. М. Генезис української земельної громади	326
Михайличенко Д. Ю. Збройне повстанство в Україні року 1919-го: національно-визвольний рух чи селянська війна?.....	333
Міносян А. С., Коршунова І. П., Чорна Н. В. Вітчизняна історія: важкий шлях до гуманістичного мислення.....	338
Склокін В. В. Грошові податки військових обивателів Слобідської України (60 – 80-ті рр. ХVІІІ ст.).....	341
Скринник З. Е. Соціально-культурний феномен грошей як аксіологічна проблема	344
Харламов М. І. З історії професійно-технічних шкіл в Україні в період нової економічної політики	350
Хряпін Е. О. Аксіологічні аспекти висвітлення іноземних інвестицій до промисловості Донецько- Придніпровського регіону (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) в українській історіографії радянського періоду.....	356
Яцина О. А. Український рух у публіцистиці журналу «Русская мысль» (1907 – 1914 рр.).....	361
Відомості про авторів	368

Розділ 1. ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В. С. Пономаренко ВИХОВНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Глобальне співтовариство спирається на економіку, яка наразі перебуває в стадії стагнації, про що свідчить нестійкість розвитку таких могутніх держав, як США, Японія, європейські країни. Відповідно до теорії великих хвиль новий цикл має початися за декілька років, і максимальний підйом економіки припаде на 2020 – 2040 роки [1]. Він буде зумовлений розквітом нових галузей шостого технологічного укладу, де домінуватимуть системи штучного інтелекту, мережні форми продукування знань, біотехнології й т. ін.

Наразі ці галузі розвиваються у провідних країнах найбільш високими темпами. Економіці України сьогодні притаманний розвиток переважно низькотехнологічних галузей третього та четвертого укладів, що не дає надії на швидке подолання відставання від найбільш розвинутих країн світу, які вже впритул підійшли до формування економіки знань. Дійсно, з інформаційно-технологічної точки зору вони набагато випередили Україну, але з гуманітарних позицій у них не все так безхмарно. У більшості розвинутих країн упродовж сотень років культивувався індивідуалізм, пріоритет власних або сімейних інтересів над суспільними, була сформована відповідна мораль. Усе це їм не завадило досягти високих показників соціально-економічного розвитку в період індустріального та початкових етапів постіндустріального суспільства.

При переході до нового типу суспільства, що базується на економіці знань, виникають нові вимоги до особистості, які зумовлені

специфікою колективного створення новітніх знань. Маю погодитися з думкою М. Згуровського, який вважає, що традиційні піраміди та вертикалі влади не зможуть забезпечити мережний характер формування нових знань [2]. Вони створюються в розгалуженій мережі людей та організацій без урахування внутрішніх і зовнішніх кордонів. Така технологія створення нового інтелектуального продукту зумовлює суспільний характер останнього і вимагає низького рівня індивідуалізму та високого рівня самоорганізації і моральності творчої особистості. Виховання такої особистості є дуже непростою проблемою і потребує багато часу та титанічних зусиль, але без цього не можна й мріяти про суспільство знань. Дуже влучно з цього приводу сказав Ф. Рабле: «Знання поза совістю веде до руйнації душі» [3].

В Україні впродовж сторіч спрацьовував принцип самоорганізації в суспільному житті, тому не індивідуалізм, а деяка соціальність була притаманна нашому народові і наразі ним не зовсім втрачена. Підтвердження цієї тези бачимо в праці поета й історіографа Юрія Липи: «Не чистий індивідуалізм є характерний для українця, лишень українська асоціативна група, громада, артіль» [4].

Ця риса українського народу свідчить про те, що в сенсі самоорганізації та моральності ми стоїмо ближче до суспільства, побудованого на економіці знань, ніж деякі економічно розвинуті країни. Такий висновок дає надію, що через розумний проміжок часу ми ввійдемо до глобальної економіки знань, а не залишимося на узбіччі шляху до неї.

Таким чином, стратегічною метою розвитку нашої держави може бути розбудова суспільства, що базується на економіці знань, у якому головним буде підвищення якості та рівня життя українського народу, де економіка буде для людей, а не навпаки.

Вона може бути реалізована через системну роботу всього загалу зі створення комунікаційно-інформаційного суспільства й паралельне запровадження мережних технологій, створення новітніх знань як основи економіки знань.

Але ця теза не охоплює гуманітарний, морально-етичний бік питання. На мій погляд, без виховання громадянина з відповідними рисами суспільство, яке базується на економіці знань, розвиватися

не буде. Тому одним із головних завдань нашої держави є формування і виховання творчої особистості та її соціалізація з використанням тих надбань, які історично притаманні нашому народові.

Реалізація зазначеної стратегічної мети потребує спільної праці установ влади, науки, освіти, культури, засобів масової інформації, бізнесу та ін. Тільки робота всім суспільним загалом в одному напрямку може дати позитивний результат.

У контексті викладеного вище роль освіти і науки суттєво зростає, вони стають чи не головною рушійною силою розвитку суспільства. З точки зору запропонованої стратегічної мети розвитку нашої держави – «метою розвитку економічної освіти є створення засад для інтенсивного накопичення соціально-економічних знань і оптимізація їх використання як головного потенційно необмеженого ресурсу розвитку українського суспільства і його соціально орієнтованої економіки» [5; 6].

За стратегічну мету розвитку університету конференцією трудового колективу прийнято: «Підвищення якості підготовки фахівців до рівня, що забезпечить їм можливість працевлаштування за фахом у розбудові суспільства, яке базується на глобальній економіці знань».

Ця загальна мета передбачає різні підцілі розвитку:

перша – формування інтелектуальної сліти суспільства в економічній сфері. Вона може бути реалізована тільки з використанням найбільш здібних і креативних студентів, питома вага яких за найбільш оптимістичними даними складає 10%;

друга – формування висококваліфікованих професіоналів за ліцензованими спеціальностями.

Обидві ці підцілі не можна розглядати інакше, як під кутом зору формування в кожного студента національної самосвідомості на основі загальнолюдських цінностей. У цьому контексті роль виховної роботи важко переоцінити. На мій погляд, вона має три складові з огляду на рівень виконавця.

Перша складова – рівень держави, де законодавча та виконавча влада створюють такі інституційні та економічні умови, що за-

безпечують організаційні можливості й об'єктивну зацікавленість кожного учасника виховного процесу: від батьків, вихователів у дитячому садку, працівників Міністерства освіти і науки, науковців, журналістів, письменників до засобів масової інформації, установ мистецтва і культури, у формуванні нового громадянина України – працюючого, здатного до самонавчання, саморозвитку, самовдосконалення. Створені владою умови мають сприяти набуттю молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування в молоді незалежно від національної приналежності особистісних рис громадян України: розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральності, художньо-естетичної, правової, трудової культури.

Держава багато зробила в цьому напрямі, але в сучасних економічних умовах прямого виділення коштів з бюджету завжди буде не достатньо. Потрібно залучати кошти суб'єктів господарювання за допомогою відповідної податкової політики. Використання податкових важелів залучення інвестицій у науку та освіту практично відсутнє. Не діє їхня регулююча функція у формуванні програм телебачення та кіновиробництва, у виробництві періодичних видань і т. ін.

Коригування, на мій погляд, потребує також політика держави у сфері оплати праці та соціальних трансфертів, оскільки частка заробітної плати в сукупному доході сім'ї знизилася з 70,9% у 1990 році до 42,7% у 2005 році [7; 8]. Це зниження проходило на тлі зростання соціальних трансфертів з 15,4% у 1990 році до 39,8% у 2005 році [7; 8]. Якщо розглядати зміни обсягів соціальної підтримки населення окремо від заробітної плати, то на перший погляд нічого поганого у такому зростанні немає, більш того, це позитивне явище, але порівняння зі значним зниженням частки заробітної плати в сукупному доході сім'ї свідчить про цілеспрямоване формування в громадян психології утриманців держави, що є дуже негативним явищем, оскільки спрямовує зусилля працездатної частки населення не на професійне зростання і відповідне збільшення заробітної плати, а на отримання збільшеного обсягу різного роду соціальних виплат.

Друга складова – рівень навчального закладу, де мають бути створені організаційні та фінансові умови для виховання особистості – творця, а не руйнівника, та формування у студента:

- потреби весь час навчатися, удосконалювати свою майстерність, саморозвиватися, намагаючись об'єктивно оцінювати свій професійний рівень;
- розуміння того, що майбутнє кожного залежить від його власної наполегливої праці щодо надбання компетенцій упродовж усього життя, а не від впливовості, грошей батьків і знайомих;
- розуміння того, що синтез нових знань усе більше й більше буде проходити у межах неформальних творчих колективів, де немає місця чистому індивідуалізму, де моральність особистості виходить на перший план;
- потреби й вміння вести здоровий спосіб життя.

У межах удосконалення виховної роботи потрібно розробити і запровадити корпоративний кодекс навчального закладу, що побудований на принципах високої моральності та патріотизму. Він має бути єдиним для викладачів і студентів та передбачати моральну відповідальність за його порушення.

У навчальному закладі мають бути створені технічні, організаційні й методичні умови для багатогранного духовного й фізичного розвитку викладачів і студентів, що можливо через широку підтримку художньої самодіяльності, культурно-масової роботи, фізичної культури і спорту, активну участь у культурному й науковому житті міста та країни в цілому.

Важливу роль у вихованні студентства відіграє реалізація мобільності викладачів та студентів через організацію широкої системи стажування, проходження практики, навчання студентів університету в розвинутих країнах. Вона має ґрунтуватися на двосторонніх зв'язках з університетами інших країн та європейських програмах TESIS, TEMPUS, на виконанні замовлень на науково-дослідні та проектно-конструкторські розробки з використанням системи Internet та за прямими зв'язками.

Третя складова – рівень кожного викладача. Потрібно виходити з того, що освітянський процес буде тільки тоді ефективним,

коли професор і студент співпрацюють у формуванні в останнього необхідної компетенції, коли студент хоче і може вчитися, а професор хоче і може навчати. З цієї тези випливають права й обов'язки як професора, так і студента.

Кожен науково-педагогічний працівник університету має бути вихователем незалежно від того, яку дисципліну він викладає і в якій науковій сфері працює, оскільки головний метод виховання – це власний приклад. Він має демонструвати, що в мережній формі синтезу нових знань суспільна ефективна діяльність починається з усвідомлення власних недоліків, продовжується усвідомленням своєї причетності до невирішених проблем і базується на довірі та повазі один до одного, об'єднанні сильних якостей інших членів творчого загалу і компенсуванні таким чином власних слабких сторін.

Дуже важливу роль у вихованні відіграє ефект співнавчання (*peer effect*), згідно з яким середній рівень якості навчання в академічній групі суттєво впливає на рівень якості навчання кожного студента цієї групи. Якщо середній рівень високий, то він змушує кожного краще вчитися, і навпаки. Тому, *по-перше*, не потрібно зараховувати на навчання навіть на контрактну форму тих, хто не відповідає заданому у ВНЗ рівню знань, а, *по-друге*, формувати академічні групи за рівнем успішності в навчанні та науковими інтересами й не тримати в університеті тих студентів, які не хочуть і не можуть вчитися.

Наприклад, у Харківському національному економічному університеті кожного року після вступних іспитів приблизно 30% від тих, хто бажає вступити (400 – 500 абітурієнтів) залишається поза університетом, а після сесійних іспитів кожного року приблизно 8 – 10% студентів (450 – 500 осіб) відраховується з університету. Такий підхід дає змогу значно підвищити якість професійного навчання та рівень спрямованості випускників на досягнення успіху власними зусиллями.

Системна реалізація всіх трьох складових виховного процесу дасть змогу зрештою виховати справжнього громадянина України з високим рівнем національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, з бажанням працювати задля розквіту держави та готовністю її захищати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геєць В. М., Семиноженко В. П. Інноваційні перспективи України.– Х.: Константа, 2006.– 272 с. (С. 6).
2. Згуровский М. Путь к информационному обществу – от Женевы до Туниса // Зеркало недели.– 2005 – № 34.– 3 сентября.
3. Шелов-Коведяев Ф. В. Какая экономика нам нужна? // Мир России.– 2005.– № 1.
4. Липа Ю. Призначення України.– Львів: Просвіта, 1999.– С. 177.
5. Пономаренко В. С., Афанасьєв М. В., Задорожний Г. В. Концепція розвитку економічної освіти в Україні // Економіка розвитку.– 2003.– № 4 (28).– С. 5 – 15.
6. Концепція розвитку економічної освіти України // Освіта України.– 2004.– № 6.
7. Статистичний щорічник України за 2001 рік.– К., Техніка.– 646 с. (С. 401).
8. Україна в цифрах 2005.– К., Вид-во «Консультант», 2006. – 248 с. (С. 193).

О. С. Черемська

УКРАЇНСЬКА МОВА У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Для сучасного суспільства характерним є зниження вартості загальноновизнаних ідеалів, таких, як духовність, національно-мовна свідомість, високий фаховий та інтелектуальний рівень, внутрішня культура. Ті шаблі, що складають високоосвічену творчу особистість стали неактуальними. «Сьогодні ми вже настільки охоплені та опановані хаотизацією всього нашого життя...», – пише Р. Кісь, – що є загроза навіть і тотальної втрати внутрішнього властивого людині формотворення... Внутрішнього її прагнення до пошуку якоїсь спів-

мірності, зрівноваженості, цілісності, певної гомеостазии щодо свого перебування-у-світі та в гармонії зі світом» [5, с. 273].

Таку ж стурбованість висловлюють педагоги, зауважуючи, що значною проблемою сучасності є духовне спустошення, байдужість, брак любові, відсутність мрій і планів на майбутнє, марнування часу, безсоромне споживацтво. А людина, яка зруйнована зсередини, руйнує і світ. Криза особистості зумовлює політичну, екологічну, економічну й інші кризи суспільства, робить її тотальною. Деформація світоглядних уявлень, зниження духовних орієнтирів вимагають зосередження уваги на плеканні високодуховної, моральної особистості. «За таких умов важливим є культивування національних і загальнолюдських цінностей – таких внутрішньоособистісних установок, реалізація яких дає змогу формувати людське в людині скрізь, де особистість присутня як духовна чи суспільна істота [6, с. 9]. Інструментом творення такої особистості та водночас найвищою вселюдською і національною цінністю є мова. Саме жива мова, у всій своїй різностильовій розмаїтості, яка формує національно-мовний простір і творить національно-мовне середовище, завжди, й особливо сьогодні, потребує посиленої уваги з боку держави й суспільства. Науковці Р. Кісь, А. Масенко, А. Ставицька та ін. стурбовані станом живого мовлення в урбаністичному середовищі, оскільки місто є «космосом психокультурних сенсів», на ґрунті яких вибудовується загальна конструкція ціннісних орієнтацій, вартостей і надвартостей культури. Процес демократичної дерусифікації, на переконання Р. Кіся, має відбуватися не через «механічне» (інструментальне) вживання української мови з обов'язку, ситуативно, а через культуру, яка має скеровувати людину до досягнення смислових і духовних глибин нашого цілісного лінгвокультурного світу [4, с. 30 – 31]. У зв'язку з цим проблема формування національно-мовної особистості у вищій школі є актуальною [12].

Як зауважує А. Мацько, існує застарілий стереотип, що мовної освіти, яку дає середня школа, повинно вистачити й на вищу школу, й на все життя. Однак середня школа, даючи знання про мову, мало уваги приділяє мовному вихованню – тобто усвідомленому, а не спонтанному вибору мови спілкування, вихованню мовного чуття і смаку, формуванню мовної обізнаності й стійкості. Тому це стає завданням вищої школи [8, с. 3].

Основними шляхами вирішення цієї проблеми у вищій школі, на нашу думку, можуть бути такі:

- «занурення» в лінгвокультурне середовище;
- плекання мовної культури;
- створення мотиваційної основи мовної поведінки особистості на перспективу.

Перша складова передбачає втілення продуманої системи культурно-мистецьких заходів. Поняття культура і мова міцно пов'язані одне з одним. Культура в найширшому розумінні – усе те, що створило людство для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. А мова кожного народу саме й обслуговує процес творення культури і робить цим внесок у світову культуру. Сприяючи творенню культури, мова водночас є складником культури кожного народу. «Культура мови – не лише ознака сформованої літературної мови, а й рівень національно-мовної свідомості, освіти й культури, за яким оцінюється літературна мова. Як і будь-який ідеальний феномен, культура мови залежить від категорії підсвідомого. Просторова й часова глибина літературної норми вбирає в себе розуміння, цілісне сприймання текстів, що належать національній культурі» [3, с. 4].

Як бачимо, перша складова є передумовою формування другої, – культури мови, оскільки культура мови й національна культура – невіддільні. Культура мови також передбачає прищеплення постійної потреби піліфувати свою мову: вимову, словник, граматику; розширювати свої знання як у галузі мови, так і через мову, бо мова, за вченням О. Потебні, є засіб не виражати готову думку, а створювати її. «Культура мови, – стверджує В. С. Ващенко, – така ж важлива, як і культура виробництва, праці чи інших факторів матеріального й духовного життя людини. Гальмуючі засоби в розвитку мовної культури можуть серйозно похитнути її функції, залишити позаду того прогресу, якого досягає суспільство. Життєві інтереси людини закладені також і в високій культурі мовлення» [2, с. 3 – 4].

Однак, окрім усунення чи попередження окремих поширених мовних помилок, інтерференцій, кальок, заповзяттєвими варваризмами, важливим є на сьогодні подолання проблем, породжува-

них двомовністю, зокрема, створення висловлювань, мовленнєвого етикету, цивілізованого ведення дискусії, коректної аргументації в різних сферах сучасного життя, публічного виступу. Офіційний статус мови вимагає вдосконалення мовленнєвої комунікації, що б сприяло підняттю престижу української мови як державної [1, с. 44]. Отже, необхідною в навчальному процесі стає систематична культуромовна діяльність, яку Л. Струганець окреслює як культивування літературної мови й індивідуального мовлення, виявлення тенденцій мовного розвитку, реальне втілення у мовній практиці норм літературної мови, формування мовної особистості [10, с. 60].

Її завдання покликаний здійснювати курс української мови у вищому навчальному закладі, який продовжує формування національно-мовної особистості, розширює мовну компетенцію майбутнього спеціаліста у професійній сфері. Вивчаючи курс, варто зважати, що сьогодні «Акцент переноситься з традиційної настанови – засвоєння відомостей про літературні норми всіх рівнів мовної ієрархії – на формування навичок професійної комунікації, студювання особливостей фахової мови, на розвиток культури мови, мислення і поведінки особистості» [11, с. 97 – 98].

Як відомо, мовна особистість до досконалості проходить кілька етапів, щоразу підіймаючись на вищий рівень мовної культури:

перший рівень – це рівень мовної правильності, який здобувають мовною освітою, виробляючи орфоепічні й орфографічні, пунктуаційні навички, уміння будувати речення, користуватися ними (забезпечує шкільна мовна освіта);

другий рівень – це рівень інтеріоризації, який має засвідчити вміння реалізовувати себе у висловленнях відповідно до власного внутрішнього стану, вміння творити себе засобами мови й виражати свою особистість (забезпечує шкільна мовна освіта);

третій рівень мовної особистості називають рівнем насиченості – володіння різносистемними мовними засобами, багатством словника, опанування жанрами і стилями (забезпечує шкільна мовна освіта);

четвертий – рівень адекватного вибору – це вміння говорити прицільно, на кожну мовну ситуацію відгукуватися точною мовною

реакцією; переорієнтація особистості на вибір мовних засобів, адекватних майбутньому фахові (забезпечує вища школа);

п'ятий рівень – рівень володіння фаховою метамовою (терміносистемами, фразеологією, композиційно-жанровими формами текстотворення) та рівень мовного іміджу соціальних ролей (політика, державця, керівника, ученого та ін.) (забезпечує мовна освіта у вищій школі) [8, с. 3].

Зважаючи на вимоги, які ставить до сучасного фахівця європейська система освіти, відбувається формування мовної особистості в ХНЕУ. З метою реалізації «Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 рр.», прийнятої в 2003 р., вчена рада університету ухвалила рішення, спрямовані на впровадження української мови в навчальний процес і формування національно свідомої мовної особистості, основні з яких: встановити єдиний мовний режим в університеті на рівні усного ділового та професійного спілкування; забезпечити видання науково-методичної літератури українською мовою; увести спецкурс «Теорія і практика перекладу економічного тексту українською мовою» для магістрантів та аспірантів з метою удосконалення фахової мовної підготовки; збільшити кількість годин на вивчення української мови для іноземних студентів далеского зарубіжжя; для викладачів, які не володіють державною мовою, запровадити курси з вивчення української мови при МІПК у межах програм підвищення кваліфікації.

З 2005 – 2006 навчального року встановлено новий розподіл навчальних годин курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)»: уведено лекційний курс обсягом 18 годин на всіх спеціальностях усіх факультетів, унаслідок чого загальна кількість аудиторних годин становить 54. З 2006 – 2007 навчального року нормативною дисципліною в нашому ВНЗ є «Українська мова». У зв'язку з цим створено Робочу програму нормативної дисципліни «Українська мова» (Черемська О. С., Гайдамака Г. Г., Жовтобрюх В. Ф.) кафедри українознавства, спрямовану на формування фахівця з високим рівнем мовної компетенції у професійній і науковій сферах комунікації, а також розширення межі суто професійної комунікації з урахуванням лінгво-комунікативних, національно-культурних, психологічних компонентів. Її складовими є мовні норми, функціональні стилі

та основи красномовства, які покликані прищепити навички культуромовної діяльності в усній і писемній формах.

Однак, оскільки не можливо вирішити всі лінгвокомунікативні завдання протягом одного семестру, другим етапом мовної освіти в нашому університеті є спецкурс «Основи творення наукового тексту» для студентів другого курсу й магістрантів обсягом 36 годин. Програма спецкурсу передбачає засвоєння лексико-семантичних, морфологічних і синтаксичних особливостей наукового стилю з метою підготовки студентів до написання науково-дослідницьких робіт. Наступним щаблем мовної освіти є спецкурс «Теорія і практика перекладу економічного тексту українською» для аспірантів обсягом 54 години. Завдання спецкурсу – навчити правильно обирати й послідовно здійснювати перекладацьку стратегію, урахувавши лексичні, семантичні, граматичні чинники, які впливають на змістовий і мовний рівні перекладу. Останнім щаблем формування мовної особистості в ХНЕУ є курс ділової української мови при МІПК, спрямований на вдосконалення мовного рівня професорсько-викладацького складу університету. Як бачимо, формування мовної особистості у вищій школі – тривалий процес, який складається з різних рівнів.

Отже, основною складовою формування загальнолюдських і національних цінностей є мовна освіта. Саме неперервна мовна освіта, починаючи материнською (родинною) школою і закінчуючи професійною освітою у вищій школі, орієнтована на формування національномовної особистості, забезпечить розширення функцій державної мови, творення україномовного середовища в усіх сферах суспільного життя [11, с. 98].

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. Сучасна лінгвістична наука та деякі завдання культури українського мовлення // *Культура слова* – Вип. 53-54, 2000. – С. 43 – 52.
2. Ващенко В. С. Стилiстичнi явища в українській мові. – Х.: Вид-во Харківського університету, 1958. – 228 с.
3. Ермоленко С. Культура мови і сучасний лінгвокультурологічний дискурс // *Наукові записки*. – Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2004. – С. 3 – 7.

4. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.

5. Кісь Р. Глобальне, національне, локальне (соціальна антропологія культурного простору). – Львів: Літопис, 2005. – 300 с.

6. Корнук Г. Виховання загальнолюдських цінностей на уроках літератури // *Дивослово*. – 2006. – № 7. – С. 9 – 13.

7. Лесюк М. Доля моєї мови. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – 288 с.

8. Мацько Л. Матимемо, що зробимо. До питання формування мовної культури // *Дивослово*. – 2001. – № 9. – С. 2 – 3.

9. Мова – інтелектуальний портрет народу // *Дивослово*. – 2004. – № 9. – С. 3 – 6.

10. Струганець Л. Теоретичні основи культури мови: Навчальний посібник. – Тернопіль, 1997. – 96 с.

11. Струганець Л. Пріоритетні напрями культуромовної діяльності // *Ну що б, здавалося, слова*. – К.: НАНУ, Інститут української мови. – 2005. – С. 95 – 99.

12. Черемська О. С. Мова як чинник формування національно-державницької свідомості // *Управління розвитком*. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2005. – № 3. Спецвипуск. – С. 183 – 184.

Л. В. Баличева

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

Демократизація і гуманізація всіх сфер життя молоді незалежної держави, а також динамізм, який притаманний сучасному стану розвитку економіки й суспільних відносин, – усе це потребує принципово нових підходів до проблем вищої освіти.

Стратегічною метою економічної освіти є створення засад для інтенсивного накопичення соціально-економічних знань і оптимізація їх використання як головного потенціально необмеженого ре-

курс розвитку українського суспільства і його соціально орієнтованої економіки.

Метою нашого дослідження є аналіз ролі та значення гуманітарних знань і гуманітарних наук у незалежній Україні, виявлення їхнього місця та завдань у сучасній вищій економічній освіті.

Поняття «гуманітаризація» (лат. *humanitas* – освіченість, духовність) – це науково-практична діяльність щодо суспільного, духовного, культурного розвитку людини, спосіб збагачення її моральності, формування творчої особистості.

Із середини 90-х рр. в Україні почала формуватися нова система гуманітарної освіти, яка складається зі спеціальних соціально-гуманітарних дисциплін культурологічного та загальноосвітнього циклу. Це формування відбувається в умовах нестабільності, викликаній загальним реформуванням вищої освіти. Виникає спокуса відкинути гуманітарний цикл, зосередившись на передачі фахових знань. Але, як показує досвід 90-х рр., зменшення кількості годин на викладання гуманітарних дисциплін не призвело до підвищення якості знань з фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін – математики, фізики, економіки. Безумовно «стратегічно важливою є орієнтація на точні науки – передумова того, що наша система освіти і науки буде спрямована не на «сировинну економіку», а на економіку знань» [1, с. 46]. У статті зробимо спроби простежити на кількох рівнях, яке значення мають гуманітарні знання в сучасних умовах.

Глобальний рівень існування гуманітарного циклу зумовлюється самою суттю психіки людини. Вона пізнає світ за допомогою раціональних (логічних) і чуттєвих методів, якими послуговуються гуманітарні науки. Сучасний розвиток суспільства потребує подальшої спеціалізації та профілізації, проте це підриває саму сутність освіти як набуття цілісного погляду на природу, суспільство, людину.

Глобальний рівень розуміння ролі й значення гуманітарних знань зумовлюється новими вимогами до сучасного спеціаліста. Наш час – рухливий, нестабільний, прискорений – вимагає від фахівця сучасного рівня мобільності, автономного мислення, готовності

брати відповідальність на себе. Постійне збільшення кількості знань передбачає готовність до постійного, безперервного навчання, а також розвиненої інтуїції. Остання допомагає прийняти рішення в умовах дефіциту знань і дефіциту часу. А інтуїція базується на розвиненому образному мисленні.

Наступне коло аргументів, які підтримують гуманітарні знання, пов'язане з особливою роллю університетів. «Існує три складові ідеї університету, які мають спеціальний вплив на подальший розвиток українського суспільства: 1) університет – осередок освіти; 2) університет – науковий центр; 3) університет – оазис, де відбувається формування свідомих громадян і динамічних далекоглядних лідерів» [2, с. 70]. Автор статті погоджується з думкою відомого українського філософа М. Поповича, який зауважив, що університет має бути місцем роботи теоретиків із широким науковим обрієм, повинен бути громадсько-політичним центром міста, регіону, країни [2, с. 18].

Є завдання, які ставить перш за все гуманітарними науками і кожне конкретне суспільство. Для молоді Української держави актуальним є формування певного типу свідомості. Основні характеристики такої свідомості – патріотизм європейського зразка, розуміння своєї місії в розвитку України, усвідомлення особистої свободи, відповідальності. Гуманітарні знання через формування такої свідомості впливають на розвиток громадянського суспільства.

Для реалізації принципу гуманізації та гуманітаризації системи вищої освіти стоять на заваді проблеми, які зумовлені особливостями сучасного соціально-економічного розвитку країни, існуючими концептуальними підходами до змісту, методики та методології вищої освіти, сучасним станом розвитку інформаційних технологій у країні.

Першою загальною проблемою реалізації принципу є те скрутне матеріально-технічне становище, в якому знаходиться вища школа в сучасних умовах. Відсутність належного фінансування стримує наукові дослідження, негативно позначається на процесі підготовки науково-педагогічних кадрів, обмежує можливості молоді здобути вищу освіту, призупиняє запровадження інноваційних інформаційних технологій у навчанні, а також обмежує можливості залучень до навчального процесу сучасних надбань світової науки.

Другою загальною проблемою реалізації принципу гуманітаризації вищої освіти є проблема підготовки науково-педагогічних кадрів. Сьогодні у вищих навчальних закладах України працює близько 70 тисяч викладачів, з яких тільки 6,5 тисяч докторів наук. Наприклад, у Харківському національному економічному університеті тільки 47,5% викладачів мають ступінь кандидата наук, доцента і 7,4% – доктора наук, професора [3, с. 3]. На превеликий жаль, процес підготовки науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації в сучасних умовах в Україні переживає не найкращі часи. Крім того, щорічно близько 40 – 60 молодих докторів наук виїжджають за кордон [2, с. 178].

Третьою загальною проблемою реалізації принципу гуманізації вищої освіти є поступове перетворення студента на центральну фігуру вищої школи й зміна пріоритетів у її діяльності, а саме – орієнтація на створення зі студента особистості, яка вміє самостійно здобувати необхідні знання.

Не можна сказати, що функціонування системи гуманітарної освіти, як складової частини процесу гуманітаризації, відбувається безпроблемно. Зазначені загальні проблеми процесу реалізації принципу гуманітаризації вищої економічної освіти дозволяють зробити висновок, що основними складовими цього процесу повинні стати: досягнення усвідомлення того, що основним функціональним призначенням вищих навчальних закладів економічного спрямування, метою їх існування є підготовка спеціалістів, знання та вміння яких повинні відповідати вимогам наступних етапів розвитку української економіки; перетворення професорсько-викладацького складу і студентів на центральні фігури кожного навчального закладу, навколо яких повинна здійснюватися діяльність усіх структур з метою створення сприятливих умов для навчальної діяльності; сприяння всебічному та найповнішому розкриттю здібностей студентів, прояву ініціативи і творчості, створення умов для задоволення їх різноманітних освітніх потреб; орієнтація навчально-виховного процесу всієї життєдіяльності вищих навчальних закладів на формування особистості кожного студента; індивідуальний підхід у навчанні, перехід від репресивної педагогіки до педагогіки співробітництва, озброєння студентів методологією та методикою самостійного ово-

лодіння знаннями, перехід від інформаційно-репродуктивної спрямованості навчальних занять до спільної співпраці викладача і студентів над пошуками рішень теоретичних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корсак К. В., Козлакова Г. О. Теоретико-методологічні проблеми забезпечення якості природничої та інженерної освіти // Вища освіта України.– 2005.– № 4.– С. 39 – 48.
2. Покликання університету // 36. наук. пр – К.: РІА «Янко»; Веселка, 2005.– 304 с.
3. Підсумки роботи трудового колективу в 2005 – 2006 навчальному році та завдання на наступний навчальний рік.– Х.: Вид-во. ХНЕУ, 2006 – 62 с.
4. Пономаренко В. С. Концептуальні засади розвитку економічного університету// Економіка розвитку – Х.: Вид. ХНЕУ.– 2006.– № 1(37).– С. 5 – 10.

Л. Ф. Дзіндра, В. І. Шмирьова

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ УКРАЇНИ

Входження України в глобальну геополітичну систему вимагає модернізації всіх сфер життєдіяльності. При цьому суттєво знаковим є формування національних та загальнолюдських цінностей в суспільстві, які повинні стати необхідною потребою кожної людини. Нові підходи й нові методи розвитку дійсно вимагають нових молодих сил.

Виходячи з цього, подальший розвиток держави вимагає мобілізації всіх ресурсів як матеріальних, так і людських. Віддаючи перевагу людському потенціалу в продуманих, послідовних перетвореннях, ми пред'являємо до нього серйозні вимоги. Учасники перетворень повинні бути відповідальними, безсміжно відданими справі розбудови незалежної держави, інтелектуальними і

професійними фахівцями, щоб своїм трудовим внеском сприяти стабільності, добробуту, подальшому утвердженню державності. Особливу роль серед активних патріотичних верств населення ми віддаємо молоді.

Саме патріотизм продовжує бути невід'ємною складовою частиною суспільної свідомості, об'єктом національної гордості, гармонійно поєднуючи любов до кращих національних традицій українського народу з працею на користь розбудови держави.

Треба зазначити, що однією з передумов включення молоді у процес розбудови української державності є формування її громадської свідомості, національного менталітету, загальнолюдських цінностей, піднесення духу патріотизму.

Ми стверджуємо, що система національного виховання, яка є в Україні, не зовсім відповідає сьгоднішнім завданням з цього питання й реалізує їх. А вона повинна, на наш погляд, ґрунтуватися на ідеях національного світогляду, філософії, ідеології, на основі родинного виховання, педагогічної науки, що ввібрали в себе надбання національної мудрості й досвід світової культури. Відомо, що виховання, яке не пронизане традиціями, не в змозі виховувати сильні характери.

Деякі вихователі вважають, що ми занадто багато уваги приділяємо вихованню на звичаях, традиціях минулого багатостраждального українського народу, але ми наполягаємо на тому, що саме це повинно стати звичним при вихованні кожного нового покоління. Оскільки добра звичка – це моральне надбання людини, сила свідомої волі. Сьогодення черпає силу в минулому, але минуле тільки тоді надихає сучасне, коли в молодого покоління є ідеали й переконання, співзвучні цілям боротьби і життя попереднього покоління. І цей процес повинен бути свідомим і керованим. З минулого нашого народу ми повинні взяти демократичний прогресивний зміст: віддану любов до Батьківщини; соціальну активність, яка сприяє процвітанню країни й зміцненню єдності всіх націй і народностей; захист рідної Вітчизни.

У навколишній дійсності перевагу віддаємо національній ідеї. Наукове вивчення національної ідеї в історичній ретроспективі тільки почалось, і це відіграє значну роль у формуванні національ-

них і загальнолюдських цінностей в суспільстві, самовідмові, самозреченню від національного егоїзму.

Ми розуміємо, що сучасному молодому поколінню складно визначитись у своїх діях, вчинках, оскільки з ним спілкуються, поруч працюють, а також навчають представники різних поколінь, які радикально неоднозначно ставляться до форм і методів, планів здійснення внутрішньої і зовнішньої політики як у недалекому минулому, так і в майбутньому.

Усіма нашими роздумами ми не намагаємося вивести ідеал, до якого повинні прагнути всі ті, хто виховує молодь, бо розуміємо, що досягнення ідеалів залежить від багатьох чинників.

І тому не тільки органи освіти повинні готувати людей, які працюють з молоддю, але цим питанням потрібно займатись і владним структурам, суспільним рухам, громадським організаціям і політичним партіям, оскільки значну частину часу молодь перебуває в сім'ї, дозвілля ж проводить поза межами ВНЗ, роботи, і тут вона повинна спілкуватися з такою категорією осіб, які зацікавлені в її вихованні як патріота своєї держави, формуванні світогляду, що дозволить їй усвідомити свою роль, а також місце в розбудові майбутнього нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації: Ч. 1.– 348 с.; ч. 2.– 328 с.; ч. 3.– 544 с.– Політвидав України, 1990.
2. Кремень В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко.– К.: Наукова думка, 1998.– 287 с.
3. Кулик В., Голубуцька Т., Голубуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження.– К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000.– 460 с.
4. Український патріотизм – фактор державності, стабільності, добробуту: Колективна монографія / За заг. ред. докт. іст. наук., проф. Г. І. Гончарука – Одеса: Астропринт, 2002.– 304 с.

А. О. Євграфова

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК КОНЦЕПТ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Проблема, яка розглядається, безперечно, пов'язана з глибинними порухами людського духу, і тому лежить у площині філософських, культурологічних, соціоетнічних, політологічних пошуків якщо не осягання, то принаймні наближення до її розуміння.

Національна ідея виступає етноідеологемою, тобто виявом політичних, правових, морально-етичних і філософських поглядів, теоретичних засад, які кристалізуються на теоретичному рівні суспільної свідомості у межах етносу.

Концепт національна українська ідея містить у собі три моменти, без розуміння яких неможливо зрозуміти його суть. До речі, концепт – це знання про об'єкт із світу «Дійсність», переведений в знання об'єкта в світ «Ідеальне». Отже, перший момент – поняття національний, тобто пов'язаний з категорією нації. Нація [лат. *natio*] – народ; 1. форма історичної спільності людей, що об'єднані між собою спільною мовою, походженням, психологією, культурою, ментальністю, побутом тощо; 2. країна, держава [4, с. 665 – 666].

Другий момент – поняття український, тобто специфічний, характерний для українця, зокрема, й України в цілому. Існує значна кількість літератури, яка містить серйозні, наукові, академічні студії (напр. [Марина Гримич. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – 379 с.] і численні розвідки іншого гатунку (напр. [Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.]), що актуалізують цю проблему.

І це різні за модальністю, стильовою ознакою праці, але їх автори (між іншим, наші сучасники!) ретельно визначають поняття світогляду українців як системи уявлень про світ і людину. Звертає на себе увагу що те, що стосується *українського* світогляду, містить у собі ціннісний підхід і тому співвідноситься «з такими термінами, як «етос» культури, народу, «ментальність», «національний харак-

тер» [1, с. 3]. У певному розумінні, квінтесенцією всього, що нам вдалося опрацювати щодо українства, є, мабуть, стаття Богдана Ченурка «Українці», який зазначає таке: «...українство – це феномен загальнокультурний, вселюдський, цивілізаційний, але його не переборна симпатичність не тільки в ... сильних його сторонах, але й у його ...слабості, тобто політичній незахищеності...». І далі: «Мене «підкупила» б зобов'язаність і толерантність до інших народів, так властива українцям, дивовижна пластичність, відкритість, демократичність морально-етичних, творчих, мовно-музичних, вимовно-філософських, – словом, світоглядних, загальнокультурних українських структур: ідеалізм і романтизм, сентиментальність і духовний порив українців, і, що головне, – невідповідність між щедрим наповненням душі українця, багатим культурно-біологічним генофондом і зовнішньою незабезпеченістю цих даностей» [6, с. 125 – 126]. Створений «портрет» містить раціоналістичний та романтичний погляд на націю, вічні та часові цінності, абсолютну правду та окремі пункти щодо спроби характеристики психічного укладу українця, його життєвої філософії.

Насамкінець, третій момент – саме поняття ідея. Як тлумачиться у словнику, ідея – це загальне уявлення, думка про що-небудь.

Визначення базових понять (українська національна ідея) дозволяє розглянути складові етнічної ідентифікації. І передусім до національних особливостей відносять наукові, філософічні, релігійні погляди, різні побутові звичаї, моральні приписи, художні «стилі» та «смаки», і на цьому тлі вибудовуються погляди на правду, на справедливість, на красу. Факт існування національного життя, національних особливостей, національної різниці сприймається по-різному: раціоналісти приймають факт існування цих особливостей як «необхідне зло», що базується на традиції [7, с. 6].

Народний світогляд є національно-зумовленим ставленням даного народу до світу та життя. Він виявляється і в тому, що цей народ у світі любить, чого в житті не уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно [7, с. 7].

Народження ідеї України пов'язують з «україно-центричним» світоглядом П. Куліша. Утілюючи в собі типові риси кирило-мефодієвців, П. Куліш базує свою теорію на протиставленні зовнішнього і внутрішнього («сердечного»). Для нього «серце», «внутрішня» людина пов'язані з Україною, з рідним краєм, з батьківщиною. На внутрішньому, на «серці» можна і треба збудувати ідею України, «зовнішнє» треба відкинути, як їй вороже і шкідливе. Із серця і через серце озивається до людей історія: кризь сучасність говорить до нас минуле. Минуле засипано, закидано, як скарб, як труну в могилі, – цитує П. Куліша Дм. Чижевський [7, с. 160]. Серед багатьох проблем, які стосуються психічного складу людини, П. Куліш відокремлює мову. Для нього мова – «передвічний скарб» народного серця. «Велика-бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили – в людських серцях... Те слово серцем люди вимовляли [7, с. 162]. Хоча основна нота боротьби П. Куліша за мову – первісність української мови (з принципового погляду досить антифілологічний підхід!), нас приваблює цілісність його теорії і справедливий погляд на мову як сутність нації. Дійсно, мова, будучи генетичним кодом нації, втілює матрицю всесвіту, кодує морально-етичні норми, відтворює духовний світ людини, передає складні почуття й переживання. В ієрархії національних особливостей мова, мабуть, займає найперше місце. Саме мова, як вічно стала й рухлива, відбиває екстралінгвістичну дійсність, транслює поколінні зв'язки, відбиває, як у дзеркалі, культуру, еталони мислення, суб'єктивно-моральну природу конотації, емотивні оцінки, експресивні найменування, дозволяє впливати на реципієнтів. Мова помагає ввійти у світ, зорієнтуватися у ньому, зрозуміти минуле і прогнозувати майбутнє. Мова – це код пам'яті, в ній акумулюється світогляд даної мовної спільноти. «Буде мова – буде й Україна, це – не перебільшення» (А. Погрібний).

Тому, усвідомлюючи ці тези, «завжди, коли влада хоче контролювати думки людсьї, вона намагається щось зробити з мовою» [8, с. 8]. Визначаючи виняткову роль мови в житті суспільства, недруги України обрали «єдиний «правильний» шлях руйнування нації – знищення поняття національного у мізках її елементів». Як невід'ємний атрибут української незалежності та унікальності

української нації, українська мова, яка протягом століть вичаювалася з теренів України, з мізків українців, у наш час, на п'ятнадцятому році Незалежності, залишилася незахищеною від «перекатипольно-кочових стихій». В останні десятиліття Україна масово німіла, зрікалась мови, час додав найстрашніше: «відчуження інтелігенції від народу. Йдеться не так і не тільки про відчуження від сукупності чи маси, а й про заперечення традиції, символічного коду, структуральних основ етносу і культури...» [6, с. 126]. Отже, обрано «найефективніший шлях для чужинської диктатури – це вилучення почуття власної гідності й обов'язку з голови кожного українця, тобто його денаціоналізація» [5, с. 7].

«Якщо ці процеси не зупинити, то в майбутньому матимемо Україну без українців, – з гіркотою говорить Іван Дзюба. – Тобто будуть люди, які називатимуть себе українцями і матимуть українські прізвища, але не буде української мови й культури як актуальної реальності, як обличчя суспільства, і в Європу «увідемо» як духовні утриманці. Або як велетенська новітня Кубань – із залишками українського акценту, з етнографічними ансамблями, а ще, може, з кількома елітарними поетами та прозаїками, яких нікому буде читати (як і тепер не дуже вже є)». У цих умовах національне згуртування є дійсно стратегічним за своїм значенням. Від негативу, який накопичується в геометричній прогресії, руйнації та хаосу з усіма наслідками цього, – у цілому, від усіх темних сил Україну може врятувати національна ідея, віра, сила духу [3, с. 5].

Українська національна ідея спрацює тоді, коли ця ідея буде презентуватися, підтримуватися, опановуватися масами, втілюватися, засвоюватися, коли їй буде надано плоть й крові, а не коли вона буде дискредитуватися, профануватися, коли нею будуть спекулювати, коли її будуть наплюжати.

Графічно можна продемонструвати, як протилежні сили діють на втілення української національної ідеї. З одного боку, національна ідея підтримується, що проявляється в позитивному ставленні до неї. З другого боку – несприйняття українського в Україні, що виявляється у нехтуванні національним:

визнається	←		→	паплюжиться
впроваджується	←		→	знищується
на неї орієнтуються	←	УКРАЇНСЬКА	→	дискредитується
підтримується	←	НАЦІОНАЛЬНА	→	профанується
втілюється	←	ІДЕЯ	→	принижується
утверджується	←		→	нехтується

Постійна боротьба між темними і світлими силами виснажує українське осереддя. На цей млин ллє воду північний сусід, який протягом століть намагається асимілювати українців і сьогодні доброчинцям – федералістам децентралізація влади потрібна не для «підняття регіональної економіки» чи «захисту російськомовних», вони мріють про сепаратизм та федералізацію. При цьому мова використовується для того, щоб розподілити людей на своїх і чужих. Тому нагальною потребою для України є національне згуртування, що означає більш ефективне відстоювання національних інтересів у взаємовідносинах з іншими державами (а це надзвичайно актуально!) (Кремій В. Не модно вчитись « на когось» // Україна молода.– № 134 (2921).– 26 липня 2006 р.– С. 6).

Безперечно, багатвікова історія приниження, нівелювання, асиміляції руйнували міцність нації. Тим більше сьогодення вимагає пошуків для реалізації української національної ідеї.

Українська національна ідея є лише концентрацією загального уявлення про Україну, її національно-культурні традиції, «історичність» нації та національну своєрідність.

Коріння, походження, генезис націоналізму – в історичному досвіді народу, а не в соціологічних теоріях. Тобто на рівні колективної свідомості націоналізм визначають як «свідомість належності до нації разом з почуттями і прагненнями, спрямованими на її безпеку і процвітання», а на рівні суспільного світогляду та політичної практики – як «ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності нації». Націю та національну ідентичність слід розглядати як витвір націоналізму та його поборників; значення та ушлявлення нації і національної ідентич-

ності – теж творіння націоналістів». Такою є діалектика органічного взаємозв'язку національного буття, з одного боку, та національної / націоналістичної ідеї – з іншого [2, с. 5 – 6].

Провідні вчені, прогресивні діячі культури минулого, відомі поети, яким не було байдуже українство, плекали надію на воскресіння нації. Це правда, що Україна щаслива своїм минулим і весела майбутнім, але ж не можна вічно втішатись і надіятись – потрібно задіювати фактор сучасності. Потрібні реальні культурники – продуценти, відповідальні перед предками і майбутнім, треба виховувати сповивальне середовище, відповідне великим культурним традиціям та новочасним одкровенням. Одне ясно: вивершення Українського ХРАМУ неможливе без повстання Духа і консолідації душ [5, с. 138 – 139].

ЛІТЕРАТУРА

1. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців.– К., 2000.– 379 с.
2. Іванишин П. Два світогляди в період глобалізації: культурний імперіалізм і культурний націоналізм // Урок української.– 2006.– № 7.– С. 4 – 7.
3. Нагребецька і. Ви можете не бути депутатами, але бути громадянами зобов'язані [Рец. на творчий доробок В. Цендровського] // Урядовий кур'єр.– № 82 (3247).– 29 квітня 2006 р.– С. 5.
4. Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сютя Г. М., Цимбалюк Т. В. Словник іншомовних слів.– К.: Вид-во «Довіра» УНВЦ «Рідна мова», 2000.– 1017 с.
5. Удовиченко І. Загроза войовничого космополітизму // Нація і держава.– № 27 (139).– 11 липня 2006 р.– С. 7.
6. Чепурко Б. Українці // Основа.– 1993.– № 25 (93).– С. 122 – 147.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.– К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992.– 230 с.
8. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем.– К.: Наукова думка, 2004.– 327 с.

Н. В. Квітковська

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У СУЧАСНОМУ ВИХОВАННІ ОСОБИСТОСТІ

З історії цивілізацій світу відомо, що зміна суспільного устрою викликала нові концепції виховання нової людини, якій були притаманні відповідні нові риси і якості.

Такими були теорії підготовки вищих службовців у давньокитайській імперії, жерців у Єгипті, воїнів у Спарті, виховання засобами фізичної культури й мистецтва в Афінах. У період розвитку капіталізму й колоніальних захватів з'явилась теорія «виховання джентльмена». З демократизацією суспільства в Західній Європі народжуються теорії гуманістичного й вільного виховання, пізніше – усебічного й гармонійного розвитку особистості дитини. Ця проблема є актуальною і сьогодні.

У вирішення питань виховання зробили свій внесок також українські філософи, митці та педагоги: Григорій Сковорода (вимога поваги до дитини, надання їй моральної свободи, відповідальність батьків перед суспільством); Тарас Шевченко (роль сім'ї у вихованні дитини, особливо матері); Олександр Лухнович і Софія Русова (родинне виховання дитини, допомога держави родинам через створення дитсадків). Проблеми сімейного виховання хвилювали Лесю Українку, Івана Франка, Бориса Грінченка та інших передових людей українського суспільства минулого.

Особливо актуально звучать сьогодні вимоги видатного українського педагога і психолога К. Д. Ушинського щодо національного виховання й національної освіти. Минуло більше 150 років з того часу, коли Костянтин Дмитрович доводив урядові й суспільству царської Росії, що ефективність початкового й подальшого навчання дитини кожної нації можливе лише на основі знання рідної мови. Однак і сьогодні ми бачимо в нашому суспільстві нерозуміння простої істини: немає національної мови – немає держави.

Незалежною Україною прийнято закони (1991 р., 1994 р.), які забезпечують молодому поколінню можливості розвиватися, на-

вчатися, виховуватись. Але поряд з вимогами морально-розумового, фізично-трудового, етично-естетичного спрямувань становлення особистості закони пропонують і зобов'язують педагогів, батьків, громадськість здійснювати національне виховання. [1; 2].

Нашій країні, як і кожній державі світу, потрібні не просто освічені, виховані, працьовиті громадяни, але й справжні патріоти своєї Батьківщини, свого народу.

Вирішення цих виховних проблем спершу починається в родині, яка є початковою школою суспільного виховання для кожної дитини.

У сім'ї прищеплюються дітям найголовніші моральні поняття: людяність, справедливість, гідність, совість і т. ін.

Саме в сім'ї відбувається знайомство дитини з рідною мовою, вивчення її граматичної структури, правильної вимови. Тому дуже важливо, якою мовою спілкуються вдома батьки та інші члени родини.

Любов до рідної землі, свого народу прищеплюється дитині через народну творчість і національну культуру: казки, думи, пісні, приказки, прислів'я, загадки, традиції, обряди й т. ін.

Недаремно існує легенда про молодого яничара, якого ще малим дітям захопили в полон до Туреччини. Він став вірним воїном султана. Але якось йому довелось під час військового походу побувати в Україні, посидіти вночі в степу біля вогнища. Раптом він згадав усе: і полон, і вбивство ворогами його батьків та односельців, відчув запахи рідної сторони та пожеж, учинених турками, звуки рідної мови. У його душі народилися невідомі йому раніше почуття любові, жалю, бажання помсти. Юнак перебив сонну варту й перейшов на бік козацького війська. Такою є сила позову предків.

Особливо принадною і яскравою сторінкою в педагогіці українського народу є козацька педагогіка, заснована на засадах любові до рідної землі, рідної мови, знання її історії і культури.

Це педагогіка справжнього громадянства, патріотизму, вірності народу і країні.

Вивчаючи цю тему, студенти Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського з захопленням робили доповіді, повідомлення, писали реферати про видатних діячів козацької

держави. Студент історичного факультету О. Паталах видав брошуру – власний науковий пошук – «Форпости козацької волі» (на археологічних та історичних матеріалах Херсонської і Миколаївської областей).

Та й кого можуть залишити байдужими подвиги, які здійснювали козаки: граф Дмитро Вишневецький (у фольклорі козак Байд(а) – надзвичайно хоробрий воїн, про мужність якого співали пісні, складали легенди. Пораним він потрапив у полон до турків. Сам турецький султан пропонував йому високу військову посаду і шлюб зі своєю донькою. Але граф вибрав страшну смерть на колесі, аніж зраду народові і Батьківщині.

Студенти виявили інші цікаві епізоди із життя козаків. Так, вінницький полковник Іван Богун був кращим фехтувальником Європи, він одночасно обома руками міг битися на шаблях з кількома суперниками.

Складною й різнобічною була козацька військова підготовка, існувало кілька видів спортивної боротьби, у т. ч. дихальна. Козак Васюринський лише своїм подихом міг убити ворога [8, с. 77].

Козаки цінували освіту. Багато з них вчилось у Києво-Могилянській академії. Уся козацька старшина й полковники були її вихованцями й випускниками, а гетьман Іван Мазепа після її закінчення ще три роки вчався за кордоном, оволодів п'ятьма чужоземними мовами. Особливо любив латину, писав власні твори. У нього була найбільша у цій частині Європи домашня бібліотека.

Випускник Київської академії Пилип Орлик був першим писарем у Мазепи, а потім сам став гетьманом. Він є автором першої в світі конституції держави (1710 рік).

У козацьких поселеннях створювалися школи для козацьких дітей, не лише для хлопчиків, а й для дівчат.

Через невичерпну привабливість історії козацтва з 1991 р. в Україні з'явилися організації козацького типу дитячо-юнацькі, а також для дорослих спочатку в Києві, Кіровограді, на Вінниччині, а пізніше по всій Україні, навіть у Росії та Канаді. Ці організації покликані прищеплювати молоді патріотизм, формувати національний характер, давати знання з історії та культури свого народу.

При МДУ ім. В. О. Сухомлинського кілька років тому теж створено козацьку організацію на факультеті фізичного виховання й культури. З козаками-студентами відбуваються зустрічі іменитих військових, змагання з козацьких видів спорту. Це дає позитивні результати у вихованні майбутніх захисників Батьківщини.

Дослідниками виявлено, що в сучасному родинному спілкуванні в сільській місцевості України більшість сімей уживає національну мову та дотримується народних культурних традицій. У той час, як у містах перевага віддається не національній мові і традиціям народу, від чого багато втрачає й держава, й родина, й сама особистість, яка виховується.

У деякої частини родин і їх дітей з'явилися такі орієнтири, які стали основними: престижна квартира (або особняк) у престижному районі, імпортоване авто, високооплачувана робота. Звичайно, морально-культурні цінності в таких родинах інші, у вихованні дітей перевага віддається репетиторам, гувернанткам або навчанням за кордоном. Уважається, що віддаленість просторова призведе до віддаленості духовної між дітьми й батьками.

У багатьох сучасних родинах батьки не дуже часто звертаються до тих першооснов, на які здавна спиралась наша батьки й діди, а саме: на знання усної народної творчості, історії Батьківщини, культури народу, народного календаря як енциклопедії знань про життя простих людей, народної медицини й народної педагогіки [2, с. 40].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства існує значна кількість родин, які не справляються зі своїми обов'язками у вихованні власних дітей, де порушені такі сімейні цінності як пошана до старих батьків, обов'язок турбуватись про них, допомога батьків у домашньому господарстві й вихованні онуків, дотримання правил співжиття, взаємоповага всіх членів сім'ї, взаєморозуміння між чоловіком та дружиною.

Майже половина молодих сімей розпадається протягом першого подружнього року. Існує багато неповних сімей, в яких один з батьків (як правило, мати) піклується про дітей без жодної допомоги. Велика кількість позашлюбних дітей, ці діти ніколи не бачили батька.

Сучасна сім'я в основному складається з двох поколінь: батьків і дітей. Зазвичай молоді родини живуть окремо, обоє працюють і не довіряють своїм батькам виховання онуків. Вони мріють бачити своїх дітей успішними в житті, тому нав'язують їм свій вибір і мету в житті, не рахуючись з можливостями й бажаннями своєї дитини. Не маючи чіткої програми виховання дитини, планують її майбутнє, що негативно відбивається на моральному стані дітей [7, с. 96]. Без сумніву, діти в цих родинках бездоглядні, батьки надмірно зайняті на роботі, часу на спілкування з дітьми у них немає, дідуся чи бабусі вдома теж немає, то до національного виховання справа не доходить.

Держава намагається допомогти родинам через дошкільні установи, загальноосвітні школи, позашкільні заклади, в яких діти навчаються, виховуються й розвивають свої здібності. Формування особистості продовжується у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, створюючи таким чином систему виховання молоді, де основними цінностями мають бути:

- виховання загальнолюдських моральних норм і правил, що існують у суспільстві;
- використання педагогами навчально-виховних закладів національних пріоритетів (рідної мови, історії, культури, традицій і т. ін.), що може допомогти кожній молодій людині сформувати власні моральні цінності, погляди, характер, поведінку, звички через колективну гурткову та індивідуальну роботу;
- сприяти набуттю вихованцями навичок здорового способу життя без паління, алкоголю, наркотиків, токсинів;
- державним органам та соціальним установам організувати цікаве і змістовне дозвілля молоді через зустрічі, заняття, бесіди, конференції в молодіжних аудиторіях;
- на курсах інститутів післядипломної освіти вчителів особливо увагу звернути на роботу з родинами, які не справляються з вихованням дітей; проводити з ними спеціальні заняття; навчати молодих педагогів і батьків азам народної педагогіки, виробленню національної самосвідомості, використовуючи національно-патріотичні змістовні матеріали;

- за допомогою ЗМІ забезпечувати ширше висвітлення молодіжно-виховної тематики;
- посилювати відповідальність батьків за виховання своїх дітей.

Здійснення цих заходів в системі мають дати позитивні результати у виробленні морально-культурних цінностей молоді. При цьому слід зауважити, що з часом усі ідеї виховання зазнають певної модернізації, змінюються цілі, зміст, методи їх реалізації відповідно до вимог суспільства й часу. Відомий український психолог І. Д. Бех слушно радить «... повернути стосунки між дітьми й педагогами, дітьми й батьками до витоків Любові, Прийняття, Розуміння – тієї духовної першооснови, без якої не може утвердитися Людина» [3, кн. 2, 3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Про освіту: Закон України // Рідна школа.– 1991.– № 9.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна (XX ст.)) // Освіта.– 1994.– № 12.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: В 2-х кн.– К., 2003.
4. Вишневецький О. І. Сучасне українське виховання.– Львів, 1996.
5. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії.– К., 2000.
6. Марушкевич А. А., Поставий В. Г., Алексеєнко Т. Ф. та ін. Родинна педагогіка.– К., 2002.
7. Основи національного виховання / За ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук.– К., 1993.

М. В. Кісіль

ЯКІСНА ВИЩА ОСВІТА В СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Актуальність теми, що розглядається, визначається такими глобальними тенденціями, як: 1) перехід від індустріального до інформаційного суспільства; 2) розбудова суспільства,

знань та інновацій; 3) повернення суспільної свідомості до демократичних цінностей та 4) переосмислення ролі вищої освіти.

Проблемам якості освіти, формуванню демократичних цінностей присвячена значна кількість наукових і науково-методичних публікацій таких дослідників та вчених, як В. П. Андрущенко, Н. В. Балабанова, В. Г. Вікторов, І. А. Зязюн, С. В. Кострюков, В. Г. Кремінь, О. І. Локшина, В. І. Луговий, В. С. Лутай, О. В. Сухомлинська та ін.

Мета статті – виокремити місце і роль якісної вищої освіти в системі загальнолюдських цінностей, показати, наскільки важливим є фактор адекватності освіти, яку здобуває людина в постіндустріальну добу цивілізації.

Цінність – це «соціально-філософська категорія, що відображає один із найбільш суттєвих аспектів взаємодії людини й навколишньої дійсності – позитивне чи негативне значення матеріальних і духовних явищ та предметів для людини, соціальної групи, народу і людства» [4, с. 6]. Цінність – це глибинний вияв потреби. Людина завжди бажала перебувати в комфортному середовищі, позитивного ставлення до самої себе і водночас хотіла, щоб це середовище змінювалось, розвивалось у деякому напрямку, з деякою заданістю, за деякими принципами. Цінності якраз і відігравали роль певного стабілізатора та охоронця на шляху пошуку нових парадигм життя. Кризи поставали в час втрати цінностей, їх духовного забуття або в транзитний період переходу від однієї до іншої системи цінностей.

Україна нарешті зробила свій вибір, європейський, – ринковість економіки, демократичні свободи, відповідальність. Цей вибір був зумовлений *високою якістю життя* (у країнах Євросоюзу) – основною цінністю та ідеалом сучасного українця, таким собі переробленим варіантом мрії про комуністичне ельдорадо епохи «розвинутого соціалізму».

3-поміж низки інваріантних цінностей (життя, любов, гідність, справедливість тощо) окремо можна виділити *свободу*, яка споконвіку вкарбована в глибинах людської підсвідомості. Прагнення свободи шукає підкріплення, духовної та матеріальної основи. Такою основою сьогодні повсюдно визнається *освіта* – основний стратегічний гарант якості життя, – яка є «не просто одна із підсистем

людського існування, вона – ансамбль соціокультурних відносин, а освіченість – це супутній результат імовірного нашого сходження до вершин національного та загальнолюдського духу» [7, с. 111].

Вища освіта (у всій широті та неоднозначності цього поняття) все частіше називається локомотивом усіх суспільних змін новітнього часу. Більше того, їй «може бути повідомлено нову властивість – випереджувальний характер, що передхоплює еволюцію суспільства» [5, с. 39]. Довгостроковий прогресивний розвиток суспільства бачиться лише у зв'язку із розвитком вищої освіти, підвищенням її якості та ролі, адже інформація та знання, якими володіє людина, є джерелом зростання національного добробуту. Вищий навчальний заклад сьогодні можна вважати центром освітньої «піраміди» з погляду принципу безперервності освіти впродовж життя. Саме тому паралельно із загальносвітовими тенденціями збільшення контингенту студентів зростають вимоги до ВНЗ як з боку тих, хто в них навчається, так і з боку держави чи інвесторів; гостріше постає потреба мобільності студентів, що в свою чергу прискорює процеси кооперації та інтеграції систем вищої освіти.

Усе чіткіші обриси «спільного європейського дому» виокремлюються і в контексті реформ вищої школи, все гостріше відчувається потреба прийняти і таку цінність освітнього простору Європи, як *якість вищої освіти*.

«У широкому сенсі якість освіти розуміють як збалансовану відповідність процесу, результату і самої освітньої системи цілям, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти [2, с. 18]. В. Г. Вікторов виділяє в структурі поняття «якість освіти» такі складові, як якість навчально-методичної бази; якість педагогічних кадрів та професорсько-викладацького складу; якість об'єкта навчання [1, с. 49]. Зупинимось детальніше на третій складовій. Об'єктом навчання є, зрозуміло, знання та вміння. Та перш ніж підбирати формальні параметри вимірювання глибини отримуваних студентами знань, міцності фіксації умінь та навиків, логічно поставити питання в ширшому філософському ключі: носієм *інформації, знань* чи *мудрості* має бути сучасна доросла людина?

Відповідь на це запитання хоч і видається на перший погляд очевидною, усе ж потребує додаткових роздумів. Основою знань є

інформація (відомості про досвід), яка після інтелектуального опрацювання перетворюється у знання, з яких освіта формує життєві компетенції. Перехід від накопичення інформації до оволодіння знаннями методологічно дуже складний. У багатократ складнішим є процес набуття мудрості, адже вона «не просто знання, а знання особливе, знання доброчинності, знання про благо, або, як нині говорять, осягнення вищих ціннісних смислів буття» [6, с. 472]. Саме «ціннісні смисли буття» поряд з актуалізуючим началом знань, підкріплених достовірною інформацією, повинні стати пріоритетом вищої освіти, інакше процеси системних перетворень, що відбуваються в усіх галузях життя, стануть неконтрольованими, а отже, непередбачувано небезпечними.

Глобалізація, що характеризується лавинним прогресуванням засобів зв'язку, всезростаючими обсягами експорту та міжнародного банківського кредитування, збільшенням прямих іноземних інвестицій та обігу на валютних ринках, зростанням обсягів міжнародної міграції трудових ресурсів тощо, сьогодні все більше виявляє ознаки незбалансованого, нерівноправного, подекуди агресивно несправедливого розподілу продуктів прогресу. Такі непрості умови щільної конкуренції змушують Україну продовжувати шлях реформ, вишукувати нові підходи до виховання і використання всього потенціалу людського ресурсу, основою якого є розумна і мудра особистість. Зростає цінність категорії якості у вищій освіті, яку можна справедливо зіставити з поняттям *адекватності*. У Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI століття говориться, що адекватність «вищої освіти слід оцінювати з точки зору того, наскільки діяльність вищих навчальних закладів відповідає очікуванням суспільства. (...) У кінцевому результаті метою вищої освіти повинно бути створення нового суспільства, яке не знає насилля та експлуатації, члени якого високо й всебічно розвинуті, горять ентузіазмом, керуються любов'ю до людини і мудрістю» [3, с. 23]. Створення в Україні нового суспільства має проходити на засадах різновекторності, толерування полікультурності, відходу від будь-яких монополій, але із збереженням іманентних для українця ознак духовно-морального плану. Якість вищої освіти, отже, має виражатись у спроможності досягнення балансу між універсальними глобальними

цінностями та специфічними особливостями окремої культури. Уся «трагедія вибору» полягає у визначенні й гармонійному поєднанні бажаних цінностей у систему. Про системність цінностей можна говорити лише на підґрунті соціологічних та антропологічних досліджень, які, можливо, доведуть, що творення нового суспільства іде в ногу з формуванням людини нової природи, і які можуть розкрити сутність цієї нової природи людини.

А тим часом для України актуальним залишається запозичення й осмислення досвіду з провадження процедур та розвитку культури якості вищої освіти в країнах Єврозони, участь у Болонському процесі, оцінка власного надбання з даної проблеми. Вища освіта вже не може залишатися монополією держави, а відтак на часі створення незалежних агентств з гарантування (чи оцінки) якості освітніх послуг, програм, навчальних дисциплін, знань тощо.

Таким чином, з вищесказаного можна зробити щонайменше три важливі висновки:

1. Українське суспільство переживає складний період переходу до цінностей нової епохи, і пошук цей здебільшого спирається на старі парадигми мислення.
2. Українське суспільство переосмислює систему загальнолюдських цінностей, відбувається притирання, віднаходяться точки «снівдотику».
3. Якісна вища освіта постає глобальною цінністю та умовою конкурентного стратегічного розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вікторов В. Г. Управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз): Монографія.– Дніпропетровськ: «Пороги», 2005.– 286 с.
2. Вікторов В. Проблема управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз) // Вища освіта України.– 2005.– №4 (14).– С. 16 – 24.
3. Высшее образование в XXI веке. Подходы и практические меры / Всемирная конференция по высшему образованию. ЮНЕСКО, Париж, 5 – 9 октября 1998 г.

4. Кострюков С. В. Формування демократичних цінностей студентської молоді в трансформаційний період: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.10 / Інститут вищої освіти АПН України.– К., 2004.– 17 с.

5. Селезнева Н. А. Размышления о качестве образования: международный аспект // Высшее образование сегодня.– 2004.– № 4.– С. 35 – 44.

6. Скотний В. Г. Філософія: історичний і систематичний курс.– К.: Знання України, 2005 – 576 с.

7. Терещенко Ю. І. Світ обертається довкола творців нових цінностей (Освіта як екзистенційний пріоритет України) // Віче.– 2001.– № 6 (111).– С. 108 – 125.

В. П. Кобзарь

НАЦІОНАЛЬНІ Й ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій є предметом вивчення ряду наук про людину і суспільство, зокрема, філософію, соціологію, психологію, педагогіку. Вивчення цінностей і ціннісних орієнтацій, пошук методів їх вимірювання відносяться до розряду найважливіших напрямів соціальних наук.

Першими, хто торкнувся теми цінностей, були М. Вебер і Е. Дюркгейм.

У 1960-х – початку 1970-х рр. Мілтон Рокич, професор Мічиганського університету в Америці, розробив власну методику дослідження цінностей, яку широко використовували вчені різних країн. Сутність даної методики полягала в тому, що респонденту пропонувалося безпосередньо проранжувати цінності, згрупувавши окремо в термінальні й інструментальні списки (по 18 цінностей у кожному) [1, с. 87]. М. Рокич запропонував і свою типологію цінностей:

«Цінності – мета (термінальні), визначена ним як переконання людини в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта

того, щоб до неї прагнути. Термінальні цінності визначають для людини зміст його життя, вказують, що саме для нього є особливо важливим і значущим.

Цінності – засоби (інструментальні), визначені ним як переконання людини в тому, що певний спосіб дій або властивості особи є кращими в будь-якій ситуації. Інструментальні цінності розподіляються на групи:

- етичні, цінності спілкування, цінності справи;
- індивідуалістичні, конформістські, альтруїстські;
- самоповага, прийняття інших людей і т. ін. [5, с. 61].

У 1980-ті рр. Шалом Шварц, професор Єврейського університету в Єрусалимі, так само узяв за основу методичний підхід М. Рокича, але збільшив кількість цінностей до 57 і побудував класифікацію цінностей за типом мотиваційної мети щодо основних потреб людського існування і, таким чином, виділив десять загальних мотиваційних типів, серед яких: особиста автономія, активність, гедонізм, досягнення, влада, безпека, альтруїзм і універсалізм. Змінив процедуру ранжирування на процедуру оцінювання за 9-ти бальною шкалою (від – «1» до «7»), що значно полегшувало процес сприйняття і заповнення анкети респондентів [1, с. 88].

Ш. Шварц виділяє такі характеристики цінностей:

1. Цінності – це переконання (погляди);
2. Цінності – мета, до якої прагне людина (наприклад, рівність) і зразок поведінки, який сприяє досягненню цієї мети (чесність, схильність до допомоги);
3. Цінності виступають як стандарти, що керують вибором або оцінкою вчинків людей, подій;
4. Цінності впорядковані за важливістю одна щодо одної. Впорядкований набір цінностей формує систему ціннісних пріоритетів. Різні культури і особи можуть бути охарактеризовані системою їх ціннісних пріоритетів [3, с. 10].

Сучасні вітчизняні дослідники розглядають цілу низку визначень поняття «цінності». Різні підходи до цієї проблеми зводяться до таких груп:

- розуміння цінності як сукупності духовних і матеріальних об'єктів, що відповідають меті, інтересам, потребам суб'єкта (людини, суспільства). Такого підходу дотримуються С. Ф. Анісимов, В. А. Василенко та ін.;
- розуміння цінностей як системи взаємостосунків об'єкта та суб'єкта. Важливим тут є поняття значущості (В. В. Гречаний, М. С. Каган, В. А. Чагин та ін.);
- розуміння цінностей як ідеалів особистої та суспільної діяльності (І. С. Нарській, І. М. Попова та ін.);
- зведення цінності до специфічних явищ свідомості, що визначають зразки поведінки, діяльності, спілкування в різних сферах (І. М. Крутов, А. А. Ручка та ін.) [6, с. 70].

Класифікувати соціальні цінності можна таким чином:

соціальні цінності розподіляються на духовні, матеріальні, правові. Духовні, у свою чергу на: цінності освіти й виховання, комунікативності, соціальної самосвідомості. Матеріальні: на економічні, комунікаційні, сервісно-побутові, здорового способу життя. Правові на: демократично-правові, соціального захисту [7, с. 9].

У соціальних, психологічних і педагогічних дослідженнях використовується як поняття цінності, так і поняття ціннісних орієнтацій. Найчастіше ці поняття вживаються як рівнозначні. При вивченні характеристик суспільства, культури й окремих соціальних груп використовується термін «цінність». При вивченні окремих індивідів вживають як поняття «ціннісна орієнтація», так і поняття «цінність».

Розробкою проблеми ціннісних орієнтацій особи займаються такі українські вчені, як А. Ручка, І. Бекешкіна, Н. Победа та ін.

О. В. Лисенко в статті «Динаміка ціннісних орієнтацій особи в пострадянській Україні» проаналізувала основні тенденції в динаміці ціннісних орієнтацій українців під час модернізаційного розвитку українського суспільства в 90-х роках ХХ сторіччя. Для реалізації поставленої мети автор спиралася на результати багаторічного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, що

проводився з 1994 р. за однотипною методикою, з використанням однієї і тієї ж структури вибірки.

За результатами вищезазначеного моніторингу автор виділила дві основні тенденції в динаміці ціннісних орієнтацій населення в пострадянській Україні.

Перша тенденція – в 1994 – 1995 рр., на перший план життєвих цінностей українців вийшли національно-демократичні цінності: державна незалежність України, демократичний розвиток суспільства, національно-культурне відродження. Особисті цінності – міцне здоров'я, цікава робота, сім'я, матеріальна забезпеченість. Значущість таких цінностей, що раніше високо цінувалися, як добра освіта, активна політична діяльність, престижне становище в суспільстві різко знизилися.

Друга тенденція – в 1996 – 2003 рр. – до числа цінностей-лідерів увійшли такі, що пов'язані з комфортністю внутрішнього світу людини, сім'я, здоров'я, добробут дітей, цікава робота. З'явилася тенденція заміни цінностей духовно-етичного характеру матеріальними цінностями [4, с. 153].

У результаті автор дійшла висновку, що ядром ціннісної системи сучасних українців є загальнолюдські цінності приватного життя – матеріальне становище, сімейне щастя, добробут дітей. Цінності, які є суспільними (мати престижне становище в суспільстві, знати декілька мов, бути відомим), знизили своє значення.

Борусевич О. А. у роботі «Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України)», розглядає етнодуховні цінності, які відображають глибину ментальності певного етносу. На думку автора, етнічні цінності – це об'єкти, дії, явища, що відображають культуру етносу в духовній і матеріальній формі, створюються і використовуються ним у процесі історичного розвитку [2, с. 6].

Згідно з матеріалами соціологічного дослідження «Етнічна самосвідомість особи», здійсненого відділом етнокультурних досліджень Інституту соціології НАН України, більше половини респондентів-українців відповіли, що мова є для них головною цінністю,

яка об'єднує людей одного етносу. На підставі даних цього дослідження, автор визначила, що для старшого і середнього покоління мова займає першу позицію в системі етнічних цінностей, молодь ставить мову на другу позицію. Любов до рідної землі та природи є важливою цінністю для представників молодого покоління. На третій пріоритетній позиції в системі етнічних цінностей українського етносу опинилися народні традиції, звичаї та обряди.

У цілому Г. В. Чуйко і Т. А. Кривко в статті «Загальнолюдські цінності на рубежі сторіч: конфлікт або трансформація» дійшли висновку, що формування нової системи цінностей в умовах ослаблення політичного та ідеологічного пресингу супроводиться критичним осмисленням старих, властивих суспільству соціалістичного типу цінностей, до повного їх заперечення. Небажання жити по-старому поєднується з розчаруванням у нових ідеалах, які для багатьох людей виявилися або недосяжними, або фальшивими [8, с. 177].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева О. В. Дослідження цінностей: методичні підходи М. Рокича та Ш. Шварца // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Зб. наук. праць.– Х.: Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2002.– 621 с.
2. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України).– К., 1999.– 63 с.
3. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и метод.– СПб., 2004.
4. Лысенко Е. В. Динамика ценностных ориентаций личности в постсоветской Украине // *Наука і освіта*.– 2004.– № 6-7.– С.153 – 155.
5. Определение ценностных ориентаций // *Менеджер по персоналу*.– 2006.– № 3– С. 60 – 65.
6. Подлесный М. Н. Ценности личности: современные дискуссии и представления // *Вісник Дніпропетровського університету. Історія і філософія науки і техніки*.– 2001.– Вып. 8.– С. 69 – 72.
7. Цінності, соціальні цінності, ціннісні орієнтації: Діагностичні методики. Методичні рекомендації / Уклад. Р. В. Костенко.– Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005.– 64 с.

8. Чуйко Г. В., Кривко Т. А. *Общечеловеческие ценности на рубеже веков: конфликт или трансформация // Теоретические и прикладные проблемы психологии*.– 2005.– № 2. – С. 60 – 65.

Н. М. Кочура

НА ШЛЯХУ ПОШУКУ НОВОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Пошук нових парадигм розвитку культури як ціннісної основи сучасної української нації потребує стану свідомості, спрямованого на глибоке осмислення як культурних актів спільноти, так і естетичного досвіду окремої особистості. Адже значною мірою накопичення останнього витворює з населення, «величезної етнічної маси» – неповторний «суцільний культурний організм, здатний до самостійного, культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відкіля б вона не йшла, та при тім податний на присвоєння собі в якнайшвиднім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч яка сильна держава не може остоятися» [6, с. 404].

Актуальність цього завдання не втратилася в часі. Підтвердженням тому є звернення Президента України до Верховної Ради 2005 року, в якому лідер держави, посилаючись на вищенаведені слова І. Франка, підкреслює те, що «духовне відродження нації має спиратися на власну правдиву історію, якій належить пройти через серце і душу кожного громадянина» [5, с. 11].

У цьому контексті важливою умовою формування «суцільного культурного організму» нації є естетична рефлексія як, з одного боку, «проходження» історії через «серце і душу кожного громадянина», з іншого – осмислення естетичного досвіду особистості, в ширшому розумінні – осмислення гармонії природи і людського буття через ціннісне ставлення до них: наприклад, переживання, хвилювання, особливу емоцію від світовідчуття та світорозуміння,

які спонукають до вираження цих феноменів у неповторних культурних формах, що служать ідентифікаційними чинниками існування особистості, етносу чи нації в цілому.

Звернемося до первісних міфологічних уявлень українського народу, адже саме вони були як джерелом, так і «продуктом» естетичної рефлексії, визначаючи подальше сприйняття світу спільнотою, та слугуючи своєрідним сканером для інновацій, які згодом приживалися в лоні етносу, якщо не суперечили його міфологічному світогляду.

Накопичуючись у вигляді чуттєвого досвіду зіткнення людини зі світом, уявлення збагачували сферу емоційної взаємодії, перетворюючи внутрішній та зовнішній світи або на більш витончені та благородні, або на грубі й жорсткі. Останнє залежить як від особливостей предметів і явищ зовнішнього світу, характеру відносин у ньому, який склався в тій чи іншій спільноті чи соціальному організмі, так і від характеру та рівня розвитку чуттєвості кожного об'єкта спілкування. Останній, на початкових етапах життя, значною мірою визначається ступенем вираженості естетичних засад, які накопичуються в людині як здатність до вражень через заглибленість у світ у процесі його споглядання [2, с. 12].

На ціннісну естетичну рефлексію, що зароджувалася ще в лоні міфологічних уявлень народу, особливу увагу звертав Д. Чижевський у праці «Філософія і національність»: «Вічні цінності не є такі одноманітні й однобічні, як це вважає раціоналістичний підхід. І в повноті історичного життя реалізуються окремі боки, форми вічної краси, одна за однією, а то й разом у різних «напрямах», течіях мистецтва! Так само не тільки в мистецтві, а й в інших формах культурного життя – в релігії, філософії, науці. «Вселюдське» значення, вічність окремих культурних форм (у тім числі і форм національного життя) є таке саме, як абсолютне значення окремих однобічних «напрямків», «шкіл», течій та стилів у мистецтві. Це різні прояви, різні реалізації, здійснення тих самих – абсолютної правди, краси, святості, справедливості. І цінність їх якраз полягає у їх індивідуальності, окремішності, бо якраз те, що в усіх них є індивідуальне і доповнює інші вияви, освітлює абсолютні цінності з інших сторін, ще не виявлених в інших здійсненнях їх у історії» [7, с. 95 – 96].

Отже, міфологічне мислення, підґрунтя якого «намивалося» естетичною рефлексією праукраїнців, зароджуючись і набуваючи найвищого ступеня розвитку саме в первісному суспільстві, не належить лише первісній людині. Воно існувало певною мірою в усі часи і продовжує існувати сьогодні, здебільшого як основа національного світогляду.

Слід підкреслити, що світогляд сучасного українства є результатом тривалого процесу розвитку етнічних спільнот. Він формувався тисячоліттями під впливом різних обставин і чинників, які виявлялися різною мірою. Тому, розглядаючи естетичну рефлексію, маємо справу лише з частковим аспектом загального. Щоб уявити цілісну картину українських світоглядних особливостей, доцільно вивчати національний світогляд у всіх його аспектах.

Становлення людини як особистості розпочинається з нашарування історичного та культурного досвіду на її біологічні особливості. Причому цей процес відбувається в конкретному географічному просторі та притаманних для неї формах суспільного життя, отже, залежить від них. Все це стосується і нації, оскільки вона є передусім лише формою суспільності окремих індивідів. «Етнospільнота, – справедливо зауважує М. Патей-Братасюк, – це історія, глибинний зв'язок особистості із своїми предками, це сплав природи, історії, долі» [4, с. 239]. Гармонійне поєднання вищезазначених «нашарувань» забезпечувало етнospільноті відтворювальну здатність у мінливих умовах, при цьому її суб'єкти виробляли відповідні адаптивні психотипи, які несли в собі необхідну естетичну зумовленість, «потребу» вираженої естетичної рефлексії.

Особливе місце серед таких адаптивних характеристик належить інтровертності, – ознаці психічного складу людини, яка виявляється в замкнутості, відсутності достатнього інтересу до інших, споглядальності, зверненні до власного внутрішнього світу. Поява цієї ознаки, як ми вже згадували раніше, зумовлена середовищем, в якому живе українська людина, – географічним, соціальним, культурним.

Зокрема, хліборобська (з первісним, дохристиянським корінням) культура українського етносу також сприяла посиленню інтровертності в національному світогляді. Вона у формі традицій і обрядів збереглася у традиціоналістичній селянській спільноті май-

же в незмінному вигляді. Її основні елементи – язичницький натуралізм, коли людина розумілася частиною природи, і пантеїзм, який полягав в одухотворенні цієї природи, наповненні її духами, – зумовили розвиток споглядального способу мислення, філософського ставлення до світу.

Проте «український інтровертизм, як зазначав В. Янів у «Нарисах до історії української етнопсихології», – не є замкненням у собі – він радше є тільки спрямування на себе» [10, с. 89]. Для українця насамперед властиве бажання самовдосконалення через проникнення у власний внутрішній світ. Вглядаючись у себе, відшукуючи своє «я», людина прагне виявити його, ствердити в навколишньому світі. Оскільки інтроверсійна спрямованість не схиляє її до активної суспільної діяльності, то самоствердження відбувається в царині культури, коли думки, почуття і переживання втілюються у результатах творчої діяльності.

За допомогою художніх засобів можна розкрити власне «я», втіливши його в мистецькому творі, при цьому комунікувати зі загалом опосередковано, через результат своєї праці. Творчість дає змогу втекти від дійсності в ідеальний світ. Власне, незадоволення існуючим станом речей, бажання його змінити на краще і становить основу творчості. Для цього в існуючий стан потрібно вкласти смисл і порівняти його з ідеальним. Тоді результат діяльності стає предметом культури, оскільки культура – це завжди суб'єктивний творчий процес, пов'язаний зі знаходженням смислів людського буття під час проєкції сутності людини на об'єкти творчості.

Серед похідних рис інтровертності перше місце належить негативному ставленню до дійсності. Як наслідок – відбувається ізоляція особистості, звернення до світу духовності, краси, моральної сили, бажання відокремитися від усіх і всього. Втеча від недосконалого світу веде у сферу панування ілюзії, фантазії та естетики, підсилює естетично-мистецькі замилювання, які становлять основу хліборобсько-селянського світогляду українського народу, що є ідеальними умовами для активізації естетичної рефлексії. Тому українцям притаманні повага і любов до праці, ствердження ідеалів добра, краси, високої моральності, знання свого родоводу тощо.

Інша похідна інтровертності – індивідуалізм. В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів» [3] назвав його основною рисою української вдачі, пов'язуючи зі стихійним нахилом до будь-якого індивідуалістичного анархізму й отаманщини.

Д. Чижевський намагався поєднати індивідуалізм з іншою рисою національного світогляду – естетизмом, стверджуючи їх двоїстий взаємозв'язок. З одного боку, індивідуалізм, якщо він веде до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, протиставляється естетизму, який приймає в світі усе, оскільки воно «прекрасне». З іншого (якщо брати менш радикальну форму індивідуалізму), – він може поєднуватися з естетизмом, «може вести і веде в певних випадках до глибоко-позитивних форм творчості й активності» [8, с. 19].

Підсумовуючи, зауважимо, що український індивідуалізм характеризується намаганням виявити назовні свій внутрішній стан, який зазвичай об'єктивізується. Сукупність таких об'єктивізованих думок і становить культуру з її численними ділянками. Цей індивідуалізм сприяв розвитку національної культури і найкраще виявився в естетизмі, який у свою чергу відображений у побуті та фольклорі. Надаючи великого значення оздобленню та прикрашуванню усього навколо себе, українець головну естетичну цінність – красу – виділяє з-поміж інших і підпорядковує їй усе своє життя. Вона стає визначальною і в царині моралі, коли вчинки оцінюються не стільки за критерієм «добре – погане», скільки за «гарно – негарно». Як відомо, небажання прикрашати побут засуджувалося й ототожнювалось з моральною нечистотою. Отже, естетичні та моральні цінності становлять єдину і неподільну цілісність, необхідну при дослідженні особливостей національного світогляду і культури.

Занурення у власний внутрішній світ і його пізнання в свою чергу викликають в людині емоційні переживання, які також лежать в основі естетичної рефлексії українців. У будь-якій діяльності в цьому випадку людина керується, насамперед, почуттями. Саме вони виражають духовний світ і виявляють особистість. Вчинки людей і характер стосунків між ними, предмети культури, правила співжиття в спільноті, всі види людської діяльності викликають емоційний відгук, згідно з яким і буде поведінку українська людина.

Зі спокійною, естетично забарвленою рефлексійністю, що відштовхує активну динамічну волю, пов'язував почуття української людини дослідник Г. Ващенко. Зазначаючи багатство естетичних емоцій, емоцій кохання, вчений стверджував їх взаємозв'язок з обдаруванням українців у мистецтві, зокрема в музиці. На його погляд, саме музика найкраще виявляє емоційні переживання з їх найрізноманітнішими відтінками. «Переживання, що їх передає музика, можуть бути настільки тонкими й глибокими, що їх не можна передати словами. Друга особливість музики полягає в тому, що вона впливає на емоції людини безпосередньо, тим часом, коли всі інші види мистецтва діють на почування посередньо через думки і уявлення» [1, с. 120].

Ще одну цікаву властивість української емоційності зауважував В. Янів у «Нарисах з історії української етнопсихології» [10]. На його думку, вона разом з інтровертністю приводить до роздумів про природу справжньої цінності, а це в свою чергу зумовлює ушляхетнення вдачі. Впливом почуттів, а не розумінням необхідності чи інтересу вчений пояснював і формування спільнот та їх форм – родини, братства, громади. З почуттєвістю української людини він пов'язував і бажання естетичного вислову й уподобання мистецтва.

Осередком духовного життя українців, представленого через емоції, є серце. П. Юркевич означив його як «щонайближче містилице всіх сил, функцій, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками і відтінками» [9, с. 73]. Ідея про серце як дійсне осереддя людської душі (так званий кордоцентризм) чітко простежується від «Княжої доби» до сьогодні.

Властива для українців «сердечність» набула вигляду цілісного вчення у П. Юркевича, виступаючи як «філософія серця». Вчений обстоює погляд на серце як на осередок духовного життя, що визначає сукупність людської особистості, охоронця і носія всіх тілесних сил людини, а також центр її морального життя і вихідний пункт усього доброго в словах, думках і вчинках. Через нього визначається специфіка особистості, яка в сукупності з іншими визначає специфіку народу. «В серці людини, – стверджує філософ, – лежить основа того, що її уявлення, почування й учинки дістають

особливість, у якій виражається її душа, а не інша» [9, с. 88]. Таким чином, кордоцентризм, як вияв характерних рис духовного життя української людини, концентрував різні форми естетичної рефлексії, що мало позитивне значення на шляху формування національної самосвідомості українців та національно-культурного поступу цілої нації.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що естетична рефлексія, як, насамперед, чуттєвий відгук на красу та природність форм, обумовлена біологічними і соціокультурними факторами адаптації українця до зовнішнього світу. Серед них особливим чинником є спілкування людини з природою, яке пов'язане з гармонійністю як важливим елементом життєдіяльності етносу вже на первісному етапі його формування.

Естетична рефлексія також мала важливе значення для розвитку національної самосвідомості й національної культури, спонукаючи до творення багатьох культурних зразків народного, отже, і національного життя. Зокрема, це спостерігається в народних обрядах, у загальновизнаній пісенності, артистизмі, своєрідному м'якому гуморі, а також у філософії кордоцентризму, архетипах народного світогляду тощо.

Естетичні емоції виявляють глибинний естетизм українського життя. Вони виникають під час сприйняття навколишньої дійсності та власного внутрішнього світу згідно з розумінням поняття прекрасного. Вони дуже багатоманітні, складні, мають градації, починаючи від легкого хвилювання з приводу сприйнятого і закінчуючи глибокою схвилюваністю. Так, від почуття помірною задоволення людина може пройти низку ступенів – аж до відчуття справжнього естетичного захоплення.

Естетична рефлексія виявляється не як певне ізольоване переживання. Вона вилетена в цілісне естетичне враження, що може виникнути і від ознайомлення з твором мистецтва, і від сприйняття картини природи чи людини та ін. Разом з тим, естетичні та моральні переживання, які лежать в основі естетичної рефлексії, спонукають людину до індивідуалізації творення і «споживання культури», продукування персоналістичних цінностей, які, на наш погляд, ма-

ють бути пріоритетними на шляху пошуку нових парадигм розвитку культури української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Полтав. вісн., 1994. – 192 с.
2. Эстетическая культура. – М.: ИФРАН, 1996. – 201 с.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
4. Патей-Братасюк М. Г. Етно-національне відчуження: філософсько-соціологічний аналіз. Книга друга: Відчуження «невідчужуваного». – Тернопіль: РОМС-К., 1998. – 252 с.
5. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. – 182 с.
6. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 574 с.
7. Чижевський Д. Філософія і національність // Філософ. і соціолог. думка. – 1990. – № 10. – С. 94 – 101.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії. – К., 1992.
9. Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Юркевич. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 73 – 114.
10. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Укр. вільн. ун-т, 1993. – С. 1 – 99.

Д. С. Мацько

ГУМАНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Після розпаду СРСР Україна, з одного боку, одержала унікальну можливість відбутися як незалежна держава, що виступає повноправним членом світової спільноти. Але разом із

історичним шансом реалізувати свій економічний, науковий та культурний потенціал наша молода держава постала перед необхідністю адекватного реагування на численні виклики сьогодення. Одним з таких викликів, на наш погляд, є пошук ефективної моделі розвитку громадянського суспільства, своєрідного життєвого орієнтира нації.

Рівень розвитку суспільства знаходиться у прямій залежності від тієї ціннісної системи, що суспільство нею користується. Важливість системи цінностей як основи суспільного генезису підкреслюється, зокрема, у наукових розвідках І. Д. Беха, Т. В. Бутківської, А. І. Ваховського, А. В. Крицької, І. Г. Тараненко, М. М. Шимановського та багатьох інших учених. Так, наголошуючи на важливій ролі ціннісного вибору (визначення системи цінностей) у процесі становлення суспільства та його інституцій, І. Д. Бех трактує систему цінностей «як складний регулятор людської життєдіяльності, який відображає у своїй структурній організації та змісті особливості об'єктивної дійсності, що охоплює й зовнішній для людини світ і власне людину в усіх її об'єктивних характеристиках» [1, с. 23].

Безперечно, політичні та соціальні зміни кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття цілком закономірно призвели до переоцінки існуючих на той час ідеалів, норм та принципів суспільного життя. Як наслідок, система цінностей Радянської України перестала діяти, і постала потреба запропонувати якісно нову ціннісну систему – ціннісну систему України Незалежної, яка б сприяла розвитку українського громадянського суспільства.

Протягом новітньої історії незалежної України багато дискусій точиться навколо того, **що** українці мають вважати своїм життєвим орієнтиром, на **яких принципах** має бути побудовано громадянське суспільство в Україні. Чи керуватися у своїй діяльності досвідом людства, його культурною та духовною скарбницею або все ж таки будувати власне життя, маючи за приклад перш за все національні традиції та цінності?

Визнаючи всю складність питання, ми тим не менше наважимося зробити принищення, що руйнівною силою становлення та розвитку в Україні громадянського суспільства виступають **гуманістичні цінності**. Правильність нашого принищення ми спробуємо

довести через аналіз ознак сталого громадянського суспільства та визначальних характеристик гуманістичних цінностей.

Ознаками сталого та розвинутого громадянського суспільства є, на наш погляд, такі:

- 1) повага до закону й рівність усіх громадян перед законом;
- 2) визнання прав і свобод громадян незалежно від їх соціального та етнічного походження;
- 3) допомога суспільства у виявленні людиною своєї індивідуальності;
- 4) спрямованість людської діяльності на благо близьких людей та суспільства загалом.

Сутнісна характеристика поняття «гуманістичні цінності» визначається шляхом аналізу категорій «цінність» та «гуманність». У загальному розумінні «цінність» трактується як *щось цінне, значуще для окремої людини та суспільства в цілому*. У філософській та психолого-педагогічній літературі існує ціла низка трактувань категорії «цінність». На думку І. Г. Тараненко, цінності виступають основою для побудови певного навколишнього світу, оскільки та чи інша цінність може в певний період стати життєвим орієнтиром, згідно з яким структурується реальність [6, с. 71]. Одним з найбільш удалих нам видається трактування Т. В. Бутківської, згідно з яким «цінностями позначаються як самі значущі явища, так і ціннісні відношення, що породжують цілий спектр похідних: об'єктивних, індивідуальних і соціальних; позитивне чи негативне значення явищ природи, форм суспільної організації, історичних подій, моральних учинків, духовних витворів людства на конкурентному етапі історичного розвитку» [2, с. 133]. На підставі ґрунтовного аналізу вищевказаних трактувань, на наш погляд, можна зробити висновок, що *цінності являють собою значущі явища суспільного життя, де в ситуації необхідного вибору певним чином перетворюються та демонструються соціальні якості людини*. Категорія «гуманність» означає розуміння цінності та неповторності кожної окремої особистості, і це розуміння впливає на прояв толерантності, людинолюбства, милосердя, керування у власній діяльності інтересами та потребами інших та суспільства в цілому.

Таким чином, *гуманістичні* (від лат. «людський», «людяний») *цінності* являють собою значущі принципи суспільної та особистої діяльності, що наповнюють життя людини ідеалами добра, людяності, моральності та визначають і регулюють її ставлення до інших і поведінку в ситуації необхідного вибору.

Характерними ознаками гуманістичних цінностей є, зокрема, такі:

- визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- толерантність, терпимість, повага до інших;
- усвідомлення моральної відповідальності перед суспільством за наслідки своєї діяльності й намагання керуватися у своїй діяльності ідеалами добра, людинолюбства, моральності, суспільної користі;
- прагнення до розвитку своєї індивідуальності при одночасній повазі закону та існуючих суспільних норм.

Таким чином, повний збіг характерних ознак гуманістичних цінностей з ознаками усталеного демократичного громадянського суспільства дає нам можливість саме *гуманістичні цінності* розглядати як *основу громадянського суспільства*.

На наш погляд, гуманістичні цінності є стержнем формування усталеного громадянського суспільства, оскільки в них знаходять своє відображення як загальнолюдські, так і національні цінності. Ми цілком погоджуємося з деякими науковцями, що в нашій державі чітко помітні дві домінуючі тенденції: з одного боку, – відродження національної самосвідомості, української культури й мови, а з іншого – прагнення до інтеграції у світове та європейське співтовариство, що вимагає орієнтації на інтеркультурну освіту [4, с. 157]. Маючи універсальний характер, гуманістичні цінності являють собою результат аналізу та синтезу загальнолюдських та національних цінностей. У результаті аналізу та синтезу найкращі національні ідеї стають «золотим фондом» духовної скарбниці людства. У процесі взаємодії нації зі світом загальнолюдські цінності – у свою чергу – стають справжнім надбанням національної культури. Саме тому в процесі розбудови молодого української нації потрібно звернути особливу увагу на процес формування гуманістичних цінностей.

Проблема формування гуманістичних цінностей як основи побудови в Україні громадянського суспільства є досить непростою (зважаючи на невеликий час існування України демократичної) і, звичайно, потребує комплексного вирішення. У даній статті ми зробимо спробу окреслити – на наш погляд – найбільш суттєві заходи, які мають сприяти вирішенню вищезгаданої проблеми.

Захід перший. *Введення в шкільну програму спеціальних дисциплін, які мали б на меті долучати молоде покоління до існуючих моральних норм.* Беззаперечним є той факт, що розвиток громадянського суспільства залежить у першу чергу від того, на які ідеали орієнтуються громадяни, які цінності вони сповідають. Прилучення людини до моральних норм повинно відбуватися ще у молодому віці, коли умови для виховання справжньої особистості є найбільш сприятливими. У зв'язку з цим ми не можемо не привітати введення у шкільну програму курсу «Етика» та факультативу з вивчення основ християнської етики. Звичайно, введення такого факультативу викликало неоднозначну реакцію в освітянських колах, оскільки педагоги наголошували на тому, що в Україні існують багато релігій та церква є відділеною від держави. Ми, однак, не можемо погодитися з такою позицією, оскільки курс є факультативним і його відвідування є справою цілком особистою, що, на наш погляд, жодним чином не може образити прав віруючих інших конфесій та змусити повірити в Бога тих громадян, що принципово стоять на атеїстичних позиціях. Що стосується відділення церкви від держави, то даний факультатив аж ніяк не має на меті замінити світську освіту освітою духовною, а є ще одним кроком у моральному вихованні молоді.

Захід другий. *Контроль за дотриманням моральності в ЗМІ.* Сьогодні ЗМІ стали не лише джерелом постачання необхідної інформації, але вони стали перш за все своєрідним «вихователем» – носієм культури поведінки, спілкування, співіснування людини в соціумі. На жаль, досить часто ідеї, що пронагуються в ЗМІ, не збігаються, а часом зовсім заперечують моральні норми. Це стосується в першу чергу телебачення, друкованих видань, а останнім часом й такого продукту науково-технічного прогресу, як Інтернет. Контроль за дотриманням моральності в ЗМІ зовсім не означає виникнення цензури, указівок ЗМІ з боку держави, що потрібно показувати. Мова йде

про обмеження доступу насамперед молодого покоління до фільмів, інтернет-сайтів, які культивують ідеї насильства, нетерпимості, розбещеності. І в цьому питанні треба застосовувати досвід США, де, наприклад, еротичні фільми, бойовики транслюються в нічний час і переважно платними каналами, сигнали яких кодуються.

Захід третій. *Використання величезного потенціалу художньої літератури в моральному вихованні молодого покоління.* У шкільній практиці треба застосовувати найкращі зразки творів художньої літератури для виховання законослухняної та моральної Особистості – справжнього Громадянина своєї держави. Саме через твори літератури відбувається опосередкований вплив на розум, волю, емоції, ціннісне орієнтування, на весь духовний склад особистості – іншими словами, відбувається становлення Громадянина, а відтак й громадянського суспільства в цілому. Звичайно, вплив художнього слова на розвиток у молоді моральних та громадянських якостей помітно знизився не тільки у зв'язку з розвитком телебачення та виникненням Інтернету (про що йшлося вище), але й з появою так званої **масової літератури**, яка досить часто пропагує «антицінності» громадянського суспільства. Безперечно, не можна просто заборонити читати книжки, де культивується насилля, розбрат, розбещеність, і тим зробити вигляд, що проблема вирішена. Можливо, треба вирішувати таку проблему, порівнюючи разом з учнями чи студентами ціннісне навантаження такої літератури з найкращими творами світової та вітчизняної літератури.

Таким чином, на основі аналізу характерних ознак громадянського суспільства й ознак гуманістичних цінностей можна сказати, що гуманістичні цінності є стержнем розбудови в нашій державі громадянського суспільства. У даній статті ми також зробили спробу окреслити коло необхідних заходів, які б допомогли вирішити питання побудови, розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: техніко-технологічні засади.– К.: Либідь, 2003.– 280 с.

2. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів // Педагогіка і психологія – 1997.– № 1.– С. 130 – 137.
3. Ваховский Л. Ц. Западноевропейская философия воспитания эпохи Просвещения.– Луганськ: Альма матер, 2000.– 292 с.
4. Іванюк І. В. Загальнолюдські цінності – основа інтеркультурної освіти // Цінності освіти і виховання / Наук.-метод. зб.– К., 1997.– С. 157 – 158.
5. Крицька Л. В. Громадянські ціннісні орієнтації учнівської молоді // Педагогіка і психологія.– 1997.– № 1.– С. 155 – 160.
6. Тараненко І. Г. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина // Педагогіка і психологія.– 1997.– № 1.– С. 150 – 155.
7. Шимановський М. М. Виховання громадянської толерантності як цінності // Цінності освіти і виховання / Наук.-метод. зб.– К., 1997.– С. 214 – 215.

А. В. Мямліна

ВИКОРИСТАННЯ МІФОЛОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У СИСТЕМІ ЗМІ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У МОЛОДІ

Джерелами духовно-культурного збагачення сьогодні є засоби масової інформації, які мають великий вплив на аудиторію (перш за все телебачення та кіно). У час інформаційного вибуху людина повністю потопає в океані знакових систем, повсякчас занурюючись у все нові міфологемні потоки та піддаючись штормам символіки [3, с. 7]. Особливому впливу піддаються молоді люди з неформованою системою цінностей.

Давні люди сприймали міф як істину, правду. Ніколи не здійснювались спроби довести істинність міфічних розповідей. Кожний міф є реальним повідомленням, що заслуговує на довіру, незалежно від того, як події співвідносяться з природними законами чи звичайним досвідом [2, с. 5]. За всіх часів міф і символ незримо керували

людьми, визначаючи ідеали як індивідуальної, так і колективної поведінки [1, с. 307]. Міф став одним із центральних понять соціології та теорій культури нашого часу.

Міфологічна комунікація передбачає довіру з боку аудиторії та не підлягає перевірці, тобто повідомлення сприймаються як належне. Інформація, що проходить через ЗМІ, апелює до сугестивного рівня сприйняття. Сучасна міфологія діє на молодь як приклади для наслідування. (Образ героїзованого злочинця набув значної популярності завдяки телебаченню та кіно, залишаючись при цьому негативним образом.)

Міфологічна комунікація діє на рівні, що не може спростовуватися масовою свідомістю. З іншого боку, це повторення повідомлення, що вже закодовано у глибинах нашої пам'яті, тому воно не потребує додаткової інформаційної обробки. Міфологічні структури являють собою інтерес для нас тому, що залучення до впливу такого виду структур дозволяють спиратись на неусвідомлювані аудиторією інформаційні структури. Подібні структури аудиторія не може відхиляти через їх неусвідомленість і неспростовність. У міфологічній комунікації реальні проблеми замінюються спрощеними уявленнями про вічну боротьбу двох міфологізованих сторін. Крім того, однією з особливостей міфу є те, що він розповідає про події, в яких людина активно задіяна, є одним з головних персонажів чи героєм. Міф – це узагальнене відображення дійсності у вигляді чуттєвих уявлень або, точніше, у вигляді тих чи інших образів.

Ефективність впливу міфу пов'язана із заздалегідь заданою його істинністю. Міфологічне не підлягає перевірці, крім того, міф повторює те, що вже траплялось раніше. Так, Мірче Еліаде – дослідник міфів стверджував, що кожний герой повторює архетипічні дії [4, с. 95]. Він також доводив, що колективна пам'ять антиісторична, вона визнає лише категорії й архетипи, а не історичні події й індивідів. Міфи виступають у ролі «банка даних», з якого черпаються всі ідеї, образи, цілі. Певний набір сюжетів має високий ступінь повторюваності, новий сюжет виникає на основі вже існуючого.

Міфологеми для комунікатора цікаві тим, що сприймаються всіма як даність без перевірки на істинність. Наприклад, згідно з

теорією К. Г. Юнга міфологія є проекцією колективного несвідомого. Колективне несвідоме складається з міфічних мотивів і образів, які в свою чергу породжують символи, а символи полегшують доступ до людини у будь-якому типі комунікації. Приєднання до міфів дозволяє посилити ефективність повідомлення. У своїй теорії Б. Маліновський доводить, що міф виконує практичні функції: він кодифікує думку, зміцнює мораль, пропонує певні правила, санкціонує обряди. Міфічний епос закладає певні основи моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах, в богах і героях ідеали добра і зла.

Вагомий крок у знищенні народу – стирання пам'яті (культура, історія, книги) та підміна цінностей. Суспільство, яке не має національної ідеї та ідеології, приречене на самознищення [5, с. 7]. Мас-медіа пропонують суспільству образи соціальної взаємодії та інститутів, які, через своє щоденне відтворення, визначають, що у суспільстві вважається «нормальним», а що – «девіантним».

Однією з функцій ЗМІ є виховання, просвіта. Саме тому на редакційних колективах лежить велика відповідальність за випуски новин, підготовку матеріалів, статей, відеоряду. Наприклад, сьогодні телевізійний ефір заповнений низькопробною продукцією, що розрахована на невибагливу аудиторію. Має існувати певна редакційна політика з певною метою, завданнями, місією, а редакція в свою чергу повинна слідкувати за додержанням цієї політики.

Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві через систему ЗМІ за допомогою міфологічної комунікації буде ефективно, оскільки міфологія впливає на несвідомому рівні й не перевіряється. Міфологічна комунікація передбачає безпосередньо віру в реальність створених фантазій образів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
2. Всемирная энциклопедия: мифология / Гл. ред. М. В. Адамчик. – Мн.: Современный литератор, 2004. – 1088 с.

3. Ділі Джон. Основи семіотики. – Л.: Літопис, 2004. – 203 с.

4. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.

5. Сенченко М. І. «Культурна революція» в Україні або управління дегродацією. – К.: МАУП, 2004. – 212 с.

О. М. Романченко

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ТРАДИЦІЙ СПОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ

В умовах швидкоплинних змін у сучасному соціумі особливої актуальності у дослідженнях набуває стан та розвиток ієрархії цінностей в українському суспільстві. Рушійною силою у процесі заміни однієї групи соціальних цінностей іншою можна вважати моделі споживання, які характерні для кожного прошарку населення як в Україні, так і за кордоном. Моделі споживання відрізняються між собою залежно від традицій споживання, що, загалом, носять національний характер. Основними потребами для людини були й залишаються їжа, одяг та житло. Сьогодні, на жаль, ще є на планеті місця, де люди самі вирощують для себе їжу, виготовляють самотужки одяг та будують житло. Але в більшості випадків люди заробляють гроші, щоб придбати усі ці речі. Населення високорозвинених промислових країн, таких, як США, Канада, Японія, Австралія та більшість країн Європи, здатні придбати набагато більше предметів споживання, ніж необхідно для життя. Умови проживання у таких країнах набагато легші та безпечніші, оскільки вони можуть платити за чисту воду, електрику, якісне медичне обслуговування та інше. Жителі країн, що розвиваються, все ще мають боротися за можливість придбати життєво необхідні предмети споживання. Половина людства земної кулі погано харчується, і більше половини – проживає у домівках, що не відповідають санітарним нормам та нормам безпеки. На основі вищезгаданого можна говорити про необхідність розгляду залежності та характеру взаємодії

національних цінностей в українському суспільстві, що обумовлює актуальність обраної теми.

Дана стаття має на меті розглянути характер впливу соціальних цінностей на рівень споживання та економічний розвиток в Україні та за кордоном. Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання:

- 1) дати визначення модифікаційним процесам соціальних цінностей в Україні;
- 2) обґрунтувати залежність традицій споживання у країні від ієрархії національних цінностей, що домінують у сучасному українському суспільстві;
- 3) визначити ряд напрямків, що сприяють підвищенню рівня людського розвитку в сучасному українському суспільстві.

Питанням вивчення соціальних цінностей приділяється багато уваги у працях дослідників різних галузей науки: економіки, соціології, психології. На думку автора статті, слід виділити наукові розробки Г. Цернікель, В. Стипаненко, М. Сушинського та інших. Сьогодні широкого обговорення набуває питання згубного впливу зовнішньо привабливого західного консьюмеризму на цінності та соціальні орієнтири жителів країн східної Європи, і України зокрема. Нав'язані образи через телебачення та кіно значно спростили та деформували нові для українців соціальні цінності. Така механічно спрощена модель свободи вибору сприяла процвітанню корупції, пропаганді ігнорування суспільної моралі та відповідальності. Всі вищезгадані явища, на жаль, заважають підвищенню рівня економічного розвитку в Україні. За словами В. Стипаненко, настання «ери супермаркетів» не сприяло підвищенню рівня людського розвитку у сучасному суспільстві [1, с. 97]. Питання щодо того, які фактори слід вважати причинами заміни одних національних цінностей іншими, вважається одним із найскладніших і дискусійних. Про це свідчить різноманіття думок з цього приводу соціологів та культурологів минулого та сьогодення.

Серед основних причин, що наводять науковці, слід виділити такі:

- прогрес у науці, техніці та технологіях;
- розвиток виробництва та зростання виробничих сил;
- удосконалення структури суспільства та його диференціація;
- підвищення адаптивної здатності суспільства та раціоналізація усіх сфер життєдіяльності;
- постійно зростаючі потреби людей;
- протиріччя та конфлікти стосовно різноманітних ресурсів між соціальними класами та прошарками населення;
- вплив оточуючої природи та соціального середовища [2, 3, 4].

Національні цінності поряд із загальнолюдськими цінностями являють собою певний перелік найважливіших елементів масової свідомості різноманітних прошарків та соціальних груп.

За таких умов традиції споживання являють собою певну прогнозовану поведінку споживачів, що формально можна віднести до певної соціальної групи.

На сьогоднішній день українське суспільство можна охарактеризувати як динамічно змінне та високо адаптивне щодо зовнішніх чинників, що зумовлені глобальними процесами розвитку людства. Залежність споживчих традицій та уподобань від соціальних цінностей у суспільстві можна пояснити на прикладі американських та українських споживачів. Невід'ємною частиною життя американського населення є автомобілі. Не залишаючи машини, будь-який американець може зняти кошти з рахунку, замовити обід, провести ділову зустріч чи побачення і таке інше. Подібний спосіб життя зумовив відсутність моди як такої, хоча у продажу завжди велика кількість французьких та італійських журналів мод. Отже, американці за таких умов вважають за доцільне носити речі, які легко прати, не треба прасувати і що приносять відчуття комфорту. Українці, у свою чергу, більш чутливі до змін у моді. Це сприяє тому, що останні витрачають набагато більше часу та грошей на пошук речей, які б посприяли самовираженню. Причинами подібного явища можуть виступати масове використання громадського транспорту і компактність проживання у містах країни, що породжує відчуття змагання.

Сьогодні у розвинутих країнах світу домінують соціальні цінності, що носять духовний характер, на відміну від країн, що розвиваються, – де преважує матеріальна ціннісна орієнтація. З цього випливає, що підвищення рівня якості життя необхідно для просування по піраміді потреб вгору та підвищення рівня людського розвитку суспільства взагалі. Оскільки існує велика залежність та вплив з боку предметів споживання на ієрархію національних цінностей, доцільно визначити напрямки удосконалення культури та характеру споживання в українському суспільстві, на які слід звернути увагу в першу чергу:

- 1) збільшити контроль над рекламною продукцією, що надходить з-за кордону;
- 2) вжити ряд заходів для підвищення якості вітчизняної продукції;
- 3) підвищити рівень освіченості українців;
- 4) посприяти підтримці сім'ї та дітей на державному рівні.

Зазначені заходи сприятимуть підвищенню рівня людського розвитку та становленню системи національних цінностей, яка створить підґрунтя для утворення високоцивілізованого суспільства в Україні. Таким чином, у статті отримав подальший розвиток аналіз національних та загальнолюдських цінностей в українському суспільстві на основі теоретичних узагальнень даних вітчизняних досліджень та надання практичних рекомендацій, що дозволять удосконалити стан суспільного середовища в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козырев Г. И. Социальные процессы и изменения // Социальные исследования. – 2005. – № 3. – С. 113 – 119.
2. Коровицына Н. В. От изучения социальных трансформаций к обновленным восточноевропейским исследованиям // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 19 – 24.
3. Стипаненко В. Общественная трансформация социокультурной модели интерпретации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 96 – 98.

4. Сушинский М. Традиції як феномен ментальності (методологічні проблеми) // Схід – 2001. – № 4. – С. 46 – 48.

В. Л. Циганенко

БАРОКОВА ІСТОРИЧНА ПРОЗА – ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

В епоху бароко, яка в українській літературі охоплює XVII – XVIII ст., відбулася трансформація традиційних літературних жанрів відповідно до нової естетики, що утвердилася в цей час. Відомий із XI ст. жанр літопису вбирає в себе елементи мемуарної прози та розширює присутність особи автора в літописних текстах. Крім того, прагнення бароко до широких узагальнень і масштабність дослідження літопису в історії спасіння отримує сполучення в тексті конкретної етнокультурної та суспільної проблематики.

Ці тенденції згодом розвинулися у так званих козацьких літописах та «Історії русів». Але вже в історичних творах, написаних у першій половині XVII ст., помітне постунове утвердження барокових тенденцій і нове прочитання у цій перспективі традиційних сюжетів давньоруської літератури. Подібні риси властиві творам, названим дослідниками Львівським та Острозьким літописами. Але найпомітніші вони у Густинському літописі, виявленому в літописній копії в Густинському монастирі під Прилуками, оригінал якого, як вважає більшість дослідників, належав авторитетному київському книжнику першої третини XVII ст. Захарії Копистенському, авторові славнозвісної «Палінодії».

У Густинському літописі яскраво відображена нова реальність, що склалася у 10 – 20-ті рр. XVII ст. під впливом прийняття козацтвом на себе ролі лідера національного життя. Попри збереження шанобливого ставлення до особи короля та державного устрою Речі Посполитої, Захарія Копистенський звертається до національної минувшини передусім у пошуку історичного обґрунтування боротьби українців за повернення статусу державної нації. Це стимулює

виділення ним, як пріоритетних, таких аспектів життя середньовічного великого князівства Київського, як виникнення письма, початок християнства.

XVII ст. стало часом, коли український народ усвідомлював себе здатним до державного життя та здійснював спробу відновити київську княжу традицію, створити гетьманську державу. Процес становлення і розвитку гетьманської держави почався в 1648 р. Але попередні десятиліття були часом, коли в національній свідомості українського народу почали визрівати ідеї побудови нової держави. Це можна простежити на творі Захарії Копистенського Густинський літопис (1623).

Згаданий твір висвітлює процес повернення до традицій Київської держави, події від часів утворення Київської Русі (IX ст.) і до кінця XVII ст., досліджує історію українського козацтва, ставить питання про генезу української культури [1]. Написаний він слов'янською мовою, що також дуже важливо для формування національної свідомості. Ще в часи бароко намагалися утвердити на слов'янській землі рідну мову, зверталися до побудови княжої держави.

Але не тільки автор Густинського літопису звертається до ідеї державного будівництва. Цієї ж проблеми торкаються Львівський і Острозький літописи [2]. У творах відображена віра українців у спроможність збудувати власну державу за традицією Київської Русі. У подальшому державницька ідеологія найбільше втілювалася в політиці Б. Хмельницького та його послідовників – І. Виговського, Д. Дорошенка, І. Мазепи [3, с. 425].

Відчуваючи політико-ідеологічний тиск із боку Візантії, Київ намагався відстояти право бути рівним серед рівних. Саме література й мала довести християнську місію Русі, її святість, а, отже, і самодостатність як основу суспільного розвитку.

Виникнення та розвиток давньоруської літератури тісно пов'язані з соціально-економічним розвитком країни, поширенням писемності. Перше знайомство Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку в Корсуні (Херсонесі) слов'янським проповідником Кирилом Євангелія та Псалтиря, написаних «руськими

письменами». Підтвердженням поширення писемності є договори Русі з греками. Із договору Ігоря з греками (944) [1, с. 242] відомо, що повноваження руських купців підтверджували письмові грамоти, а не золоті й срібні печатки, як було раніше.

За часів Київської Русі вперше з'являються спроби викласти в хронологічному порядку історичні події, що обумовило виникнення літописання. Це явище видатне не лише в культурному поступі Київської Русі, а й усієї Середньовічної Європи. Так, академік Г. Міллер, будучи вражений широчинню літописної інформації та рівнем її систематизації, писав, що жодна нація не може похвалитися таким скарбом. На відміну від хронік більшості країн Європи, складених латиною, вони написані рідною мовою. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі. Традиція літописання склалася в Києві в X ст., але згодом поширилась практично на всі регіони Русі.

Густинський літопис викладає факти виникнення церковно-слов'янської мови. У 866 р. до царя Михаїла та патріарха Фотія прийшли послы від князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського та Коцела Болгарського. Вони просили надати їм учителів, які б переклали Святе Письмо на зрозумілу для слов'ян мову, бо не розуміли вони ані грецької, ані латинської. Цими вчителями були Кирило та Мефодій [1, с. 237]. Це і стало початком слов'янської писемності. Звичайно були і противники того, щоб Євангеліє, Апостол, Псалтир, Охтайк та ін. книги були перекладені слов'янською мовою. Вони говорили, що ніхто «не достоить імѣти своихъ буквѣ, ниже писанія, кромѣ Еврей, и Грекъ, и Латинъ». Проти них виступив Папа Римський, говорячи: «...хваляте Господа всѣхъ языци» [1, с. 238]. Саме завдяки цьому слов'янська мова не зникла з терен нашої держави.

Формуванню національної свідомості також сприяло прийняття християнства. Перше хрещення Русі відбулося за часів правління Аскольда [1, с. 251]. Друге хрещення Русі відбулося при царюванні Михаїла у 845 р. [1, с. 251]. Третє хрещення – в 886 р. при патріарсі Фотії за часів правління князя Олега. Потім княгиня Ольга в 955 р. в Константинополі прийняла християнство [1, с. 253]. І, нарешті,

останнє хрещення Русі відбулося за часів правління Володимира в 988 р. [1, с. 255].

Отже, формування національної свідомості в бароковій прозі можемо простежити на Густинському літописі Захарії Копистенського. Також до цієї проблеми зверталися Львівський та Острозький літописи. Сприяли цьому ідеї державного будівництва, виникнення письма, а також хрещення Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание русских летописей.– СПб., 1843.– Т. 2.– 373 с.
2. Полное собрание русских летописей. СПб., 1910.– Т. 20.
3. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI – XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище).– К.: Смолоскип, 2005.– 904 с.

М. П. Черемський

ТВОРЧИСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Проблема браку гуманізму в освіті зумовлена недооцінкою застосування у сфері освіти творчих підходів до особистості. Це неодноразово зауважували такі видатні педагоги, як Я. Коменський, Й.-Г. Песталоцці, К. Ушинський, В. Сухомлинський та ін. Про кожного з них можна сміливо сказати, що вони були справжніми гуманістами. Їх заслуга полягає в тому, що кожний з них створив власну систему, побудовану на глибокому знанні природи людини. Сьогодні нам потрібні викладачі саме такого рівня, здатні навчати й виховувати особистість, взоруючись на її психічні та фізіологічні особливості.

Важливою передумовою якісної освіти є її творче переосмислення. Прикладом такого переосмислення є спроби деяких викладачів самостійно, не чекаючи команди згори, реформувати систему освіти. На жаль, їх є недостатньо, щоб істотно вплинути на загальну картину, але вони є тими, на кого варто рівнятися.

Пошук і застосування різноманітних творчих підходів в освіті є необхідною умовою здійснення навчального процесу. Їх застосування дає змогу розкривати ті шари підсвідомості особистості, які й понині залишаються для нас нерозгаданою загадкою. Наприклад, звідки в людини береться натхнення? Над розв'язанням цього питання працювала ціла когорта визначних діячів науки, культури та мистецтва. Одним з них по праву можна вважати К. С. Станіславського. Він розробив власну систему, що допомагає виявленню цього почуття в особистості. У своїх працях К. С. Станіславський дає поради акторам, як віднаходити в собі творче натхнення. «Внутрішня робота над собою, – зауважує режисер, – полягає у виробленні психічної техніки, яка дозволяє артистові викликати в собі творче самопочуття, при якому на нього найлегше спадає натхнення. Зовнішня робота над собою полягає в приготуванні тілесного апарата до втілення ролі і точної передачі її внутрішнього життя» [1, с. 439].

К. С. Станіславський стверджував, що творчою працею особистості керують три керманічі – Розум, Воля, Почуття. Саме вони прокладають їй шлях до надзавдання, яке ставить вона перед собою. Педагог має бути обізнаним із системою видатного режисера й педагога для того, щоб уміти розробляти власні навчально-виховні системи.

Система К. С. Станіславського має на меті вироблення артистом психотехніки, за допомогою якої можна збуджувати переживання. Для педагога це є дуже важливим. Адже студенти мають не лише продумувати та засвоювати той чи інший навчальний предмет, але й переживати його. Тому, перш ніж передати те чи інше знання, викладач повинен викликати відповідну емоцію в учня й потурбуватися про те, щоб ця емоція пов'язалася з новим знанням. «Емоція не менш важливий агент, ніж думка, – зазначає Л. Віготський. Лише

те знання може прищепитися, яке пройшло через почуття учня. Все інше є мертве знання, що вбиває всяке живе ставлення до світу» [2, с. 142].

Всякому знанню має передувати відоме почуття жаги. Момент схвильованості, небайдужості є відправною точкою всякої виховної роботи. «Якщо вчитель хоче, щоб що-небудь було добре засвоєним, він має потурбуватися про те, щоб воно було цікавим. Ніщо не запам'ятовується так, як те, що свого часу було пов'язано з насолодою» [2, с.176].

Розуміючи це, ми повинні шукати такі підходи, які б активізували навчально-пізнавальну діяльність студента. Прикладом того, як можна викликати щире захоплення навчанням, є система К. С. Станіславського. У передмові до книги «Робота актора над собою» режисер зауважує: «Про мистецтво потрібно говорити і писати просто, зрозуміло. Мудровані слова лякають учня. Вони збуджують мозок, а не серце. Від цього в момент творчості людський інтелект давить артистичну емоцію з її підсвідомістю, яким відведена значна роль у нашому напрямку мистецтва. Але говорити і писати «просто про складний творчий процес важко. Слова надто конкретні й грубі для передачі невлених, підсвідомих відчуттів. Ці умови змусили мене шукати для цієї книги особливої форми, що допомагає читачеві відчувати те, про що говориться у друкованих словах. Я намагаюсь досягнути цього за допомогою образних прикладів, опису шкільної роботи учнів над вправами та етюдами. Якщо мій прийом вдасться, то друковані слова книги оживуть від почувань самих читачів. Тоді мені буде можливим пояснити їм сутність творчої роботи і основи психотехніки» [3, с. 4 – 5].

Хтось, можливо, скаже: яке відношення система Станіславського має до питань освіти? Чим нам можуть допомогти театральні методи? Для цього потрібно ознайомитися з книгою режисера «Робота актора над собою», щоб переконатися в тому, що вона має універсальний характер. Всі шістнадцять розділів прямо чи скісно відносяться до педагогічної діяльності викладача. Наприклад, у розділі VI «Звільнення м'язів» розповідається про те, якої шкоди може завдати м'язове затиснення. «Навіть найнезначніший затиск у якомусь

одному місці, який не відразу відшукаєш у собі, може паралізувати творчість» – говорить К. Станіславський словами Торцова. «Ви не можете собі уявити, яким злом для творчого процесу є м'язова судорога та тілесні затиски. Коли вони створюються в голосовому органі, люди із прекрасним від народження звуком починають сипіти, хрипіти або доходити до втрати здатності говорити. Коли затиск утверджується в ногах, актор ходить наче паралітик; коли затиск у руках – руки дубіють, перетворюються на палиці й піднімаються, наче шлагбауми. Такі ж затиски, зі всіма їх наслідками, бувають у спинному хребті, у ший, у плечах. Вони в кожному випадку по-своєму спотворюють артиста та заважають йому грати. Але гірше за все, коли затиск установлюється на обличчі та викривляє його, паралізує або примушує кам'яніти міміку. Тоді очі витріщуються, судорога м'язів надає неприємного виразу обличчю, що не відповідає тому почуттю, яке переживає артист. Затиск може з'явитися в діафрагмі та в інших м'язах, що беруть участь у процесі дихання, порушити правильність цього процесу та викликати задишку. Всі ці умови не можуть не відбиватися шкідливо на переживанні, на зовнішньому втіленні цього переживання та на загальному самопочутті артиста» [3, с. 149].

Ми часто скаржимося на те, що студенти нас не слухають. Можливо, це відбувається тому, що нашій викладацькій діяльності бракує почуття правди і віри? Станіславський зазначає – «все що робить артист і бачить глядач у театрі, має бути сповнене і схвалене почуттями правди» [3, с. 241]. Для того, щоб студент нас сприймав, ми повинні творчо захопити його. А це є неможливим без почуття правди та віри. Для того, щоб найлегше досягти цього почуття, Станіславський пропонує задіяти «магічне» слово «якби». «Воно викликає в артиста внутрішню і зовнішню активність і досягає цього без насильства, природним шляхом» [3, с. 65]. Цей творчий підхід допоможе активізувати увагу та творче мислення студента і перетворить навчальний процес на цікаву пригодницьку мандрівку країною знань.

Важливе місце в діяльності педагога займає спілкування. Тому дуже важливо, щоб воно несло в собі не лише інформацію, але й враховувало інтереси та погляди тих, з ким ми спілкуємося. В однойменному розділі К. Станіславський зауважує: «Якщо артисти не

хочуть випустити зі своєї влади увагу тисячного натовпу, що сидить в глядацькому залі, вони мають потурбуватися про неперервність процесу спілкування з партнерами своїми почуттями, думками, діями, аналогічними почуттям, думкам, діям ролі, яку вони зображують. При цьому, звичайно, внутрішній матеріал для спілкування має бути цікавим і привабливим для тих, хто слухає і дивиться» [3, с. 289]. Для кращого контакту з протилежною стороною Костянтин Сергійович пропонує прийоми випромінювання та впромінювання (сприймання). Вони є тим вабиком, що може збудити внутрішнє спілкування між педагогом та студентом.

Важливою передумовою творчого підходу є наявність у викладача почуттєвої уваги. На жаль, у більшості випадків вона є холодною та раціоналістичною. Тому К. Станіславський радить задіювати свою уяву для того, щоб пробуджувати увагу. Це виведе нас зі стану холодного спостерігача і підніме градус нашого творчого нагріву [3, с. 144]. Ми повинні бути більш уважними до наших студентів. Вивчаючи їхню поведінку, ми повинні частіше ставити собі питання: хто, що, коли, де, чому, для чого відбувається те, що ви спостерігаєте? Чому ця людина повелася так, а не інакше, що у неї було на думці? У такий спосіб нам легше було б зрозуміти склад душі тієї чи іншої особистості. «Але буває так, – зауважує режисер, – що внутрішнє життя людини, за якою ми спостерігаємо, не піддається нашій свідомості, а досягне лише інтуїції. У цьому випадку доводиться проникати в глибокі тайники чужих душ за допомогою щупальців власного почуття. У цьому випадку ми маємо справу із найтоншою увагою і спостережливістю підсвідомого походження [3, с. 147]. Отже, яку користь нам, педагогам, може принести творча увага? З її допомогою ми зможемо помічати те, що важко помітити за допомогою звичайної уваги. Чи не є це тим вабиком, який допоможе нам бути більш уважними і спостережливими.

Відомо, що без відповідного внутрішнього самопочуття педагогу дуже важко здійснювати викладацьку діяльність. Як часто ми чуємо від учителів скаргу на те, що вони не в душі й що вони не в стані провести заняття. Це означає, що душевний творчий апарат педагога працює неправильно або зовсім не діє, а вступають в свої права механічна

звичка, умовний нагреш, штамп, ремесло. У розділі XIV говориться про те, як створювати внутрішнє сценічне самопочуття. «Цікаве завдання, роль, п'єса збуджують артиста до творчості і викликають у ньому вірне внутрішнє сценічне самопочуття» [3, с. 379]. Кожний педагог має навчитися викликати в собі таке творче самопочуття. Без нього годі сподіватися на успіх.

Для того, щоб викликати в собі натхнення, потрібно задіяти все своє ество, у тому числі й підсвідомість. «У реальному житті вона трапляється на кожному кроці. Кожне уявлення, що народжується в нас, кожне внутрішнє бачення тією чи іншою мірою потребує підсвідомості. Вони виникають із нього» [3, с. 406]. Тому, зазначає теоретик, необхідно вчитися створювати сприятливий ґрунт для підсвідомої роботи нашої артистичної природи. Але не потрібно думати і прагнути прямим шляхом до натхнення, заради самого натхнення. Це призводить лише до фізичних потуг і до зворотніх результатів. «Для чого придумувати свої закони, якщо вони вже є, коли вони раз і назавжди створені самою природою. Її закони обов'язкові для всіх без винятку сценічних творців, і горе тим, хто їх порушує. Такі актори-насилники стають не творцями, а фальсифікаторами. Лише після того, як ви вивчите глибоко, проникливо всі закони творчої природи та звикнете вільно коритися їм не лише в житті, але й на сцені, тоді творить що і як вам заманеться, але, звичайно, лише з однією неодмінною умовою – найсуворішого дотримання всіх без винятку творчих законів своєї органічної природи» [3, с. 428 – 429].

Отже, як бачимо, натхнення, яке не завжди відвідує нас можна викликати за допомогою психотехніки, існуванням якої ми завдячуємо визначній особистості, режисеру, теоретику театрального мистецтва, драматичному актору й педагогу К. С. Станіславському. Виходячи з того, що педагогіка, за висловом К. Ушинського, є мистецтвом, чи не настав час перенести методи театральної педагогіки на освітній ґрунт? Це допомогло б нам розв'язати цілу низку проблем, які підточують основи нашої освіти. Застосування творчих методів в освіті дозволить віднайти ту гармонію в стосунках між студентом та викладачем, про яку ми можемо лише мріяти. Сьогод-

ні нам потрібні фахівці, які вирізнялися б не лише знанням навчального матеріалу, але й умінням творчо застосовувати їх на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Станіславський К. Моє життя в мистецтві. – К.: «Мистецтво», 1955. – 480 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: «Педагогика», 1991. – 480 с.
3. Станиславский К. С. Работа актера над собой. – М.: «Искусство», 1985. – 480 с.

Т. Шевченко

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗБІРКИ СОЛОМІЇ ПАВЛИЧКО «ЛИСТИ З КИЄВА»

Перегляд академічного універсуму знань, криза історичного пізнання та традиційних наукових критеріїв уже виявили себе в журналістикознавстві та літературознавстві кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Особливої актуальності в ньому набирають пошуки нових підходів у оцінці здобутку національної публіцистики, дослідженні творчості окремих майстрів пристрасного й соціально значущого письма, визначенні їх внеску в історію української культури. На крутих поворотах історії суспільство завжди високо підносило публіцистичне знамено, щоб мобілізувати інтелектуальні й фізичні зусилля на виконання історично важливих завдань, які висуває доба.

Саме таким знаменом і виступають «Листи з Києва» Соломії Павличко. Оцінюючи роль найвидатнішої інтелектуалки ХХ століття, Віра Агеева писала: «Дев'яностими роками означилася в українській культурі одна з найуспішніших, очевидно, спроб її модернізації. Уперше за багато десятиліть література, мистецтво розвивалися в атмосфері інтелектуальної свободи, у силовому полі європейських і світових процесів. Ми ще звичайно ж вповні не усвідомили значення того, що відбулося, глибину незворотних змін, принесених

бурхливою оновною епохою. З'являються нові інтелектуальні течії, школи й напрями художньої, мистецької думки. З-поміж тих, хто витворював інтелектуальне підсоння доби, Соломія Павличко була одною з найцікавіших і найобдарованіших. Блискучий вчений, літературний критик, перекладач, вона, поза всім тим, була самовідданим *культуртрегером* у найкращому сенсі цього слова, завжди витворювала навколо себе атмосферу творчого пошуку, втягувала в задумані нею проекти багатьох і багатьох людей. Любила повторювати, що особистість визначається не її власними амбіціями й мріями, а лише тим, що реально нею зроблено» [1, с. 94].

Збірка Соломії Павличко «Листи з Києва» вперше вийшла 2000 р. у видавництві «Основи» (до того 1992 р. вони побачили світ англійською мовою в Канаді). І хоча книга з'явилася п'ять років тому, вона ще не була об'єктом ґрунтовного наукового осмислення. Насамперед особливий дослідницький інтерес викликають жанрові особливості творів, що увійшли до збірки. Незважаючи на той факт, що жанрова специфіка творів закладена вже у назві книги, насправді тексти, написані С. Павличко, балансують за своїми генологічними особливостями між епістолою та есеєм, тож розібратися у феномені жанрової природи творів книги «Листи з Києва» справді необхідно, адже це, з одного боку, привідкриє двері для осмислення феномену особистості Соломії Дмитрівни, а, з другого боку, стане ключем до розуміння ідейних пошуків передової інтелігенції доби початку 90-х рр. ХХ ст. До того ж, це стане важливим підґрунтям розуміння й усвідомлення епохи здобуття незалежності 1990 – 1991 рр. очима очевидця подій.

Соломія Павличко постає справжнім хронікером, що заслуговує найвищої журналістської оцінки. І хоча події осмислюються через власну свідомість авторки, все ж таки фактажне начало твору викликає особливо схвального відгуку, адже описані події, явища, ситуації відзначаються і відчутною своєчасністю, і є явно близькими аудиторії, і є конфліктними, і пов'язані з «загальнолюдським інтересом», вічними темами, як-от: життя-смерть, воля-залежність тощо, і вражають масштабністю пригод, адже Соломії Павличко вдається поділитися враженнями не тільки з приводу того, що відбувається в Києві, а й інших містах і містечках України – Тернополі, Львові

тощо. Інформація, представлена Соломією Павличко, є якісною, адже факти, які вона повідомляє, є точними і достовірними, на що вказують посилання, свідчення інших осіб, цитати. Наприклад: «23 травня. Вчора була визначна подія. Мітинг коло пам'ятника Шевченку... Головне гасло мітингу – «Слава Україні». Його викрикують тричі з піднятими трьома пальцями. Письменників, які приготували свою програму, відтіснили колишні дисиденти, нині депутати... Виступив Мушкетик. Потім наш гарвардський друг Григорій Грабович, який теж закінчив словами «Слава Україні», потім професор Тарас Гунчак зі США, Богдан Гаврилишин з Женеви, чи не найкраще говорив Мойсей Фішбейн, потім Драч, Павличко, Чорновіл, потім Жданкін співав стрілецьку пісню. Тема всіх виступів – незалежність...» [3, с. 18]. Наступна риса якісної інформації – наочність – теж має місце в «Листах». Павличко надає перевагу деталям, потужним своєю очевидністю: «28 червня. У райцентрі (маленькому містечку Підволочиськ) на флагштоці висить синьо-жовтий прапор. Навколо з усіх боків на це «неподобство» дивляться Леніни – з пам'ятника коло райкому партії – найбільшого будинку в місті, з барельєфів, кошмарних стендів, Дощок пошани. Я їх нарахувала 5. Якось я дуже почала помічати цих Ленінів. Стало менше лозунгів, але всюди очі ріжуть Леніни. Потворні, не подібні на себе, витворені провінційними богомазами, замальовані блискучою золотою фарбою, білі гіпсові, пінопластові, порожні всередині, як уся наша ідеологія» [3, с. 36]. У даному уривку авторка використала прийом контрасту в акценті на певних деталях: пам'ятники Леніну і синьо-жовтий прапор як «зустріч» нової та старої ідеології.

Ще одна риса якісної інформації в Соломії Павличко – гострота представлення, яка відрізняє не тільки «гарячі» повідомлення, написані буквально одразу після побачення і переживання, а й точні, виражальні рядки міцно скріпленої хроніки: «7 листопада. Наш театр тепер живе без цензури і естетичних обмежень з боку чиновників з Міністерства культури. Тому він став розкованим, авангардним, експериментальним. Правда, він часто переживає ті експерименти, які в західному театрі минули двадцять років тому. Правда й те, що до театру майже ніхто не ходить. Хіба крайні естети і театрали...

останніми днями я побачила дві справді добрі вистави: І Петера Вайса «Марат – Сад» і... «О-О-И» (Чорнобиль) Андрія Жолдака... Неясно тільки, де більше театру – в театрі чи в реальному житті» [3, с. 102].

Єдине, чого немає в інформації Соломії Павличко – так це лаконічності, адже вона пише не замітки, а листи, які дуже наближуються до жанру есе, а відтак годі шукати в її творах вивіреної протяжності й ритміки повідомлення. Натомість мають місце розлогі міркування, різного роду відступи, що властиво саме жанру есе. Можливо, саме тому сама авторка не завжди називає свої твори листами, подекуди іменуючи їх просто «інформацією», інколи – «писаниною», а то й, у дусі Достоєвського, «записками з мертвого дому».

Від есе в «Листах з Києва» – особистісний характер сприйняття всього, етюдність вирішення теми, прагнення автора до самовираження, вільна, розкута композиція, невимушеність розповіді. Читаючи «Листи з Києва» Соломії Павличко, складається враження, що це твори, що балансують на межі наукової, публіцистичної та художньої творчості, однак не можуть відноситися цілком до жодної з них. З науковою літературою есе С. Павличко ріднить його тематика, що поєднує всі об'єкти думки переважно гуманітарних наук: філософії, літературної теорії і критики, естетики, політології, соціології, однак есеїстичний підхід до об'єкта відрізняється від наукового роллю особистості автора, і це є найважливішим структуроутворюючим фактором есе. Крім того, для есе Соломії Дмитрівни характерний особливий зв'язок з епохою початку 90-х, підвищена актуалізованість, у якій виражений зв'язок есеїзму та публіцистики, а також експресивність та образність. Роль особистості автора і зв'язок із сьогоденням визначає здатність есе полемізувати з традиційним трактуванням і пропонувати щось нове, свою «версію» об'єкта.

Слід відзначити, що найголовнішою рисою есе є індивідуальність сприйняття й оцінки факту, явища, особистості, використання художніх і публіцистичних прийомів самовираження. Для есе характерне використання двох основних типів мовлення – опису й роздуму. Проаналізуємо особливості їх прояву в публіцистиці Павличко.

У «Листах» має місце не просто опис, а створення його наочної моделі. У текстах, що стали об'єктом нашого дослідження, на-

явні повний і неповний описи, структурний і генетичний, кількісний (статистичний) тощо. Здійснюючи опис того чи іншого об'єкта, авторка спирається як на емпіричні методи (спостереження, експеримент тощо), так і на логіко-теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, аналогію, узагальнення, обмеження тощо). Опис відбувається в межах тієї задачі, яку висуває дослідниця у конкретній ситуації пізнання дійсності, як-от у такому уривку: «15 листопада. Під Парламентом, на зміну натовпу з синьо-жовтими прапорами, з'явився натовп з червоними радянськими прапорами. Це – прибули делегації з Одеської та інших південноукраїнських областей, які вимагають дотримуватися «соціалістичного вибору» і спільної, єдиної Радянської армії і протестують проти «буржуазно-націоналістичних» порядків, які хоче нав'язати Україні Народна рада. Його ніхто не розганяє, хоча існує злощасний закон про заборону всіх маніфестацій на віддалі менш ніж 1000 метрів від Верховної Ради» [3, с. 103].

Не менш вагома і роль роздумів, які мають місце на шпальтах есе: «І я так само не знаю, що буде з нами всіма і з усією цією державою завтра (держави під назвою СРСР у перспективі, звичайно, не стане), але впевнена, буде щось інше, ніж учора. А де є рух, є якась надія» [3, с. 150].

Отже, жанрові ознаки есе такі: особистісний характер сприйняття і висвітлення предмета мовлення, що дозволяє побачити нове в знайомому; основний спосіб представлення предмета мовлення: структурна основа – асоціативно-емоційна; можливість виходу до загальнокультурного контексту фонових знань адресата; невимушеність потоку мовлення; довільна композиція; підвищена модальність тексту як відображення суб'єктивності тих чи інших авторських характеристик.

Однак основний жанровий різновид творів Соломії Павличко, задекларований вже в назві, – це лист, що балансує на межі інтимного твору та журналістського жанру. До того ж, як можна судити з текстів, всі «інтимні моменти» прибрано упорядником збірки – Богданом Кравченком (він був адресатом), що цілком зрозуміло. Тож після виходу в світ лист авторки втрачає ознаки приватного твору

і набуває публічних рис. З-поміж усіх оприлюднених епістоляріїв «Листи з Києва» вирізняються особливою публіцистичністю в гостроті оцінок подій і фактів бурхливої епохи здобування незалежності, побачених і осмислених С. Павличко, що була і безпосереднім її учасником. Відчуття, переживання, емоції й настрої передають стан її душі, роботу думки в складних екстремальних умовах буття.

Документальні факти, пропущені через авторську свідомість Павличко-хронікера, клялися пропущеними крізь свідомість рядками у записках, що передавалися через друзів у Канаду, навіть не поштою, формували її громадянську й національну свідомість, тренували спостережливість і вправність митця і науковця, стали основою її творчих задумів (у листах є чимало про бачення і розуміння авторкою феміністичної концепції на ґрунті української культури: «Я тобі не раз писала про підготовку нашого феміністичного збірника. Усе це йде важко, бо бракує теоретичної підготовки, переконаності. І все ж поступово склалося в процесі щось на зразок семінару, в який входять мої колеги – Віра Агеєва, Оксана Забужко, Наталка Шумило, Тамара Гундорова. Вони все більше проникаються необхідністю і самого збірника, і феміністичної концепції...» [3, с. 120]).

Публіцистичні роздуми Соломії Дмитрівни про абсурдність радянської системи, про історичну необхідність української незалежності, про вічне й скороминуче, про ціну людського життя, невмирущість людського в людині у повній мірі можна назвати, за висловом Ю. Н. Караулова, «прецедентним текстом» – публіцистичний вислів історико-філософського чи політичного звучання, широко відомий сучасному читачеві.

Сьогоденність авторських роздумів, зумовлених епістолярним жанром, оцінюється в співвіднесеності з часом відтворених подій, історичної епохи їх здійснення й (що характерно для Павличко, яка вже мала досвід літератора) досить часто у співмірності із загальнолюдськими цінностями. Елементи публіцистичності в листах 1990 – 1991 років є згустком вражень інтелігента-науковця тої доби, «згорнутим конспектом» його почуттів. Згодом у майбутніх наукових і перекладацьких творах, інтерв'ю вони розгорнуться складними філософсько-публіцистичними роздумами про складне людське

буття й суперечливе українське сьогодення, вкладеними в уста героїв чи поданими в окремих ліричних відступах.

Для Соломії Павличко як людини, що до того мала невеликий журналістський досвід, але присутню практику літератора й науковця, вміння філолога прислухатися до народного слова, відчувати глибинні семантичні пласти мови, цілком природним було звернення до слова-роздуму, для того, щоб дати лад думкам, зрозуміти ціну людського життя, визначити своє місце в історичних подіях однієї з найдраматичніших епох в історії України. Лейтмотивом через усі записи письменниці проходять запитання: «І всі, як завжди, як кожного дня протягом останнього часу думають про майбутнє» [3, с. 150] (запис від 2 квітня); «Все більше дратує здеградована академічна радянська наука, до якої я, на жаль, формально причетна» [3, с. 67] (запис від 31 грудня 1990 року); «Він [Дмитро Павличко] вважає, що головне не здавати свої позиції, працювати на головну мету, до якої ще довга дорога... Може, це побачить тільки моя мала Богдана?» (31 грудня) [3, с. 132]. Дуже тривожило молоду жінку, чи дочекається її дочка омріяного вільного життя.

У листах мотив творчих задумів як складова частина лейтмотивів добра і зла, життя і смерті розкривається через одну з мікротем – переоцінка історичних здобутків минулого українською нацією, замислення над днем завтрашнім: «Щоб вижити навіть тут, у Києві, за 130 кілометрів від саркофага [Чорнобиля.– Т. Ш.], про все це не можна думати. Якщо думати, нема сенсу жити. Принаймні, щось планувати в своєму житті. Найгірше те, що Чорнобиль нічому не навчив, і система, яка його породила, досі жива, і люди, котрі її захищали, досі її захищають» [3, с. 111].

Важливим образом будь-якого листа є образ його автора. Соломія Павличко не роззирається на «іконостаси», приписи, усталені оцінки, її погляд незашорений, однак у кожному листі авторка постає у новій ролі: то прискіпливого і допитливого свідка подій та їх фіксатора, хронікера («з мене так само не вийде якогось серйозного хронікера на довший час»), то науковця («ти можеш спитати, чому мені – естетові – так перейматися компартійними з'їздами? Причина проста – вираховую шанси на «правий» *coup d'etat*»), то

громадянина («було повно таких, як і я...кому ще півроку тому всіляка національна ідея здавалась досить чужою»), то жінкою, матір'ю («Я навчила свою дитину пити чай з медом, а це – найголовніше. Адаже моя найбільша проблема – пояснити Богдані, якій три з половиною роки, чому немає цукру, бананів, риби, чому в магазині іграшок немає іграшок, а в магазині конфет немає конфет»), то донькою відомого поета, опозиціонера Дмитра Павличка, хоч цим авторка зовсім не хизується, адже навіть іменує його виключно Д. П. і жодного разу немає «мій батько» (наприклад, «сьогодні Д. П. гарно пожартував – ми можемо прийняти Президента Горбачова тільки в такій ролі, яку має англійська королева, наприклад, в Австралії»).

Але є дещо, що ріднить усі без винятку авторські ролі: уживання образних конструкцій свідчить про небайдуже ставлення авторки до досліджуваних об'єктів, що зрештою зближує автора і читача, як зближують окремих людей спільні інтереси. Є й інші засоби зменшення інтерактивної дистанції між автором і читачем: «Інтимізація знаходить вираз у показі власного ставлення до предмета, у зауваженнях про процес дослідження і хвилювання дослідника в його процесі, в використанні експресивно забарвлених і просторічних лексики та конструкцій» [2, с. 8]. Так, емоційне ставлення автора до ідеї омріяної і необхідної на цьому етапі розвитку незалежності прочитується буквально у кожному рядкові твору. Крім суто емоційного ефекту, що його викликає легка іронія, позитивна роль такого викладу полягає й у тому, що він здатен зменшити інтерактивну дистанцію між автором і реципієнтом, тобто наблизити текст до сприймача. Отже, іронічний виклад є одним із засобів точно зорієнтувати текст на читача: авторка адресує твір «своєму» читачеві, а у читача виникає враження, що автор «свій», того самого кола, що й читач, і йому варто довіряти. Так, у спілкуванні через текст установлюється теплий, неформальний контакт автора з реципієнтом. І це попри той факт, що «Листи» не призначалися широкій аудиторії, а були спрямовані конкретній людині – професору Богданові Кравченку.

Отже, лист у такому варіанті, як його маємо в «Листах з Києва», стоїть найближче до публіцистики, оскільки дає можливість автору оперативно відгукнутися на злободенні проблеми доби. Цей твір

суттєво доповнює життєву й творчу біографію Соломії Павличко. Публіцистика літераторки жила, вбирала й випромінювала ті естетичні орієнтири й духовні шукання українського народу, які не підвладні моральній девальвації, швидкоплинним політичним та ідеологічним вимірам.

Однак, слід зазначити, даний твір не є просто публіцистичним листом, оскільки з творів практично не постає образ адресанта – Богдана Кравченка, хоч авторка звертається до нього по-інтимному щиро, як до близької людини – «Дорогий Богдане!» чи просто «Богдане!». Адресат звертається до адресанта на «ти», як до рідної людини, однак за лаштунками твору залишається відповідь Кравченка, яка, ймовірно, не була такою частотною, як у Соломії (правда, все особисте з листів знято). Натомість відчувається певна відповідь її на його закиди щодо песимістичних настроїв, що й не дивно: «Їх [танки у Вільнюсі] уже бачив весь світ, крім нас, звичайно. Я навіть не помітила, як у кінці прямо перед телевізором заплакала. Скажу тобі чесно, зі мною такого не було раніше. Я вже тобі писала, але повторюю це ще і ще раз – душить і мучить ця безсила ненависть до злочинної системи, тяжке, тяжке безсилля» [3, с. 142]. Тож звертання авторки до адресата стає найчастіше приводом для міркувань, що властиво есе і менше, власне кажучи, листу, таким чином, жанрову природу творів Соломії Павличко варто вважати диморфічною, оскільки ознаки листа й есею в ній органічно доповнюють один одного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Интеллектуальный портрет // Жінка як текст – К., 2002. – С. 94 – 109.
2. Аргументация в публицистическом тексте: жанрово-стилистический аспект – М., 1992. – 244 с.
3. Павличко С. Листи з Києва. – К., 2000. – 160 с.

Розділ 2. МОВНА КАРТИНА СВІТУ В КОНТЕКСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

А. А. Лисиченко

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ У ВИКЛАДАННІ РІДНОЇ МОВИ

Викладання мови, зокрема, рідної у різномірних навчальних закладах – процес динамічний, зумовлений як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними факторами. Залежно від стану мовознавчої науки, яка перебуває в органічних зв'язках із загальним науковим дискурсом і провідною філософською концепцією у науці, здійснюється викладання та вивчення мови на всіх її рівнях. Тривалий час у викладанні рідної мови та опануванні мовленнєвих здібностей і навичок панував граматичний підхід, який актуалізував вивчення мови як лексико-граматичної системи. Звичайно, такий методологічний напрямок має свої переваги, оскільки презентує уявлення про мову як специфічну систему, побудовану на певних принципах лексичної, словотвірної, морфологічної, синтаксичної організації. З розвитком мисленнєвої діяльності людини та переорієнтацією її суспільних пріоритетів змінюються й акценти у розумінні функціонального призначення мови, а отже, зазнають певних трансформацій і підходи до її викладання.

Сьогодні провідним у викладанні рідної мови є комунікативно-діяльнісний підхід, який полягає у тому, щоб «забезпечити формування мовної особистості – людини, яка вільно і легко висловлюється з різноманітних питань, вивляє високий рівень мовленнєвої культури, дбає про якість свого мовлення та його вдосконалення» [2, с. 132]. Отже, провідною метою у сучасному викладанні мови є творення досконалої, компетентної особистості мовця, з власною

мовною картиною світу (МКС), яка експлікує актуальні, суголосні часові знання індивіда про довкілля. Формування мовної картини світу учня чи студента значно ширший і глибший процес, ніж просто навчання мові, оскільки дає можливість розгорнути ментальний світ особистості, виявити і закріпити на рівні свідомості її етнічно-культурний код.

Під мовною картиною світу маємо на увазі характер відображення у мові концептуальної картини світу (ККС) і мовні засоби вираження знань про неї. Саме в МКС виявляється своєрідність членування концептуальної картини світу в різних народів. У літературі справедливо відзначається, що з допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід [3]. Отже, визнається, що мовна картина світу має і гносеологічний характер. Концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини світу, однак ККС більш універсальна і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, у той час, як мова відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу.

Для мовної картини світу важливі три явища, тісно пов'язані між собою: людина – світ – мова, хоч із погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому – людину як творця і носія мови, на третьому – власне мову. Однак для характеристики мовної картини світу з антропологічного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Відповідно до такого розкладу для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини.

Можна називати багатьох дослідників історії мови у зв'язку з історією народу, що є провісниками антропоцентричного підходу до мови. Однак найбільш повно й голосно цей мотив пролунав у праці В. Гумбольдта «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода» [1]. Учений писав: «Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш глибокий вплив на чуттєве сприймання, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ – на характер взагалі, оскільки в цьому випадку справді сполучаються природа і людина, справді ма-

теріальна речовина з духом, що її формує. У цій царині особливо чітко проступає національна своєрідність. Це пояснюється тим, – пише В. Гумбольдт, – що людина, пізнаючи природу, наближається до неї і довільно виробляє своє внутрішнє сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це також знаходить своє відображення у мові, оскільки вона для слів утворює нові поняття» [1, с. 86].

Якщо вважати, що концептуальна картина світу – це пізнання й інтерпретація світу людиною, то з необхідністю маємо визнати, що ККС розвивається і в категоріях логіки. Вона тотожна у народів з однаковим рівнем знань, поширюється і поглиблюється у зв'язку з безперервністю процесу пізнання людиною світу. Відповідним чином реагує на ці зміни й мова, фіксуючи зміни в ККС і вносячи належні уточнення в мовну картину світу. Якщо порівняти праслов'янську мовну картину світу, описану дослідниками, то виявимо, що вона значно обмеженіше відбиває світ, ніж сучасна мова. Не випадково розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства й архаїчну, причому архаїчність ця може зумовлюватися й динамічними процесами в суспільстві й у свідомості за порівняно невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття. Справді, протягом тисячоліть концептуальні картини змінювалися дуже повільно, відповідно, повільні зміни відбувалися і в МКС. За останні ж два століття, у зв'язку із розвитком суспільства відбулися значні зміни в світі і в картині концептуальній, що шукало собі вираження і в мовній картині, насамперед у її літературному вираженні. Сучасна глобалізація світу приводить і до глобалізації багатьох фрагментів МКС, наприклад, у галузі науки, техніки, мистецтва, побуту.

За певних культурно-історичних і суспільно-політичних умов може виникати розбіжність між сучасною концептуальною та архаїчною мовною. Таке явище спостерігалось, наприклад, в українській мові кінця XIX – початку XX століть, коли для відтворення тогочасної концептуальної картини використовувалась на Лівобережжі російська, а на Правобережжі польська мови і переймалась відповідна їм мовна картина світу, українська ж мова вважалась здатною виражати тільки архаїчну ККС, що відбивала сприймання світу неписьменним селянином чи міщанином, у яких і виробниц-

тво, і побут були законсервовані протягом століть. І з цього погляду дискусії щодо шляхів розвитку української літературної мови набувають більш широкого і глибокого значення: об'єктивно це була дискусія про шляхи інтелектуального розвитку народу – чи йому законсервуватися як етнічній групі архаїчного типу, чи входити у сучасний світ у всеозброєнні мови, що здатна виражати новочасну концептуальну картину і містить відповідну мовну.

У 20-х роках ХХ ст. ця дискусія продовжилася, у ній М. Хвильовий обстоював розвиток української літератури і літературної мови у відповідності із світом ХХ століття. Його ж опоненти дотримувались орієнтації на живу народну мову. Тут принагідно можна сказати, що незалежно від різних концепцій українська літературна мова разом із її творцем – народом – пройшла великий шлях, на якому розвивались обидва підходи, внаслідок чого ми маємо сьогодні літературну мову, що здатна виражати й ментальний світ питомого українця, і його інтелектуальні здобутки новітніх часів.

Дещо з інших міркувань і в інший спосіб спроба змінити вектор української мовної картини світу від сьогодення до архаїчного її стану спостерігається і зараз, коли під приводом «повернення до джерел» (нерідко таких, які мають локальне значення) фактично змінюють сучасний світогляд на архаїчний, а сучасну українську мовну картину світу на архаїчну. Звичайно, джерела треба знати, вивчати і шанувати, але все слід робити у такий спосіб, щоб не підмінити мовну картину ХХІ століття мовною картиною ХІХ, ХІV, а то й Х – Х століть.

Усі ці положення щодо кореляції концептуальної та мовної картин світу варто враховувати при викладанні мови у школі та інших навчальних закладах.

Навчаючи дітей мови, ми формуємо їхню мовну картину світу, збагачуємо її всіма вербальними надбаннями, що існують у розрізі діахронії та синхронії. Важливим у цьому аспекті є дотримання принципу розумності та науковості при формуванні тезаурусу дитини, наголошення на національних перевагах словникового складу рідної мови, що, однак, не повинно суперечити універсальним тенденціям розвитку мови з огляду на час і простір.

Так, зараз знову набувають поширення явища мовного пуризму, властиві періоду 20 – 30 років у розвиткові української мови. Ці явища не закріпилися в материковій українській мовній картині світу, натомість залишилися й активізувалися останнім часом у діаспорній. Наприклад, для нашої картини не характерні такі слова, як *порохотяг* (*пилосос*); *дротохід* (*ліфт*); *заїстрик* (*укол*) та подібні, які начебто відбивають національну специфіку творення української лексичної системи. Однак ці спрощені підходи не реалізують програму формування національної мовної картини світу, оскільки подібна лексика, хоч і вмотивана у своїй семантиці, що характерне саме для української мови, все ж є частиною лінгвістичного простору, а не ментального чи національного. Національна концептуальна картина світу формується тими поняттями, що закріплені в свідомості людей як суто національні, пов'язані насамперед з їх історією, культурою, літературою.

Тож, формуючи національну ККС і відповідну МКС, варто звертати увагу на розширення загальних знань учня чи студента щодо власної історії та культури, тих персоналій, які відзначилися у цих сферах. Особливо важливим є розвиток творчих здібностей індивідуума, його уяви, асоціативного мислення. Знання національних, суспільно-історичних та культурно-мистецьких явищ збагачує мовну картину світу особистості як на понятійному, так і лексичному рівнях, а розвиток її наукового, критичного і творчого мислення дозволяє зробити МКС багатого, оригінального, індивідуально неповторною, сучасною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по теории языкознания ХІХ – ХХ веков.– М., 1995.
2. Кочан І. М., Захлюпана Н. М. Словник-довідник з методики викладання української мови.– Львів, 2005.
3. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры.– М., 1997.

А. М. Архипенко

ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ В ЕКОНОМІЧНОМУ ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Сьогодні ми стоїмо на порозі створення нової національної освіти України. Якісні зміни відбуваються у системі вищих навчальних закладів, які мають підготувати фахівців світового рівня. Звичайно, це справа не одного дня, та й навіть не одного року. Але вже сьогодні змінюються навчальні плани ВНЗ, вводиться велика кількість предметів гуманітарного циклу, що відповідає й сучасним світовим освітнім традиціям, і давнім українським. Серед них належне місце має посісти такий предмет, як українська мова, адже сьогодні ще більш як 80% студентів потребують і такого предмета, як «Практикум з української мови», що поглибить їхні знання з української мови, сприятиме не пасивному, а активному володінню нею.

Загальновідомо, що ставлення людини до мови свідчить про її культурний рівень, про її ставлення до батьківщини, про прагнення до самовдосконалення та самоосвіти. Саме культура мовлення визначає загальну освіченість людини, і чим більше людей має високий рівень володіння рідним мовленням, тим вищий загальний рівень свідомості нації. Відомо, що лише рідною мовою «досягається нерозривна єдність понятійного й емоційного начал, виробляється чітка соціальна й психологічна константа – передумова інтелігентного мовлення нації»[1]. Саме цю мету – формування інтелігентного мовлення мають втілити в життя викладачі української мови у нефілологічних ВНЗ, де українська мова не вживається у спілкуванні й не часто звучить на лекціях.

Такий предмет, як культура українського мовлення, – це вищий етап вивчення мови, який допомагає відшліфувати набуті у школі знання й створює необхідні умови для поширення української мови у ВНЗ.

Засвоєння культури українського мовлення досягається удосконаленням усних мовленнєвих навичок, збагаченням мови укра-

їнською науково-технічною термінологією, насиченням фразеологічними висловами, освоєнням усного та писемного ділового мовлення.

Оскільки культура українського мовлення передбачає й етикет спілкування, на практичних заняттях відпрацьовуються форми контакту, взаєморозуміння, взаємоповаги. Освоєння цих мовленнєвих навичок допоможе вести діалоги й брати участь у дискусіях, культурно обстоювати свою думку, захищати свої позиції. Вивчення основ красномовства й ораторського мистецтва, що теж передбачено у програмі з української мови, навчить майбутнього технічного інтелігента грамотно скласти наукову доповідь, лаконічно сформулювати свою думку, виробити власну манеру мовлення.

Значення такого предмета, особливо у нефілологічних ВНЗ важко переоцінити, якщо врахувати реальну двомовність українців. Користування російською мовою українцями, для яких українська мова є рідною, супроводжується таким негативним явищем, як інтерференція. Але опанування, досконале володіння рідною мовою сприяє кращому засвоєнню й другої мови, оскільки знання законів однієї мови дозволяє бачити відмінності іншої мови, тобто виробляється чуття мови, що не дозволить користуватись неправильними мовленнєвими формами. Культура українського мовлення якраз такий предмет, який допоможе тим, хто володіє мовою письмово, почати спілкуватись нею, а тим, хто володіє мовою активно – відшліфувати свої знання, позбутися суржика.

Структура знання теж сприятиме кращому опануванню мовленнєвими навичками: студент має якнайбільше розмовляти, він вчиться самостійно конструювати діалоги за поданими викладачем зразками, проводити на запропоновані теми дискусії, готувати доповідь на культурологічну тему й виголосити її перед однокурсниками.

Важливою частиною курсу є ділове мовлення. Освоєння українського ділового мовлення передбачає вивчення правил оформлення найуживаніших документів. Студенти повинні усвідомити, що основною вимогою до грамотного оформлення документів є ясність і чіткість висловлюваної думки, точність того матеріалу, який

викладається. Окрім цього, у студентів виробляються навички щодо певних стандартних норм документації, бо саме шаблон і стандартизація у побудові та оформленні документів відповідає їх функціям, тематиці та особливостям застосування у певних сферах офіційної діяльності.

Одним з розділів курсу української мови є науково-технічна термінологія. Як відомо, у сфері науки в Україні складалася фактично російська одномовність, і українська мова важко долає перепони на шляху до науки. Тому впровадження українських термінів за фахом студента певним чином сприятиме освоєнню україномовної термінології. Тексти практичних занять добираються таким чином, щоб, перекладаючи їх, студенти освоювали фахову термінологію.

Складовою частиною курсу української мови є розділ «Стилі української мови», що дає студентам нефілологічних ВНЗ знання мови в багатоманітному вияві її стильових різновидів і жанрів, виробляє вміння добирати форму, манеру висловлення, мовно-виражальні засоби, що найкраще відповідатимуть темі того чи іншого повідомлення, допоможуть сформуванню у слухача ту реакцію, яку захоче викликати мовець, а все це разом якнайкраще сприятиме активізації українського мовлення.

Основи ораторського мистецтва, що теж передбачені в цьому курсі, допоможуть опанувати мистецтво слова, виробити вміння утримувати увагу аудиторії, викладати послідовно й логічно свої думки.

Основи красномовства доповнюють попередній розділ, даючи інструмент володіння мовою, який складається з таких компонентів: індивідуальне багатство словника, досконале володіння поєднанням слів у речення, розрізнення нейтральних і стиїстично забарвлених варіантів мови, фонетико-інтонаційна виразність.

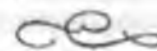
Для досконалішого володіння мовою, для поповнення лексичного запасу на заняттях з української мови використовуються спеціально дібрані культурологічні українознавчі тексти. Мета опрацювання цих текстів така: розширення та освоєння культурологічного понятійного апарату, набуття нових знань з історії української та світової культури, літератури, збагачення мови студентів літературно-

художньою, мистецькою, науково-публіцистичною лексикою, відшліфування норм вимови, слововживання. Написання студентами творчих робіт, рефератів за цікаю тематикою допомагає відшліфувати та вдосконалити й писемне мовлення. Особливе зацікавлення у студентів викликають заняття, присвячені епістолярній майстерності, де вони можуть використати різні мовні стилі й виявити своє володіння мовою.

Заняття з культури української мови й культури мовлення повинні заохотити студентів добровільно й охоче не лише вивчати українську мову як обов'язковий предмет, а й уживати її у повсякденному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панько Т. І. Індивідуальне й соціальне у виробленні українського інтелектуального мовлення // Українська мова та література в школі. – 1992. – № 1. – С. 4 – 9.

Н. О. Бутковська, Н. І. Маслоva, А. Д. Нікітіна МУЛЬТІАІНГВІЗМ І КАРТИНА СВІТУ

У сучасній лінгвістиці тема людського чинника у вивченні мови набуває все більшого значення у зв'язку з вивченням картини світу. Поняття картини світу відноситься до фундаментальних понять, що виражають специфіку людини та її сутності, взаємовідносини зі світом та найважливіші умови її існування в світі.

Мова безпосередньо бере участь у двох процесах, пов'язаних із картиною світу. *По-перше*, в її глибинах формується один із найглибших шарів картини світу людини. *По-друге*, сама мова виражає інші картини світу людини, які через спеціальну лексику входять до складу мови, надаючи їй риси людини, її культури [4, с. 11].

Сума знань та уявлень щодо світу організується у концептуальну систему, яка складається з образів, уявлень, понять, настанов,

оцінок – інакше кажучи, концептів. Картина світу, що містить як загальнолюдські універсальні концепти, так і концепти, притаманні тільки даному народу, складає національну когнітивну картину світу. Вона формує уявлення про національний комунікативний ідеал та є важливою категорією комунікативної свідомості народу. Вивчення комунікативної свідомості народу є інтегральною частиною його національної концептосфери та картини світу, яка набуває важливого значення у сучасному мовознавстві [2, с. 58; 3, с. 37]. Зацікавленість вивченням комунікативної свідомості народу, особливо його національної специфіки, проявляють такі науки, як культурологія та лінгвокультурологія, етнолінгвістика, психолінгвістика, нова наука про міжкультурну комунікацію та сучасна методика вивчення мови. Комунікативна свідомість є перш за все сукупністю комунікативних категорій, під якими розуміються комунікативні поняття або концепти, що впорядковують знання людини про спілкування та норми його існування. Ці категорії містять знання про структуру власне комунікації, набір прийнятих у суспільстві норм та правил комунікацій, а також комунікативні настанови свідомості [3, с. 31].

Національна когнітивна картина світу, яка містить в собі комунікативні категорії, входить до семантичного простору мови кожного народу. Національно специфічні особливості семантичного простору мови добре виявляються при контрастному вивченні різних мов. При їх порівнянні та при перекладі з однієї мови на іншу виявляється, що схожі за змістом слова двох мов не завжди повністю співпадають за значенням. Із цього випливає, що не можна змішувати значення та концепт. *Концепт* – це одиниця концептосфери, інформаційної бази людини. *Значення* – це одиниця семантичного простору мови, яке власними системними семами передає певні ознаки, що утворюють концепт, але це завжди є частиною інформаційного змісту концепту. Для повної експлікації концепту потрібні звичайно численні лексичні одиниці, а отже, багато значень. Це проявляється значною мірою в національній специфіці семантико-лексичних одиниць, в її відмінності за компонентами значення від подібних одиниць мови порівняння [2, с. 43].

Національна специфіка семантики слова виявляє наявність лаякун, безеквівалентних лексем та конотативних лексем у мовах, що порівнюються. Наприклад, візьмемо відоме усім слово «чай». Українці, говорячи про чай, уявляють собі чорний чай із цукром, іноді з лимоном. Англійці п'ють чай з молоком і роблять це декілька разів на день. Китайці п'ють зелений чай, а в українців зелений чай асоціюється зі значенням «корисний». Відсутність знання національної специфіки семантики може призвести до помилки у перекладі. Так, у романі Артура Хейлі «Аеропорт» використовується назва «blue room» – тобто кімнати, де люди, які працюють в аеропорту, відпочивають і відігруються після роботи. Перекладач відніс значення слова «blue» до ідіоматичного значення «п'яний» та переклав назву «blue room» як «витверезник». Але в Америці немає такого поняття, а у витверезнику люди охолоджуються, а не відігруються. Є ще одне значення словосполучення «blue room» – це офіційна приймальня в Білому Будинку.

Національна специфіка семантики слова особливо яскраво проявляється при вивченні лексики народів Африки, мова яких зберігає наслідки попередньої картини світу, яка руйнується іншим рівнем розвитку її носіїв. Емпіричне дослідження мовної свідомості у даному складному соціокультурному просторі показує, що при формуванні національного семантичного простору мови важливу роль відіграють взаємодії багатьох соціолінгвістичних і лінгвістичних чинників. Рідна мова звичайно вивчається у родині, у той час як навчання іншій мові відбувається внаслідок соціальних контактів та при навчанні в різних навчальних закладах. Як правило, в такій ситуації формується офіційна мова, статус якої відповідає рівню знань, що існує, частоті поширення та відношенню до мови населення країни [3, с. 21].

Як приклад можна навести мультлінгвістичну ситуацію, що склалася у Південноафриканській республіці. Починаючи з 1994 року в цій республіці було зареєстровано 11 офіційних мов, одна з яких, англійська, стала мовою міжнаціонального спілкування. Англійська мова отримала поширення у Південній Африці під час колоніальних завоювань у XIX сторіччі. Вона була ворожо сприйнята не лише міс-

цевими племенами, але й голландськими колоністами, які оселилися на цих територіях у XVII сторіччі та були відомі як *Afrikaners*. Мова, якою вони спілкувалися, була сумішшю німецьких діалектів, голландської та англійської мов. Вона мала назву *Afrikaans*. Таким чином, у свідомості різних груп людей, які заселяли південноафриканські території, існували різні поняття одних і тих же предметів або явищ, а іноді й концептуальні лакуни. Наприклад, слово *Kaffirs* означає назву одного з племен, які мешкали на даній території Південної Африки; словосполучення *a city bushy* – селянщина та слова *wakkie* – невелика вантажівка; слово *voet* – брат, товариш, прийшло з мови *Afrikaans*; *coon show* – негритянський театр, із англійської мови.

Існування різних, не співвідношуваних суто національних концептів призвело до того, що концепти з однієї національної концептосфери були внесені до іншої. Новий концепт першочергово формувався на комунікативній основі відповідного слова через позначення змісту широкому колу носіїв мови, і лише потім, заглиблюючись та «обростаючи» новими значеннями, почав самостійне ментальне життя [1, с. 28].

Проілюструвати це висловлення може історія розвитку англійської мови як мови міжнаціонального спілкування Південноафриканської республіки. Пройшло багато часу, перш ніж англійська мова в Південній Африці стала домінуючою. Цьому сприяло широке вживання англійської мови в засобах масової інформації, мультимедійних засобах, її використання в навчальному процесі, судових установах, парламенті. Унаслідок цього процесу виникли нові реалії, які виражають неповторність «чужої» картини світу.

У кожній культурі існують специфічні сфери досвіду (рибальство, полювання, міфи), які по-своєму сприймаються різними народами, тобто створюються когнітивні моделі досвіду людини, у зв'язку з якими народи світу класифікують одні й ті ж реалії цілком несподівано [3, с. 19]. У аборигенних племен, що заселяли Південну Африку, існували десятки позначень різноманітних видів флори та фауни, яких не існувало у європейських мовах. Це означає, що в цих мовах виявилися реалії, класифікація яких могла б допомогти подолати

мовні труднощі при перекладі та вивченні іноземної мови. Основні типи таких класифікацій умовно можна поділити на:

- 1) географічні реалії (*jungle, veldt* – пасовище, *korje* – маленький пагорб, *karoo* – безводне плато);
- 2) етнографічні реалії (*voorlooper* – погонич мулу, *kaross* – шкіряний плащ);
- 3) реалії, пов'язані з традиціями та звичаями (*diwali* – релігійне свято, *lobola* – викуп за наречену, *tokoloshe* – злий дух);
- 4) соціально-політичні реалії (*apartheid*).

Якщо розглядати лексичні одиниці однієї з мов та пошукати відповідники в іншій мові, то в більшості випадків їх не буде знайдено. Лакуни, якщо можна виразити відповідний концепт у мовленні, компенсуються, тобто доповнюються тимчасовими засобами мови. Якщо компенсації достатньо, то відповідна лексична одиниця може стати стійкою номінацією концепту (*veldt* – відкрите пасовище, *kraal* – дім, житло, *bontebok* – мул, *braai* – барбекю).

В іншомовному середовищі англійської мови виявлено лакуни в результаті знайомства з предметами або явищами чужої культури: *bundu-bush* – *walk or drive through wild countryside* (прогулянка бушем); *geyser* – *water-heater* (водонагрівач). Багато понять або концептів, які не існували в англійській мові, мають описовий переклад. Те, що словами можна пояснити практично будь-який концепт (іноді пояснення може потребувати більшого обсягу комунікативних засобів, навіть тексту), говорить не про те, що в даному випадку немає лакуни, а про те, що будь-яка лакуна може бути компенсована. Практика загального перекладу будь-якого тексту будь-якою мовою є свідченням невербального концептуального мислення і можливості компенсації будь-якої лакуни.

Перенесення концепту з однієї національної сфери до іншої в семантичному просторі мови заповнюється запозиченнями. Запозичені концепти звичайно відносяться до одиничних, вони відтворюються описовими зворотами, супроводжуються поясненнями, через їх складне входження до культури народу, який їх запозичує [3, с. 27]. Запозичення у південноафриканській англійській мові

з'явилися з місцевих мов, таких як кхоза та зулу (*bonsella – surprise, gift – сюрприз; dagha – plaster – замазка; muti – medicine – ліки*), сесотхо, сепеді та сетсвана (*mampara – idiot, silly person – дурень; marula – tree, its edible berries – дерево з їстівними ягодами*), із голландського *Afrikaans* (*apartheid – апартеїд; schimmel – donkey – вілюк; hammel – ram – баран; voortrekker – first settler, pioneer – піонер; lekker – pleasant, nice, delicious – смачний*), з португальської мови (*kraal – animal enclosure – загін для худоби, padrao – cross – хрест*), із мови хінді (*breyani – Indian dish of meat and rice – плов, chago – Indian – індус, samoosa – triangular pastry with curried filling, known as «samosa» in Britain – пиріг з начинкою з соусу кері*) [5, с. 154]. Значення запозичень у словниковій системі будь-якої мови велике. Запозичення демонструють відсутність відповідників в одній із мов і необхідність використання різних лексичних засобів для того, щоб компенсувати лакуну. Це є ще одним свідченням того, що концепт має бути багатшим за змістом, ніж існуючі лексичні засоби, кожний з яких розкриває лише частину концепту; тільки в сукупності лексичні засоби можуть достатньо повно передати зміст концепту у речі [6, с. 125].

Таким чином, лексичні лакуни можуть відбивати як відсутність у когнітивній свідомості народу та його концептосфері того чи іншого концепту, так і більш складні відношення концепту та лексики: в концептосфері може бути відсутнім відповідний концепт; явище може бути неконцептуалізованим, а може бути відсутнім лексичне позначення для концепту або концепт внаслідок комунікативних причин може не мати односкладової назви [4, с. 65].

Сукупність комунікативних знань і механізмів, що забезпечують комунікативну діяльність людини, демонструють національну своєрідність, надають можливість краще та глибше зрозуміти чужу мову, що має велике значення для вивчення іноземної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лурия А. Р. Язык и сознание – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 28.
2. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Изд. 1. – Воронеж, 2001. – С. 83.

3. Попова З. Д., Стернин И. А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2003. – 59 с.

4. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988 – 214 с.

5. Lanham Len. A History of English in South Africa: Focus on South // Varieties of English around the World. General Series. Vol. 15. Manfred Gorfach. – Amsterdam. – 1996. – 238 p.

6. Schmied I. English in Africa. Introduction. London. Longman. – 1991. – 357 p.

І. В. Волкова

ДО ПИТАННЯ ВРАХУВАННЯ СПЕЦИФІКИ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ЗАНЯТЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сучасний етап викладання української мови у нефілологічних навчальних закладах можна назвати етапом удосконалення методики. Саме вдосконалення викладання при врахуванні специфіки фахового спрямування вищих закладів освіти (ВЗО) має стати основною метою при навчанні курсантів (студентів) у наш час.

Викладання як рідної, так і нерідної мови слухачам будь-якого рівня навчання передбачає передусім оволодіння лексикою, що відповідає такому рівню, а також словотворчими зв'язками і семантико-синтаксичними валентностями одиниць цієї лексики [2, с. 63].

Слід зазначити, що мета викладання постійно змінювалася від початку введення української мови до навчальних програм ВЗО до нашого часу. Спочатку головною метою було затвердити українську мову в навчальному процесі, аби вдосконалити вміння й навички правопису, культуру мовлення, оволодіти правилами укладання ділових паперів, основами перекладу різноманітних текстів з російської мови. Пізніше відбулося скорочення навчальних годин і водночас було звужено мету викладання: оволодіння пра-

вилами укладання ділових паперів, основами перекладу фахових текстів. Водночас при визначенні мети сучасна методика не поставила і не вирішила до нашого часу жодного з нагальних питань: 1) не визначено місце української мови у системі навчальних предметів ВЗО; 2) не виокремлено найважливіші розділи для опрацювання на заняттях з української мови у нефілологічних ВЗО. Метою статті є дослідження другого питання – виокремлення найважливіших розділів для опрацювання на заняттях з української мови у нефілологічних ВЗО.

На нашу думку, в навчальній роботі має органічно поєднуватися нагромадження словникового запасу з паралельним повторенням орфоепічних, фонетичних, граматичних та правописних норм. Якщо цього потребує конкретна аудиторія, то у зіставленні зі співвідносними нормами російської мови (пильної уваги тут потребує міжмовна омонімія, що спостерігається на багатьох мовних рівнях). Організація роботи з розвитку навичок спілкування в межах майбутнього фаху мусить ґрунтуватися на спеціально розроблених завданнях відповідної тематики. Ми пропонуємо використовувати передусім такі типи завдань: 1) дати визначення термінів (фахових); 2) знайти в науковому тексті полісемічні терміни, омоніми, синоніми, антоніми або утворити відповідно полісемічні, синонімічні, антонімічні пари від пропонованих викладачем термінів; 3) виконати вправи на скорочення слів; 4) перекласти фаховий текст; 5) відповісти на запитання, скласти текст.

Зупинимось детальніше на особливостях використання таких завдань. Щодо першого завдання зауважимо, що визначення навіть поширених фахових термінів часто викликає труднощі. Так, наприклад, у курсантів (студентів) технічних ВЗО труднощі викликає дефінування термінів, що мають схоже звучання: *мотальня – моталка, обдирання – обдирка, злив – зливання, підпора – підпірка*.

Більш складним є другий тип завдань – виявлення парадигматичних зв'язків у термінології. Тут курсанти (студенти) можуть виявити для себе досить багато несподіваного й нового. Можна запропонувати дослідити особливості полісемічних відношень у зіставленні з російською термінологією. Наприклад, російський тер-

мін чулок може мати значення виробу текстильного виробництва і деталі у машинобудуванні. Однак в українській мові на позначення цих понять існують окремі терміни – *панчоха* і *чулка* (кабельна чулка); російський термін *щеп* є полісемічним, оскільки може означати *тріски, дерев'яні вироби, drankу*, в українській мові полісемія тут відсутня.

Досить корисним завданням є вправи на визначення міжгалузевої полісемії. Наприклад: *інверсія* – 1) Зміна звичайного порядку слів у реченні з метою виділення тих чи інших його членів; порушення звичайного порядку слів, зумовлене не логічними, а стилістичними або ритмічними вимогами; 2) матем. Порушення нормального порядку двох елементів у перестановці; 3) Розщеплення складних цукрів на прості від діяння кислот; 4) Підвищення температури повітря в атмосфері зі збільшенням висоти замість звичайного її зниження для тропосфери (головним чином в антициклонах і у верхніх шарах внаслідок поглинання сонячної радіації); 5) біол. Один з типів хромосомних перебудов, що виникає при одночасному розриві хромосом у двох точках і полягає в повороті внутрішнього її сегмента на 180°; 6) статеві – порушення статевої поведінки тварин [4, с. 345]. Незважаючи на відсутність у словнику, з якого взято приклади, позначки про галузь науки, де використовуються лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) № 1, 3, 4 даної лексеми, зрозуміло, що у першому значенні *інверсія* – це мовознавчий термін, у третьому – хімічний, у четвертому – фізичний. Таким чином, добираючи ілюстративний матеріал, ми звертали увагу на дефініцію, а не на формальне віднесення або невіднесення лексикографами ЛСВ лексеми до тієї чи іншої галузі знання.

Російський термін *точка* має два значення (утворює омонімічну пару) – *точиння* і *точка* (математичний термін), а в українській мові такої пари *точка* не утворює; омонімічну пару утворює термін *центр* – у математиці *абсолютний центр* і *обчислювальний центр* (керуючий заклад, головна частина чого-небудь). Полісемію тут спостерігаємо і в українській мові.

Термінологічна синонімія і антонімія є досить поширеним явищем. Дослідження цих явищ на заняттях сприятиме розширенню

словникового запасу курсантів (студентів). Можна досліджувати синонімію на міжмовному рівні. Наприклад, синоніми терміна *помехи* в російській мові відсутні, в українській на означення цього явища існують два синоніми: *перешкоди, завади*. Досить велика кількість українських термінів може утворювати синонімічні (іноді дублетні) пари, наприклад: *заломлення (світла) – рефракція (світла), розсіяння (частинок) – дифракція (частинок), тяжіння – гравітація, сили зчеплення – молекулярні сили*.

Доцільною вправою буде добір антонімів до запропонованих термінів, наприклад: *заряджений – розряджений, катод – антикадод, проникність – непроникність, відцентровий рух – доцентровий рух, відбивати (промені) – поглинати (промені)*.

Виконання завдань третього типу сприяє оволодінню курсантами (студентами) швидким письмом. Для цього пропонуємо вправу, коли викладач читає текст професійного спрямування, а курсанти (студенти) спочатку за допомогою викладача, а потім самостійно скорочують слова, після цього викладач пропонує курсантам по записах відтворити текст. Такі вправи сприяють закріпленню термінологічного мінімуму в свідомості майбутніх фахівців.

Під час виконання четвертого типу завдань можна запропонувати курсантам зробити переклад як окремих термінів, так і наукових текстів. Тут ми наведемо приклад кількох термінів, переклад яких, за досвідом автора, часто викликає труднощі у курсантів (студентів): *обтекаемость – обтічність, сцепление – зчеплення, сила притяжения – сила притягання; пленкообразующие элементы – плівкоутворюючі елементи* та ін.

Практика вдосконалення курсантами (студентами) навичок перекладу доводить доцільність використання таких типів науково-технічних текстів: монографій, науково-технічних статей, науково-популярних статей, патентної літератури, рекламних статей (проспект-реклами). За цим же текстом можна поставити питання, а потім на основі опорних термінів переказати або скласти новий текст.

Такі завдання формуватимуть у курсантів (студентів) навички користування мовними моделями відповідно до мети спілкування,

навички конспектування, а також сприятимуть розширенню їх лексичного запасу.

На нашу думку, найважливішим розділом для опрацювання на заняттях з української мови у нефілологічних ВЗО є лексикологія. Найширшого застосування заслуговують саме лексичні вправи, оскільки вимагають від курсанта (студента) складної розумової діяльності: аналізу, синтезу, співвідношення з досвідом. Методичні посібники для цього варто будувати таким чином, аби курсанти (студенти) не лише розпізнавали класифікаційні ознаки одиниць тексту, а й могли б свідомо обирати ті одиниці, що відповідають даній модальності висловлювання, семантичній відповідності позатекстовій реальності, морфологічному оформленню синтаксичного цілого.

Таким чином, вивчення української мови у конкретному навчальному закладі підпорядковується комунікативним потребам курсантів (студентів), що визначаються навчальними дисциплінами конкретного факультету чи ВЗО.

У запропонованій організації навчання українській мові зняряд-дям викладача має бути предметний змістовний матеріал за фахом курсантів (студентів). Це ставить питання про орієнтацію викладача української мови у змісті предметів, що являють собою комунікативну вагомість для тих, хто навчається. Предметом діяльності викладача має виступати фахова діяльність курсантів (студентів), яку він організовує, спрямовує й регулює у відповідності до мети їх навчання у ВЗО. У цьому виявляється особливість урахування специфіки навчального закладу при проведенні занять з української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленко І. І. Фізичний словник.– 2-ге вид., перероб. і допов.– К.: Вища шк., 1993.– 319 с.
2. Войнов В. К., Изергина О. А., Новикова О. И. Преподавание языка и активная грамматика // Преподавание языков в вузе на современном этапе. Межпредметные связи. Харьковский сборник научных трудов. Вып.1.– Х.: Акта,1997.– С. 63.

3. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос / В. В. Гейченко, В. М. Звірюхіна, О. О. Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892с.

4. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука – 2-е вид. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1985. – 967 с.

Л. С. Данкіна

ЛЕКСИЧНИЙ АСПЕКТ У ВИКЛАДАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТАМ-ЕКОНОМІСТАМ

Одним із головних завдань курсу «Українська мова» у вищих навчальних закладах є, безумовно, удосконалення умінь студентів правильно говорити, писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети, обставин, умінь вибирати з величезного арсеналу мовних засобів найбільш вдалі, прийнятні лексеми, форми слів та фонем.

Підвищення культури мовлення – це насамперед збільшення активного запасу слів, переведення слів з пасивного словника в активний, добір якомога більшої кількості синонімів до загальноживаних слів, свідоме і точне використання всіх значень багатозначних слів.

Науковий стиль в усному і писемному мовленні має спільну мету спілкування: одержати і передати спеціальну наукову інформацію.

Специфіка наукового стилю визначається в цілому функцією вираження концентрованої логіко-понятійної інформації. В основі наукового мовлення – логічне мислення, структура текстів підпорядкована законам логічної організації змісту. Відомо, що головним у науковому мовленні є зміст, а виклад змісту позбавлений образності, емоційності, не має підтексту, підпорядковується принципам об'єктивності, абстрактності, логічності.

Проте в наукових економічних текстах спостерігається прояв певної стилістичної неоднорідності, хоча абстрактність, об'єктивність, логічність, беземоційність у викладі змісту переважає.

Певна стилістична неоднорідність пояснюється перш за все комунікативною специфікою як окремих складових частин наукового тексту, так і окремих його жанрів.

Теоретично узагальнений, системно організований виклад наукових знань – це ідеальна, чиста модель втілення наукового стилю. Але такий виклад нерідко порушується, коли нові знання про ті чи інші факти та явища дійсності утверджуються в боротьбі з істинами, які вже віджили, але все ще зберігають або намагаються зберегти своє панівне місце в науці.

Уособлюється така боротьба у зіткненні точок зору людей – носіїв тих чи інших поглядів. Коли науковець послідовно і логічно доводить правильність своєї концепції, виклад, як правило, відповідає ідеальній моделі наукового стилю. У разі ж протиставлення власної точки зору іншій, протилежній, автор, відстоюючи свої погляди, змушений вживати емоційно-оціночні, експресивні мовні елементи, і текст виходить за межі чистої моделі наукового стилю. З'являються метафори, конкретно-образні описи, перифрази, фразеологізми, образні порівняння і співставлення, іронічна інтонація.

Як приклад, пропонуємо уривки текстів, взяті із журналу «Економіка України» та підручників, якими користуються студенти нашого економічного університету. Зразок перший: «Сьомий тип інвесторів – ті, хто, наслуховавшись розповідей про «нових українців», які нібито вмиль стали мільйонерами завдяки нерозвинутості українського ринку і гіперінфляції, вирішив і собі пуститися на всі заставки. Але сьогодні, коли річний рівень інфляції перебуває у межах 25 – 30%, «чудеса» із стрімким збагаченням уже не відбуваються, тому такі іноземні інвестори досить часто ідуть геть, ухопивши шилом патоки. Державі серйозно розраховувати на них немає сенсу. Підприємців цієї категорії можна вважати несумлінними [1, с. 23].

Питома вага образних елементів у наукових текстах неоднакова. Спостереження показують, що в наукових текстах економічного характеру при безумовній перевазі елементів чистої моделі наукового стилю, елементи образності, що не зовсім йому відповідають, а скоріше властиві іншим мовним стилям, посідають значне місце.

Наявність відхилень від чистої моделі наукового стилю залежить значною мірою від жанру наукового тексту. Так, у наукових монографіях з широким діапазоном викладу і проникненням у сутність проблеми системна завершеність наукового стилю проявляється відповідно до його основних принципів абстрактності, логічності, безобразності, беземоційності. Наприклад, у такому тексті: «Принциповою особливістю балансу товарно-грошового обігу у порівнянні з балансами, які відбивають лише техніко-економічний зміст суспільного виробництва, є те, що він не тільки описує процес розподілу грошей в обігу по секторах економіки, але дає змогу математично розрахувати відношення приросту грошової маси до вартості валового суспільного продукту (здебільшого на величину приросту грошової маси в матеріальних галузях виробництва), тобто коефіцієнт монетаризації (K), за формулою: $K = D/B = A_D/A_B$, де A_D і A_B – математичні коефіцієнти секторів D і B , що розраховуються за методом визначників Ш. Хошимури» [2, с. 41].

У викладі наукового змісту в посібниках та підручниках, розрахованих на ширшу аудиторію, елементи образності складають вже певну кількість. Наводимо уривок з підручника «Економіка» лауреата Нобелівської премії П. Самуельсона, розділ «Попит і пропозиція як фактори, що визначають ціну»: «Кожна дитина знає, що збільшення попиту, чи це внаслідок великого врожаю, чи з якихось інших причин, безумовно, викличе падіння цін. Не дивно, що на той факт звернув увагу англійський автор, який жив у XVII ст. Але той же Грегорі Кінг помітив ще один, можливо, менш очевидний факт: на основі своїх досліджень він дійшов висновку, що загальна виручка всіх фермерів у цілому була меншою при доброму врожаї, ніж при поганому! ... Щоб це зрозуміти, ми повинні тут розглянути і засвоїти нове важливе економічне поняття – еластичність попиту» [3, с. 289].

Жанр статті науково-описового або узагальнено-теоретичного характеру у фахових (економічних) журналах вимагає не лише чіткого визначення проблеми, а й обґрунтування нової наукової інформації, певного відмежування від вже існуючих точок зору на викладену проблему. Така комунікативна мета виправдовує відступ від чистої моделі стилю, і кількість образних засобів збільшується.

Наявність образних засобів у текстах наукового стилю є не тільки бажання авторів урізноманітнити свою мову, а є загальною тенденцією наук, предметом вивчення яких є проблеми, пов'язані з людиною, її діяльністю, навколишнім середовищем. «Різні науки різною мірою «схильні» до образного викладу. Чим ближчий предмет науки до людини, тим частіше в наукових текстах з'являється метафора» [4, с. 16].

В економічних текстах широко вживаються такі метафоричні словосполучення, як «платіжна дисципліна», «приборкання інфляції», «галопаюча інфляція», «паралізована економіка», «ринок праці», «тіньові структури», «піраміда життєвих цінностей», «падіння попиту», «дно кризи», «стеля виплат», «перегрів економіки», «заморожування цін», «божевільні танці долара» (коли економічний цикл переходить від буму до кризи і різкого падіння), «хвиля інфляції» та ін.

За своїми семантичними та етимологічними характеристиками лексику наукового стилю поділяють на власні терміни, загальноживані слова, вжиті в значенні термінів (терміновані слова і словосполучення), і загальноживані слова, які мають у наукових текстах звичні значення. Якщо терміни, як правило, однозначні, стилістично нейтральні, на рівні семантики зрозумілі лише спеціалістам у певній галузі науки (наприклад, в економіці: капітал, інфляція, депозит, дефлятор, інвестиція, іпотека та ін), то терміновані слова і словосполучення – це загальноживані слова, семантичний обсяг яких обмежений, позбавлений частини значень.

Слова «простір», «портфель», «джерело», «тканина», «ножиці», «поле», «канікули», «механізм», «хвиля», «гроші», «клімат», «дисципліна», «коридор» належать до загальноживаної лексики, проте, входячи до складу словосполучень, в наукових текстах економічного характеру набувають термінологічного значення, мають звужене семантичне поле: економічний простір, портфель інвестицій, портфель замовлень, джерело фінансування, механізм господарювання, інвестиційна тканина діяльності регіонів, ножиці цін, правове поле, довгі хвилі, податкові канікули, інвестиційний клімат, валютний коридор, платіжна дисципліна, чисті податки, гарячі (дешеві, дорогі) гроші, тверда грошова одиниця, легкі податки тощо. Певну частину образних засобів складають сталі звороти мови – фразеологізми.

Їхня основна роль – пожвавити виклад складного матеріалу, підсилити його емоційно-полемічну загостреність: підводні течії сучасної глобалізації, аморфний стан реалізації угоди, тенденція до закручування гайок щодо працюючих верств населення, звести нанівець зусилля щодо економічної стабілізації, розглядати виробничий процес як чорний ящик, лєвова частка неплатежів, валютно-фінансова криза поплутала карти та завдала важкого удару ..., кредити загрожують борговою петлею ..., лихо не без добра тощо.

Метафори, фразеологізми – це не тільки окраса мовлення, а й свідчення широкого кругозору автора тексту. Сталий вислів конденсує думку, робить її виразнішою і точнішою, а тексту надає неповторності і свіжості.

Із точки зору методики, аналіз лексичного складу наукових текстів дає можливість урізноманітнити вправи на оволодіння новими лексичними одиницями, на засвоєння особливостей їх перекладу, що позитивно вплине на рівень культури мовлення студентів, бо мова – не тільки безцінний дар, яким природа наділила людину, а й об'єкт, що потребує праці над його удосконаленням.

Знання образних засобів, доцільне їх використання в усному і писемному мовленні залежно від мети і обставин – важлива складова підвищення рівня культури мовлення фахівців, оскільки він (рівень) полягає не лише у тому, щоб концентровано і логічно, послідовно і аргументовано викладати нові знання в контексті відомих, а й у тому, щоб уміти забезпечити оптимальне сприйняття цих знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колосов О. Іноземні інвестиції в економіку України: користь чи небезпека? // Економіка України. – 1997. – № 8.
2. Ковальчук Т., Іванов Є. Монетарний протекціонізм в Україні // Економіка України. – 1997. – № 8.
3. Самуельсон П. Економіка: Підручник. – Львів: Світ, 1993. – С. 494.
4. Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К.: ТОВ «МФА», 1997.

сео

Н. Г. Дворцева

В. Ф. Жовтобрюх

ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ БУТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВАХ

Дослідження висловлень із семантикою буття передбачає аналіз логічних закономірностей мислення та їх реалізацій у типових семантико-граматичних структурах. Актуальним та перспективним є порівняльний аспект семантичної організації та функціонування таких висловлень у різних мовах, зокрема українській та французькій. У працях українських та зарубіжних мовознавців доведено, що логіко-граматичні типи речень та їх різновиди відзначаються певними тенденціями щодо лексичного наповнення семантичних складників [1, с. 34; 2, с. 99 – 102; 4, с.190]. Поглиблене вивчення зазначеної проблеми передбачає аналіз лексичного вираження семантичних складників і засобів їх актуалізації.

Предметом нашого розгляду є виділений Н. Д. Арутюною та Є. М. Ширяєвим різновид буттєвих речень, у яких локалізатор визначено як фрагмент світу, а ім'я предмета буття має конкретно-предметний характер [2, с. 98 – 126]. Наприклад: *А сонячне повітря згасало над горою, де була пасіка* (Григор Тютюнник). *Укінці провулку була криниця* (Є. Гуцало).

Речення буття української мови привертають до себе увагу тим, що вони мають широкі можливості стосовно лексичного наповнення семантичних складників. Так, у функції показника буття часто вживаються дієслова небуттєвої семантики: *Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилась розлога, гілляста верба* (В. Дрозд). *Тут, під застиглою зеленою хвилею лісопосадки, купчуються в літньому затінку малі вагончики* (Є. Гуцало). *На столі між класних журналів, бовваніла школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком* (В. Дрозд).

Подібні висловлювання мають усі ознаки логіко-граматичного типу буттєвих речень. Як і речення з дієсловами власне буття, вони

повідомляють про наявність предмета в певній ділянці матеріального світу. Ці речення відбивають типову ситуацію, у якій відношенням наявності пов'язані два об'єкти. Один з цих об'єктів осмислюється як ділянка буття, а другий – як предмет буття. Показник буття виражений дієсловом небуттєвої семантики, у якій міститься інформація про характерну ознаку предмета.

Кваліфікація семантики таких речень як буттєвої підтверджується, по-перше, можливістю вживання в них дієслів, що передають значення буття як одиниці словника. Пор.: *Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилася розлога, гілляста верба* /В. Дрозд/. *Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де була розлога, гілляста верба*. По-друге, ім'я предмета, який є носієм ознаки, названої дієсловом, уживається нереперентно і входить у повідомлюване, що є типовим для буттєвих речень.

У французькій мові функціонально-семантичне поле буття здебільшого виражається номінативними (екзистенційними) висловленнями, утвореними на базі імені, у якому реалізуються потенційні лексичні та граматичні ознаки: *La mer. Si les choses tournent mal, qu'on m'arrête, que je doive fournir – comment dit – on cela? – un alibi, une explication, c'est par là qu'il faudra commencer* (Japrisot S.).

У мовленнєвій реалізації вираження категорії буття номінативними засобами здійснюється за допомогою предметних та непередметних імен, які відображають властивості референтної ситуації своєю семантикою: *Lundi. Ce matin. Les feurs sur le papier peint de la chambre... Mon pansement sale... Mes jамbs nues nors des draps* (Japrisot S.).

У складі буттєвих висловлень предметні імена функціонують у сигніфікативному значенні. Вони позначають конкретну ситуацію, стверджуючи не тільки ідею її існування, але й додаючи певну ознаку, необхідну для адекватного сприйняття всього контексту.

На відміну від української мови, у французьких реченнях конституційну роль відіграють спеціальні мовні засоби, головними з яких є артиклі. Їхнє функціональне призначення полягає в маркуванні граматичних значень імені та вираженні обсягу понять. За умови максимального узагальнення ознак денотата ім'я абстра-

гується від свого конкретного референта, стає моносемантичним. У таких випадках ім'я предмета буття вживається без артикля, але з характерним затором, функцію якого виконує якісний прикметник: **Sombre tableau! Mais quell role ont joue les presidents de la Republique qui se sout succedes depuis 1958?..** (Le Figaro).

Функціонально-семантичне поле буття в українській та французькій мовах має широкий діапазон лексичних та граматичних засобів мовного вираження. Основними конститuentами центру поля в обох мовах є двоскладні дієслівні конструкції. Периферію поля утворюють субстантивні конструкції, які можна вважати структурно-семантичними еквівалентами дієслівних речень. Основною ознакою, яка об'єднує такі висловлення, є ідея наявності, існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл.– М: Наука, 1976.
2. Арутюнова Н. Д, Ширяев Е. Н. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение.– М.: Русский язык, 1983.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис.– К.: Либідь, 1993.
4. Загнітко А. П. Рівнева структура речення і граматичні категорії // Мовознавство: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців.– Х.: Око, 1996.

О. З. Дюмін

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕСТУВАННЯ ЗНАТЬ ІЗ КУРСУ «УКРАЇНСЬКА МОВА»

Однією з ключових позицій, що розглядаються та виконуються в межах Болонського процесу, є підвищення якості освіти та впровадження дистанційного навчання. Оцінка якості буде базуватися не на довготривалості та змісті навчання, а тих знаннях, вміннях та навичках, які одержали студенти. Суттєвою та актуальною проблемою для нашої держави є тестування

з української мови, оскільки ця проблема занадто заполітизована, неадекватно оцінюється різними політичними течіями і викликає певний спротив на побутовому рівні.

Контроль і оцінювання знань і вмінь студентів містять такі складові: контроль, перевірку, оцінювання. Один із видів контролю – тестування. Як відомо, ця проблема не нова, спроби впровадити тестування проводилися неодноразово. Цей спосіб контролю та перевірки має давню історію. Одним із перших всесвітньо відомих американських вчителів був Е. Торндайк (1874 – 1949), який займався конструюванням та впровадженням тестового контролю в американській школі. Тестування як об'єктивний контроль рівня освітньо-професійної підготовки фахівця впроваджував французький психолог А. Біне. Він також розробив у 1900 – 1915 рр. тести на перевірку інтелекту. Праці інших вчителів О. Стоуна – Б. Зекінгема, Т. Келлі, Ч. Спірмен – присвячені створенню системи базових тестових завдань. У радянській школі були невдалі спроби працювати за тестовою технологією у 30-х, 70-х рр., але поширення цей вид контролю не отримав. Із впровадженням модульно-рейтингової системи тестові завдання є базою для перевірки досягнутого рівня розвитку здібностей, знань та умінь.

Тест – стандартизована психодіагностична методика, яка призначена для встановлення кількісних і якісних індивідуально-психологічних рис. У психологічній діагностиці – стандартизований, часом обмежений у часі іспит.

Тест досягнень – тип психодіагностичних методик, що спрямовані на оцінку досягнення рівня розвитку здібностей, навичок, умінь і знань.

Тест педагогічний – система взаємопов'язаних предметним змістом завдань специфічної форми, що дозволяють оцінювати структуру і вимірювати рівень знань та інші характеристики особи.

Тести критеріально орієнтовані – тип тестів, призначених для визначення рівня індивідуальних досягнень відносно певного критерію на підставі логіко-функціонального аналізу змісту завдань.

Як критерій (або об'єктивний еталон) звичайно розглядають конкретні знання, вміння, навички, що необхідні для успішного виконання того чи іншого завдання.

Тести психометричні – тип тестів, оцінка в яких здійснюється на підставі співвідношення індивідуальних результатів із груповими, тобто на підставі орієнтації на статистичну норму.

За формою та принципами побудови тестові завдання поділяють на: завдання закритої форми із запропонованими відповідями, з яких обирають одну правильну; завдання відкритої форми з вільно конструйованими відповідями.

Ситуаційний тест не є новою формою тестового завдання. Це цілеспрямований набір тестових завдань, призначений для вирішення проблемних ситуацій, притаманний майбутній соціальній і виробничій діяльності випускників вищих навчальних закладів. Кількість та форми тестових завдань у такому тесті можуть бути досить різноманітними, але можливе використання тестових завдань однієї форми. Порядок розміщення тестових завдань у ситуаційному тесті визначається діями, які той, кого тестують, повинен здійснювати для вирішення проблемної ситуації.

Ситуаційний тест доцільно використовувати при діагностиці ступеня засвоєння складної діяльності, адекватності щодо розв'язання типових завдань діяльності. У цьому випадку ситуаційний тест є аналогом комплексного кваліфікаційного завдання (ККЗ). Розробку тестів неможливо відокремлювати від математичної обробки результатів тестування та визначення якості розроблених тестів. Тому всі ці проблеми потрібно розглядати послідовно і враховувати при створенні тесту.

При створенні мовних тестових завдань треба враховувати знання студентів у вигляді змістових модулів, адекватних темам курсу «Українська мова». Проведення модулів, а також аналіз змісту допомагає формувати інформаційну базу студентства. Формування такої системи полягає у виокремленні навчальних елементів та визначенні логічних зв'язків. Тестові завдання дають змогу перевірити рівень засвоєння інформації з даного предмету. Бажано на кожному модулі складати декілька тестових завдань різної форми. Основна

форма контролю – це виконання або невиконання тесту. Необхідно відзначити, що тестування з курсу «Українська мова» є тільки одним із методів оцінки фахової компетентності студентів. Отримані вимірювання різними методами оцінки, бали, відсотки складають врешті комплексну оцінку модульного іспиту. У процесі визначення такої оцінки недоліки одного методу вимірювання нівелюються позитивними рисами іншого, і суб'єктивна в принципі оцінка наблизитиметься до об'єктивних критеріїв.

Сьогодні як найкращий спосіб вирішення проблеми оцінювання якості освіти розглядається використання методів тестування як таких, які передусім здатні забезпечити розподіл процесів навчання та контролю знань. Але в разі відсутності автоматизованої системи тестування виникають проблеми оновлення тестів, захисту інформації та інші. Важко не погодитися з тим, що комп'ютерні навчальні системи, що мають стандартні програми для екзаменації студентів, можуть забезпечити єдиний підхід не тільки при навчанні, але й при оцінюванні результатів. Якщо такі програми є стандартними та складені професійно, то у студентів та викладачів залишається одна мета – досягати позитивних оцінок своїх знань. Для цього викладач повинен удосконалювати педагогічну майстерність, а студент – більше часу та сил віддавати навчанню. Тестові програми мають складати викладачі вищої кваліфікації. Як і для підручників, повинен діяти стандартний механізм їхнього рецензування та затвердження. Таким чином, завдання оцінювання знань студентів на основі комп'ютерних систем тестування є однією з важливих проблем.

У зв'язку з новими формами контролю знань студентів виникає необхідність у перегляді навчальних програм, правильному розподілі матеріалу курсу на змістові модулі.

Для самоконтролю використовуйте такі посібники: *Коваленко А., Глазова О., Ломакович С. та ін. Зовнішнє оцінювання з української мови. Інформаційні матеріали.* – К.: УЦОЯО, 2006. – 40 с.; *Українська мова. Тести 5 – 12 класи: Посібник / За ред. Н. В. Гуйванюк.* – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 376 с.; *Климова С. В. Українська мова. 11 клас: Тематичне оцінювання: Зошит для контрольних робіт.* – Х.: Факт, 2005. 24 с.

Альтернативою до комп'ютерного тестування при дистанційно-му навчанні залишається такий вид контролю, як диктант.

Письмовий скзамен з української мови у вигляді диктанту дає змогу перевірити грамотність тих, кого тестують. Він зручний тим, що ставить усіх в однакові умови, оскільки студенти не мають права на вибір тексту чи його розміру.

Щоб успішно витримати письмовий іспит у вигляді диктанту, треба знати, які чинники цьому сприяють. Їх є декілька.

Перший чинник – це добре, глибоке усвідомлення норм української літературної мови, закріплених правилами орфографії та пунктуації. Вони викладені в «Українському правописі», довідниках з правопису, в підручниках сучасної української літературної мови для загальноосвітніх шкіл та середніх спеціальних навчальних закладів України, орфограми – ще й в орфографічних словниках.

Другий чинник – це вміння правильно писати й автоматизація навичок грамотного письма. Суть його полягає в тому, що знання правил (особливостей, закономірностей) слід перевести в уміння застосовувати ці правила до конкретної мовної одиниці (слова, морфеми, синтаксичні конструкції), а потім закріпити їх у подібних (аналогічних) мовних одиницях. І тільки добре закріплене вміння правильно писати певну орфограму чи пунктограму можна далі шляхом систематичних вправ перевести в навичку писати грамотно. А вже це забезпечить автоматичне грамотне письмо.

Третім чинником є морально-психологічний стан того, кого тестують, його особиста готовність бути уважним, зібраним, зосередженим, цілеспрямованим, оперативним, адже цей іспит обмежений у часі, швидкоплинний, тому на обдумування правил часу залишається небагато.

Заздалегідь готуючись до диктанту, студент має добре подумати, на якому етапі його може чекати невдача і як цьому запобігти. Скажімо, є студенти, які не люблять учити правила, не знають їх. Звісно, тут порада одна – вчити. А є й такі, що залюбки вивчають правила, але коли і як ними користуватися, не знають. Вони не впізнають правила в закономірності якогось явища, не бачать цієї закономірності в конкретному слові чи словоформі. Для написання диктанту треба

вміти застосовувати правило до конкретного матеріалу, тексту. Є й такі студенти, котрі добре, на їх думку, знають правила, знають, коли і як їх застосовувати, але в процесі диктування екзаменатором тексту не встигають зрозуміти орфограму чи пунктограму й відшукати чи відтворити саме те правило, яке потрібне, а не те, що першим спало на думку.

Таким чином, бачимо, що є різні мовленнєві ситуації. Залежно від того, у якій ситуації опинився студент, треба відповідно шукати з неї вихід. Якщо студент не знає правил, їх треба усвідомлено завчити, закріпити на багатьох (а не на окремих) прикладах. Якщо він не пов'язує правил з орфограмами й пунктограмами, треба виконувати більше різноманітних вправ на певне правило. Якщо він не «впізнає» в орфограмах і пунктограмах правил, закономірностей, специфіки мови, треба більше писати пояснювальних навчальних диктантів, виконувати творчі вправи зі зв'язним текстом, тренуватися у сприйманні тексту на слух, швидкому виділенні орфограм чи пунктограм з мовного потоку. Зрештою, треба звикати до написання диктанту з чужого голосу, адже на тестуванні студент, як правило, вперше чує диктування екзаменатора. Такій підготовці сприяє використання для дистанційного навчання *аудіозаписів диктантів, записаних різними голосами*. Слід зазначити, що навіть такий вид роботи, як переписування текстів диктантів, сприяє виробленню навички автоматичного грамотного письма.

Вивчення мови у вищому навчальному закладі є найприроднішим шляхом удосконалення мови взагалі. Сучасний процес навчання вимагає викладати мову в практичному, прагматичному аспекті. Тому метою є формування необхідної комунікативної спроможності майбутніх фахівців, набуття навичок, практичного оволодіння мовою в різних видах діяльності. Розвинена особистість, кваліфікований фахівець повинен володіти навичками усного та писемного спілкування. Сучасні програми з вивчення мови повинні передбачати поглиблення та розширення знань студентів про лексико-фразеологічну, фонетичну, граматичну і стилістичну системи державної мови в обсязі, що забезпечують сприйняття і розуміння професійної інформації, дає можливість здійснити реальне професійне спілкування.

Якісне засвоєння курсу «Українська мова» передбачає створення продуманої, впорядкованої системи завдань, що використовуються як для тренування та самоперевірки, так і для підсумкового контролю. Слід однак зазначити, що тестових завдань недостатньо для повноцінного засвоєння та перевірки знань із мовного курсу. Тому актуальною залишається і традиційна форма контролю – диктант.

А. О. Мироненко

**АКТИВІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ДИСЦИПЛІНИ
«УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ
СПРЯМУВАННЯМ)»**

Руйнування усталених світоглядних орієнтирів у сучасному суспільстві, його подальша «технократизація» детермінують для кожної людини проблеми пошуку власне моральних настанов і приписів життя. Як відомо, на формування моральних (ціннісних) настанов особистості впливають, окрім інших чинників, і мовне та культурне середовище. Водночас особистість сама стає творцем того культурного середовища, носієм культури якою вона є [4].

Викладання мовних дисциплін у технічному закладі зумовлює необхідність тісного взаємозв'язку курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» зі змістом матеріалу інших дисциплін гуманітарного та соціально-економічного блоків, з надбаннями вітчизняної та світової культури.

Метою статті є представлення завдань з української мови (за професійним спрямуванням), що мають активізувати пізнавальну діяльність студентів технічного навчального закладу, впливати на формування самоусвідомлення та світовідчуття майбутніх фахівців.

Вияв світоглядних проблем – стала ознака мистецтва взагалі і літератури зокрема [2, с. 7 – 8]. Література як складова частина культури дає змогу формувати почуття національної гідності, гу-

манізму, патріотизму, а також посилює інтерес до світової культурної спадщини. Необхідно зазначити, що через спільну мовленнєву діяльність у процесі навчання, через формування думки колективу (групи, курсу) про світ народних традицій, фольклору, через занурення у твори художньої літератури виявляють свій зміст методи виховання [3]. Вдало підібраний приклад з народної творчості, з твору мистецтва (зокрема літератури) є водночас і дієвим засобом виховання та самовиховання, «інструментарієм» духовної культури.

Проведення виховних моментів, що є обов'язковими на заняттях у Харківському університеті Повітряних Сил, розвиток мовлення в курсі «Українська мова (за професійним спрямуванням)» реалізуються через виконання завдань, побудованих на матеріалі народної творчості, художньої літератури. Нижче наводимо приклади таких завдань.

1. Визначте на слух, зі скількох самостійних речень складається уривок з поеми-балади А. В. Костенко «Скіфська одиссея». Пригадайте відомі Вам з історії назви племен, які жили в давнину на території сучасної України.

*Про скіфів добре згадував Есхіл.
В Гомера є, що скіфи – справедливі.
В цьому краю царів і пастухів
Суворі люди, горді і вродливі.
Любили степ, і волю, і пісні.
Приносили присягу при вогні.
Стріляли з лука, билися мечами.
Зі списа їли здимлений шашлик.
Недаром «скіф» колись і означало –
суворий, грізний, воїн-степовик.*

2. Опрацюйте матеріал з книги А. П. Коваль «Слово про слово». Доповніть його своїми роздумами про відомих Вам гетьманів України.

Сьогодні, якщо ми й згадуємо про булаву, то скоріше як про символ гетьманської влади (було і прислів'я: «до булави треба й голови»), а вона насамперед була зброєю і досить грізною в умілих і дужих руках. Це був дрюк – палиця з кулястим потовщенням на кінці, часто окутим металом і вкритим шишечками. Походить це слово від слов'янського, нині втраченого в нас, слова була – «гуля», «набалдашник», «пухир» (звідси, між іншим, походить наша булька і булка). Та булава не єдина і не найголовніша навіть зброя наших славних предків-слов'ян. Був у них меч (слово знайоме всім слов'янам) – настільки давня зброя людей, що так і невідомо, де взялася її назва. Була ще й шабля, теж відома всім слов'янам.

3. Прочитайте уривок із твору Остапа Вишні «Зенітка», доберіть до нього заголовок. Порівняйте Ваш варіант з авторським.

Кум і льотчик кріпкий був. Ас!

Трусимо ми якомсь кислиці з кумом. Повилазили на дерево й трусимо. А кислиця висока була, розложиста. Фашисти, кляті, зрубали її. Лукерка в пелену кислиці збирає. Трусили, трусили, – ке, думаємо, закуримо. Люльки в зуби, кум вогню креше...

Коли це знову як бахне:

– Знову за люльки!

Так ми з кумом як стій з кислиці у піке. Кум таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке – в штопор, із штопора не вийшов, протаранив Лукерці спідницю й урізавсь у землю! За півгодини тільки очунявся, кліпнув очима, дивлюсь: ліворуч кум стоїть, аварію зачухує, праворуч Лукерка з цеберкою води. Ворухнувся – рулі повороту ні в руках, ні в ногах не дійсвують, кабіна й увесь фюзеляж мокрі-мокрісінькі...

4. Ознайомтеся з походженням слова «ас», доберіть до нього синоніми.

Серед льотчиків є люди, яких звать ас. Це льотчик насамперед військовий, найчастіше винищувач, який відзначається професійною майстерністю, великою мужністю. У роки Великої Вітчизняної війни прославили свій рід військ такі аси, як тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін та І. Кожедуб – легенди нашого

часу. Це слово прийшло з французької мови уже із значенням «майстер повітряного бою» в 1941 році. У французькій мові слово *ас* багатозначне. Одне з його значень – «туз» (у картярській грі). Ще у XIX столітті у цього французького слова з'являються переносні значення: 1) «багатир, багач, грошовита людина» (у нас – «туз»); 2) «високопоставлена особа» (у нас – «шишка»); пізніше з'являється й значення «майстер повітряного бою». У нас слово *ас* далі розширило своє значення: його вживають і на позначення «майстрів високого класу» інших професій. (За А. П. Коваль).

Активізують пізнавальну діяльність студентів взаємопов'язані питання, завдання та вправи. Виконання їх, у свою чергу, дозволяє майбутнім фахівцям виявити як знання, набуті у процесі навчання, так і вміння самостійно працювати з літературою, аналізувати пропонувані матеріал. Такі вправи покликані також розвивати критичне мислення, що, як підкреслюють дослідники, є одним із важливих моментів у роботі зі студентами [1, с. 220–221].

Вправа 1. Доберіть фразеологізм до ситуації, зображеної на малюнку.

Вправа 2. Що означає цей фразеологізм?

Вправа 3. Поясніть, чому беруть за роги не барана чи козу, а саме бика?

Вправа 4. Доберіть зі списку фразеологізмів ті, що можуть стати в нагоді нерішучій людині. Поясніть їх значення.

Багато солі з'їсти.

Накивати п'ятами.

Перейти Рубікон.

Дати бій.

Як сніг на голову.

Заморити черв'яка.

Боротися з вітряками

Набратися духу.

Зачіпати за живе.

Впадати в око.

Брати на абордаж.

Озброєний до зубів.

Вправа 5. Що, на Вашу думку, символізує назва «Рубікон» у поезії А. В. Костенко «Біля стоянки первісних людей...»?

Біля стоянки первісних людей,

котра охороняється законом, –

палеоліт, печерна цитадель –

була між нами річка Рубіконом –

ми зупинились табором до ранку.

Легкий туман із річки вибрідав.

З трави дививсь на скатерть-самобранку

промитих шин штампований удав.

В степу вже літо розмовляло з вереснем

і всі віки жили вже без адрес –

по той бік річки все було ще первісне,

по цей бік річки все уже прогрес.

Пропоновані приклади завдань та вправ дають можливість студентам більш ефективно опанувати надбання світової і вітчизняної культури, розуміти особливості історичного розвитку націй і держав, посилюється інтерес тих, хто навчається, до мови свого народу.

Зазначимо, що час навчання у вищій школі збігається з першим періодом зрілості і характеризується становленням таких особистісних якостей студентів, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціативність, вміння володіти собою, стають відчутними соціально-моральні мотиви поведінки. Тому змістовне наповнення навчального матеріалу, різноманітність форм роботи на заняттях досить вагомим не лише з точки зору активізації пізнавальної діяльності, але і як унікальна можливість через переконання, створення відповідного настрою впливати на формування світогляду та самовідчуття тих, хто навчається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архіпова Є. О., Безугла І. В. Сучасні форми активізації навчального процесу у ВНЗ // Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»: 36. ст – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005. – С. 220 – 226.
2. Галич О. А., Назарець В. М., Васильєв Є. М. Теорія літератури: Підручник / За наук ред. О. А. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
3. Пентилюк М., Нікітіна А., Горошкіна О. Концепція когнітивної методики навчання української мови // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5 – 9.
4. Романенко М. І. Роль філософії освіти в реалізації національної доктрини розвитку освіти України у ХХ столітті // Філософія, культура, життя: Міжвузівський збірник наукових праць – Дніпропетровськ: Промінь, 2002. – Вип. 16. – С. 17 – 31.

**О. Е. Павловская, И. Н. Пономаренко
О ЗНАЧЕНИИ КУРСА «РУССКИЙ ЯЗЫК
И КУЛЬТУРА РЕЧИ» В НЕФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ**

Образование, как известно, является ведущим и определяющим способом социализации молодежи. Причем оно выступает одновременно как фактор и как средство осуществления данного процесса и влияет на выбор шкалы жизненно важных ориентиров, ценностей и предпочтений. В данном аспекте большой потенциал заложен в преподавании лингвистических дисциплин для нефилологических специальностей. Сегодня перед системой образования в России, с одной стороны, остро стоит проблема контроля качества обучения, которое позволит стране в соответствии с Болонской конвенцией включиться в единое европейское образовательное пространство; с другой – проблема сохранения традиций изучения закрепленной в языке системы ценностей и национально-культурной специфики.

Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования Российской Федерации (2000 г.), форму-

лирующий государственные требования к содержанию и подготовке специалистов, позволяет включить дисциплину под названием «Русский язык и культура речи» в курс подготовки студентов различных нефилологических специальностей: экономических, технологических, биологических, механических и других специальностей. В Кубанском государственном университете, в Кубанском государственном аграрном университете, в Краснодарском государственном технологическом университете данный курс для разных специальностей варьируется в пределах 20 – 36 часов лекционных и 18 – 22 часов практических занятий.

Целью обучения является формирование и развитие коммуникативной компетенции специалиста – участника профессионального общения на русском языке в сфере науки, техники, новых технологий. Задачами обучения являются повышение общей культуры речи, уровня орфографической и стилистической грамотности, формирование и развитие необходимых знаний о языке и профессиональном общении в российской и мировой практике, а также навыков и умений в сфере функционирования деловой и научной речи. Во время изучения курса студенты знакомятся с основными понятиями культуры речи, необходимым минимумом лингвистических терминов, описывающих структуру национального языка, включающих различия языка и речи, их функций и особенностей. Занятия посвящены изучению устной и письменной форм речи, функциональных стилей и особенностей речевого оформления их различных жанров, деловому этикету и совершенствованию орфографических и пунктуационных навыков, основам ораторского искусства и полемического мастерства.

На занятиях по русскому языку и культуре речи для студентов нефилологических специальностей реализуется прагматически направленное и коммуникативно ориентированное обучение русскому языку. Это обуславливает необходимость методической адаптации курса к задачам подготовки студентов экономических, юридических и других специальностей. Источником информации о языке на занятиях данного курса становится научный или специальный текст. Научить извлекать необходимую информацию, осознавать ее

важность и значимость для получения специальности и дальнейшего профессионального общения и есть цель преподавателя. Отбор языкового материала при этом определяется его важностью с точки зрения функционирования в научной речи, точнее, в подъязыке специальности студента. При этом важное значение приобретает изучение типового текста как некой модели, отражающей смысловую и композиционную структуру специального и научного текста определенной тематической направленности.

Общеизвестно, что культура речи включена как компонент в представление о совершенном уровне владения государственным языком. Вслед за Е. Н. Ширяевым под культурой речи мы понимаем «такой выбор и такую организацию языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач» [1, с. 16].

Для студентов-нефилологов основным аспектом изучения культуры речи является учебно-профессиональная и профессиональная сферы, важной составляющей которых предстает деловое общение. Изучение особенностей деловой коммуникации – важный компонент подготовки квалифицированного специалиста. Под деловой коммуникацией мы понимаем социально обусловленную сферу коммуникативной активности человека, в основе которой лежит производственная деятельность, определяющая функциональную специфику обмена информацией и интегрирующая такие определяющие черты, как смысловая нагруженность, социальный статус коммуникантов, их роль и степень мотивированного участия в процессе общения. Особенности данного вида коммуникации определяются теми же, что и само деловое общение, чертами – повышенной ответственностью за результаты общения, регламентированностью, строгим соблюдением правил определенной роли и др.

Деловое общение рассматривается как предметно-целевая деятельность, каждый фрагмент которой определен непосредственной зависимостью от предполагаемого результата общения и формы акта коммуникации. Любой вид делового общения – беседа,

переговоры, презентация, телефонные переговоры и даже деловая переписка – коммуникационные процессы, которые состоят из серии речевых действий, реализующих идею поступательного движения и приводящих к ожидаемому результату. Приемы убеждения, используемые в подобных ситуациях, определены риторическими традициями и успешно применяются в течение не одного тысячелетия. Поэтому изучение основ ораторского мастерства является важным фактором профессиональной подготовки студента современного вуза.

На содержание деловой коммуникации, несомненно, оказывают большое влияние особенности складывающейся ситуации и личный потенциал партнеров. Однако для достижения успехов в сфере профессиональной деятельности необходимо иметь коммуникативную компетенцию высокого уровня, которая, помимо профессиональной составляющей, включает как обязательный компонент достаточный уровень культуры делового общения, куда, несомненно, входит культура речи.

В связи с этим непосредственная реализация методов и приемов обучения риторике и культуре речи, так же, как элементам анализа художественного текста, органично входит в цикл дисциплин, по которым готовят студентов нефилологических факультетов. Причем знание риторических приемов обеспечивает то, *каким образом*, а знание нормативного аспекта культуры речи – *как правильно* обеспечить высокий уровень профессионального общения.

Лингвистический анализ фрагментов газетных материалов, включающих прецедентные тексты и ошибочное употребление фразеологизмов, позволяет не только обсуждать особенности публицистического стиля, но и проблемы коммуникативных качеств хорошей речи. Особое внимание уделено жанровому своеобразию и речевым особенностям официально-делового и научного стилей, поэтому определенное время на занятиях отведено для аннотирования статей из журналов по специализации студентов (например, «Эксперт», «Юридический вестник», «Финансист», «Недвижимость и цены», «Наша власть: дела и лица», «Здоровье школьника», «Ветеринар» и др.), для работы над речевыми формулами ведения делового

вых переговоров, презентаций и подготовки деловых нисем. Обучая умению отбирать средства и способы формулирования излагаемой мысли, можно развивать также и культуру мышления, которая отождествляется с творческим мышлением, поскольку умение логично, точно и образно выражать свои мысли является неотъемлемым качеством образованной и профессионально подготовленной личности.

При описании отдельного речевого действия во внимание принимаются не только схемы практической и коммуникативной деятельности, но и стереотипы организации внутреннего мира говорящего, т. е. представленный в картине мира говорящего (индивидуальный по способу существования, но социально и этнокультурно обусловленный) набор познавательных структур, формирующих когнитивное пространство. И здесь важное значение для образования приобретает повышение статусности государственного и родного языка. Известно, что уровень языковой компетенции студентов не всегда позволяет им уверенно чувствовать себя в процессе получения знаний. И в этой ситуации российский студент, поступивший в университет с недостаточно сформированными языковыми навыками и умениями, очень напоминает иностранного студента. С той лишь разницей, что студент-иностранец четко осознает это и готов изменить ситуацию, а студент российский на свой счет может заблуждаться. Не секрет, что приезжающие из глубинки, да и из крупных городов, студенты часто не просто употребляют в речи жаргонные слова и выражения, они говорят на этой форме языка, не умея перейти на литературную форму языка и именно эту форму использовать в бытовом и учебно-профессиональном общении. Поэтому на занятиях по русскому языку и культуре речи студенты знакомятся с различными формами современного русского языка, учатся в игровой и приближенной к профессиональной ситуации общения умению переходить от одной формы языка к другой (например, от молодежного жаргона – к литературной форме языка, а от нее – к территориальному диалекту или наоборот).

Важной составляющей системы высшего образования является поиск оптимальных форм организации учебного процесса. Использо-

зование современных технологий обучения, правильная организация учебной деятельности студентов, соответствующего методического обеспечения интенсифицирует учебный процесс, способствует интеллектуальному и нравственному развитию, повышению общего уровня образования будущего специалиста и формированию всесторонне развитой личности.

Таким образом, общая практика овладения достаточным уровнем культуры речи постепенно становится необходимым элементом подготовки студентов нефилологических специальностей. К ним относятся различные специальности экономического, экологического и юридического факультетов, факультета государственного и муниципального управления, факультетов «Налоги и налогообложение», «Финансы и кредит» и других. Выпускники данных факультетов в полной мере могут быть причислены к представителям профессиональной сферы повышенной речевой ответственности. В наши дни невозможно представить себе специалиста, не владеющего знаниями в области культуры речи, неизмеримо расширяющих кругозор и являющихся частью общенациональной культуры. В связи с этим перед высшей школой стоит задача непрерывного совершенствования методики преподавания подобных дисциплин согласно требованиям Государственного образовательного стандарта, определяющего уровень подготовки высококвалифицированных специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Культура русской речи / Под ред. Л. К. Граудиной и Е. Н. Ширяева. – М., 1999. – 560 с.
2. Павловская О. Е. Язык и стиль современного общения: Учеб. пособие для студентов очной формы обучения всех специальностей / Ф-л НОУ ВПО СПб ИВЭСЭП в г. Краснодаре – Краснодар, 2005. – 116 с.
3. Пономаренко И. Н., Рыбалко Е. И. Русский язык и культура речи. Практические материалы к изучению курса для студентов экономического факультета. – 4-е изд. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2005. – 76 с.

С.Е.

В. О. Петренко

НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ІНШОМОВНОГО ПРОФЕСІЙНО ОРІЄНТОВАНОГО ЧИТАННЯ

Інтеграція України в європейський економічний та освітній простір, інтернаціоналізація ділових стосунків, функціонування міжнародної комп'ютерної мережі (Інтернету), міграція та поширення сучасних інформаційних технологій підвищують попит на випускників факультетів економічних спеціальностей, які б вільно володіли іноземною мовою як засобом фахового спілкування.

Навчання читання студентів економічних спеціальностей виступає необхідним складником у досягненні головної мети навчання іноземної мови – оволодіння англійською мовою як засобом фахового спілкування, що є одним із напрямів розвитку сучасної методичної науки, зокрема такого напрямку, як англійська мова спеціального призначення для професійних цілей.

Проблемі навчання читання іншомовних текстів присвячено чимало наукових досліджень у сучасній методиці. Серед них слід пригадати роботи таких учених, як О. Б. Тарнопольський, С. К. Фоломкіна, О. В. Баланаєва, Л. Ф. Лучкіна, В. Д. Борщовецька, Ю. І. Пассов, В. А. Бухбіндер, С. П. Шатілов та інші. Незважаючи на явні досягнення у вирішенні проблеми навчання іншомовного професійно орієнтованого читання у «немовному» вищому навчальному закладі, питання його ефективного засвоєння залишається ще до кінця не вирішеним. Реалізація такого завдання потребує цілісного, системно-діяльнісного, особистісно орієнтованого підходів до процесу навчання та перегляду моделі навчання, цілей професійної підготовки, пошуку нових методів та технологій. Вирішення цієї проблеми ми вбачаємо в застосуванні нових підходів до навчання, одним з яких є когнітивно-комунікативний підхід.

Мета цієї статті – проаналізувати модель формування навичок іншомовного професійно орієнтованого читання в «немовних» вищих закладах освіти, яка враховує когнітивно-комунікативні стратегії до навчання читання, а також сучасні вимоги до вправ і текстів з фаху.

Відповідно до проекту І програми з англійської мови спеціального призначення для університетів України студенти, здобуваючи ступінь бакалавра, повинні оволодіти рівнем B2 «Vantage professional» (ускладнений професійно орієнтований), який, на думку фахівців, забезпечує особі академічну та професійну мобільність [1, с. 23].

Рада Європи рекомендує використовувати Європейський Мовний Портфель (ЄМП), основою якого є Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти відповідно до визначення рівнів володіння іноземною мовою [5, с. 5].

Так, згідно з освітньо-кваліфікаційними характеристиками економістів і «Таблицею самооцінки професійно орієнтованих мовленнєвих умінь», поданою у ЄМП, рівень B2 для читання містить такі критерії та дескриптори: «Я можу здійснювати пошук необхідної фахової інформації на різних (у т. ч. електронних) носіях і використовувати набуті знання для пізнавальної і професійної діяльності, розумію позицію автора оригінального тексту, значення термінів та аббревіатур» [4, с. 11].

Рівня B2 неможливо досягти без сформованих умінь усвідомленого професійно орієнтованого читання, що включають й іншу стратегію сприйняття того, що читається, та інший підхід до вилучення змістової інформації.

Під усвідомленим професійно орієнтованим читанням іноземною мовою ми розуміємо практичне володіння цим видом мовленнєвої діяльності в інтересах професії, коли мотивом усвідомленого зрілого професійно орієнтованого читання як комунікативної діяльності є спілкування в межах професії, а метою – отримання необхідної інформації, причому робота з текстом може мати різні цілі: іноді потрібно лише визначити, про що цей текст, в інших випадках важливо зрозуміти основну чи нову інформацію, підтекст. Той, хто читає, як правило, завжди прагне отримати інформацію найекономічнішим способом, тому його читання відбувається в різному темпі й характеризується гнучкістю як ознакою зрілого читання.

Актуальним у зв'язку з цим є застосування нових підходів до навчання, одним з найбільш доцільних є саме когнітивно-комунікативний підхід.

Цей новий підхід, що дістав у США й Канаді назву CALLA (*Cognitive Academic Language Learning Approach* – когнітивний підхід до вивчення академічної мови), який спирається на принцип свідомості у викладанні й на теорію соціоконструктивізму, згідно з якою студент є активним учасником процесу навчання, а не об'єктом навчальної діяльності викладача. Методична доцільність когнітивного підходу полягає в організації мовно-мислинневої діяльності студентів у процесі навчання їх читанню.

Схеми, інтерактивність, значеннева обробка тексту, набір читальських стратегій, метакогнітивне усвідомлення є, на думку Ann Johns, основними складовими, що характеризують когнітивно-комунікативний підхід у цілому [2, с. 32].

До схем входять ідентифікація контексту і знання світу, релевантного тому, що діє у процесі розгортання певної схеми. Це, у свою чергу, встановлює певні передбачення щодо організації та змісту тексту.

Інтерактивність полягає у встановленні спільності схем автора і читача. Сигнали, ідентифіковані у загальному контексті (лінгвістичні й нелінгвістичні) та передбачення у зв'язку з цим контекстом, встановлені за відповідними схемами, використовуються для побудови репрезентації виражених значень та гіпотез, а також комунікативних намірів, які стоять за ними. Завдяки послідовній апроксимації наявні та можливі прогалини у сприйняттю тексту заповнюються з метою доповнення репрезентації значення.

При **значенневій обробці тексту** (когнітивна діяльність) відбувається опрацювання змісту повідомлення та його складових частин: тем і підтем, основних ідей, інформації, плану і т. ін.

Стратегії і метакогнітивне усвідомлення полягають в повторному перегляді гіпотез та усвідомленні індивідуальної стратегії щодо обробки того, що читається, для досягнення мети. Гіпотеза перевіряється наявністю текстуральних і контекстуальних сигналів, а також тим, чи придатні вони до створеної схеми – спосіб, яким людина інтерпретує ситуацію. Саме через особисту мотивацію і встановлення значень у процесі обробки того, що читається, студенти усвідомлено опановують мову.

Г. В. Барабанова розглядає когнітивно-комунікативну модель формування читальської компетенції, як модель, що створюється на таких методичних принципах, як автентичність, контекстуальна зумовленість, інтенсивне використання фонових знань тих, хто навчається, подолання когнітивного розриву, інтерактивність [3, с. 29].

При цьому **принцип автентичності** ми розглядаємо як використання у процесі навчання автентичних матеріалів. Це означає, що автентичні економічні тексти мають бути не лише джерелом інформації, але й основою для інтерактивної мовленнєвої діяльності, матеріалом для моделювання навчально-мовленнєвих ситуацій, які характерні для реальної професійної діяльності спеціалістів.

Під **принципом контекстуальної зумовленості** розуміють застосування мови в межах відповідного соціально-культурного контексту.

Інтенсивне використання фонових знань читача полягає у формуванні навичок прогнозування змісту тексту в опорі на інформативну основу читача, що створюється в його свідомості до моменту зустрічі з текстом.

При **подоланні когнітивного розриву** рекомендують використовувати завдання, які відображають реальні ситуації професійного читання фахівця, розвивають уміння опрацювати інформацію залежно від завдань, використовувати набуті знання в новій ситуації.

Принцип інтерактивності полягає в організації спільної діяльності студентів щодо вилучення інформації з тексту таким чином, щоб сама ця спільна діяльність навчала студентів за допомогою завдань, які запропоновані викладачем.

Загальна схема формування когнітивної стратегії у студента під час професійно орієнтованого читання проходить переважно в декілька таких методично виправданих етапів, як:

Передтекстовий етап – Lead – in – підготовка студентів до адекватного сприйняття інформації.

Робота з текстом – Comprehension Check and Language Work – витяг певної фактичної інформації, яка міститься в тексті.

Післятекстова робота – Writing and Discussion – трансформація текстової інформації; обмірковування здобутої інформації.

Технологія комунікативного навчання іншомовного професійно орієнтованого читання розширює можливості ефективного цільового опанування нормативного корпусу професійної інформації як фундаментальної парадигми плідної інтерактивної діяльності студентів, тоді як когнітивний підхід дає в руки студента інструмент для навчання, перетворюючи іноземну мову в такий самий засіб усвідомлення світу, як і рідна мова.

ЛІТЕРАТУРА

1. English for Special Purposes (ESP) National Curriculum for Ukrainian Universities (Draft). – K., 2004. – 94 p.
2. Johns, Ann M. Text, Role and Context: Developing Academic Literacies – NY: Cambridge University Press, 1997. – 171 p.
3. Барабанова Г. В. Когнітивно-комунікативна модель навчання професійно орієнтованого читання іноземною мовою в немовному вузі // Іноземні мови. – 2004. – № 1. – С. 29 – 30.
4. Європейський Мовний Портфель для економістів (проект) / Укладач Н. В. Ягельська / Наук. кер. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2004. – 56 с.
5. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

Петрова О. Б.

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ФАХІВЦЯМ-МЕДИКАМ НА ЕТАПІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Викладання української мови на етапі післядипломної освіти має особливості, зумовлені різноманітними чинниками, які визначають відмінність зазначеного циклу від довузівського й вузівського курсів. Можна схарактеризувати найважливіші спе-

цифічні риси, властиві післядипломному етапу навчання української мови.

Основним завданням, яке має розв'язувати післядипломний курс української мови, зокрема для фахівців-медиків, є мовленнєва підготовка висококваліфікованих, грамотних спеціалістів нової генерації, які не лише володіють нормами сучасної літературної мови на всіх рівнях у різних сферах, особливо професійній, а й мають незалежний інтелектуально-творчий потенціал, у тому числі й у своїй фаховій діяльності, і є національно-мовно свідомими [2; 4; 7, с. 116; 8].

Як відомо, суттєво на структуру й зміст циклу впливає його мета – навчальна, розвивальна, виховна. Як вважають більшість науковців, зміст курсу української мови для фахівців має такі завдання: дати чіткі відомості про нормативність української літературної мови, виробити практичні навички правильного використання різноманітних мовних засобів залежно від сфери й мети висловлювання, навчити професійній мові, збагатити словник, особливо професійною, термінологічною лексикою, піднести культуру писемного й усного мовлення, навчити складати різні види ділових паперів та працювати з науковими й іншими текстами, що в результаті дає можливість забезпечити фахівцям у мінімальному обсязі ту лінгвістичну освіту, яка необхідна кожній освіченій людині будь-якої спеціальності [2 – 4; 7; 8]. Мовна освіта має бути складовою фахової і разом з нею враховуватися при професійній атестації [3, с. 25].

При загальній спрямованості зазначеного курсу слід зважати на специфіку контингенту слухачів, оскільки це можуть бути викладачі, практичні лікарі, аспіранти та науковці або адміністративні працівники. Контингент визначає конкретну мету, яку належить досягати: навчити читати лекції українською мовою або проводити практичні заняття, писати українською мовою наукові праці, самостійно користуватися довідковими виданнями, виступати на конференціях, складати доповідь, тези, анотацію, реферат, рецензію, оформляти офіційну ділову документацію тощо.

Формуючи структуру й зміст курсу, слід передбачити проведення вступного зрізу та заключного контролю. Самостійна робота слухачів, керована викладачем, за сучасних умов становить одну

із найважливіших складових навчання. У прагненні сягнути високих світових стандартів освіта, зокрема й післядипломна, всебічно зорієнтована на вдосконалення й поглиблення фахових знань, професійної ерудиції та загальномовної культури спеціалістів. Вона повинна мати випереджальний характер, не обмежуватися нижчим рівнем надання знань, умінь, навичок, а досягати вищого рівня – формувати особистість.

Варто підкреслити, що мова віддзеркалює загальний рівень культури спеціаліста будь-якого фаху, а мовленнєва культура є її складовою. Зрозуміло, що фахівцям українська мова потрібна не як сукупність правил, а як картина світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві [3; 5; 8]. Мовна картина світу розглядається у взаємодії з картиною світу концептуальною та з позамовною дійсністю, а лексеми – як мовне вираження концептів і мовне відбиття знань про них. Як відомо, під мовною картиною світу розуміють характер відображення в мові концептуальної картини світу й мовні засоби вираження знань про неї, тобто мова розглядається як форма, мовна картина світу – як мовний представник концептуальної картини світу. Це корелює з основним положенням когнітивного підходу про те, що лексика і граматики формують єдиний континуум [1; 5, с. 1; 9].

Професіоналізація та спеціалізація у навчанні мови пов'язана зі спрямуванням сучасної лінгвістики на комунікативно-функціональне вивчення мовних явищ, яке активізувало зацікавлення проблемою формування мовної особистості. Відомо, що вивчення мови стає ефективнішим, якщо воно професійно спрямоване відповідно до конкретних потреб інформаційно-комунікативного забезпечення певної спеціальності й допомагає глибше її засвоїти. У результаті медики мають навчитися, зокрема, читати й аналізувати оригінальну україномовну літературу з метою накопичення й відтворення необхідної фахової інформації, яку можна застосовувати в професійній, науковій та педагогічній діяльності.

Одним із завдань вивчення української медичної термінології є накопичення мовного матеріалу та розвиток навичок використання лексичних одиниць. При роботі з термінологією виникає низка

проблем, яким слід приділяти увагу для адекватного засвоєння термінів. Це, зокрема, питання добору термінів, створення активного й пасивного запасу термінологічних одиниць, визначення обсягу спеціального словника, необхідного для передачі конкретної фахової інформації. При доборі й обробці навчального матеріалу слід зважати на те, що організація лексичного матеріалу визначається не стільки інтересами того, хто навчається, скільки властивостями його пам'яті – запам'ятовування, зберігання інформації та її активізації. Психолінгвістичні дані свідчать, що картина світу відбивається в мовній свідомості й усі поняття представлені в пам'яті у вигляді незалежних одиниць, просторово організованих відповідно до ступеня й змісту їх зв'язків, а отримуються з пам'яті для подальшої вербалізації на основі асоціативних зв'язків, активізованих ситуацією та метою спілкування [1; 6; 9]. На початку курсу слухачі мають недостатньо детальний тематичний словарний запас, що не забезпечує повноти охоплення всіх концептів у тематичному полі й виявлення зв'язку між ними. Викладач пропонує надмірно (для слухача) докладний тематичний словник, який містить поняття, що перебувають на периферії тематичного поля. Оволодіння таким словником та його застосування в мовленні збільшує й упорядковує тематичне поле в когнітивній системі того, хто навчається, дозволяє включити в нього нові концепти та встановити нові зв'язки з уже наявними в мовній свідомості фахівця. Таким чином, для лінгводидактики актуальною є цілеспрямована систематизація мови як предмета навчання за допомогою виявлення сукупності тематичних полів, найцікавіших для віку тих, хто навчається, та відповідно до мети навчання.

До специфіки вивчення термінологічної лексики на етапі післядипломної освіти медиків належить виконання завдання домогтися володіння профільними терміносистемами української мови [3, с. 26]. Вивчення термінологіки становить один із шляхів збагачення лексичного запасу фахівців-медиків і передбачає засвоєння базової медичної термінології в контексті її функціонування на лексичному та граматичному рівнях. Методика післядипломного етапу не дублює шкільну та вузівську, оскільки вона передбачає професійне вдосконалення й розрахована на роботу з досвідченими фахівцями.

З цими питаннями безпосередньо пов'язаний відбір тематики для читання спеціальної україномовної літератури зокрема за напрямком фахової спеціалізації, визначення обсягу текстів та розмежування матеріалу, який слід використовувати на практичних заняттях і для самостійної роботи. Вивчення нової термінологічної лексики на цьому етапі має базуватися переважно на вузькоспеціальних за тематикою текстах.

Зростання глобалізаційних процесів спричиняє перехід до нових науково-інформаційних технологій, що поступово змінює зміст поступу людства, сутністю та основним виміром якого стає розвиток особистості. Тому нині подальший розвиток залежить від фахівців, професійно підготовлених на високому рівні, які мають не лише фахову, а й загальнокультурну підготовку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика.– Тамбов, 2000.–123 с.
2. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні.– К., 1995.
3. Мацько Л. І. Українська мова у вищій школі України // Дивослово.– 1996.– № 11.– С. 24 – 26.
4. Муромцева О. Г. Актуальні питання вивчення української мови у вищій школі // Лінгвістичні дослідження / Зб. наук. праць.– Вип. I.– Х., 1998.– С. 142 – 148.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови.– Х.: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997.– 132 с.
6. Солсо Р. Л. Когнитивная психология.– М., 1996.
7. Черемська О. С. Формування мовної компетенції особистості за умов українсько-російського білінгвізму // Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства».– Харків, 2005.– С. 114 – 121.
8. Януш Я. Українська мова в економічному вузі// Українська мова: з минулого в майбутнє: 200-річчю виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського присвячується.– К., 1998.– С. 93 – 94.

9. Langacker Ronald W. Grammar and conceptualization.– Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2000.– 430 p.

О. В. Полежаєва, І. В. Безугла

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ В УМОВАХ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Інформаційна цивілізація ХХІ ст., яка прийшла на зміну індустріальній цивілізації ХХ ст., вимагає глобальної соціальної трансформації, в основі якої лежать докорінні соціокультурні, технологічні, гуманітарні й освітні зміни. Україна, обравши курс європейської інтеграції, демократизації суспільства і гуманітаризації освіти в державній програмі «Україна: поступ у ХХІ ст.» [1], повинна гідно увійти до зони європейської освіти, в так званій Болонській процес. Під Болонським процесом розуміють діяльність європейських країн, яка спрямована на узгодження систем вищої освіти і передбачає інтеграцію в світову освітню спільноту. Таким чином, для вирішення актуальних завдань, що виникають в ході приєднання України до системи європейської освіти, необхідно переглянути методичні принципи навчання іноземним мовам і шукати оптимальні шляхи викладання іноземних мов майбутнім фахівцям, які відповідатимуть вимогам міжнародного ринку праці.

Болонський процес має на меті забезпечити схожість і сумісність систем вищої освіти держав, що підписали Болонську декларацію (1999 р.) [2]. І процес здійснюється так, щоб всіляко захищати та заохочувати культурну і освітню різноманітність. З урахуванням цього в системі вищої освіти виникають такі проблеми, як співвідношення різноманітності та інтеграції, модернізація навчальних планів, досягнення оптимального співвідношення між інституційною автономією і державним регулюванням вищої освіти, зв'язки між університетською і неуніверситетською вищою освітою, а також підготовка викладачів для початкової і середньої школи. Навчання студентів

іноземній мові приділялася велика увага протягом усього розвитку Харківського національного економічного університету. Особливе значення іноземні мови набули останнім часом, коли значно розширилося і продовжує розширюватися співробітництво ХНЕУ із зарубіжними університетами. У Харківський національний економічний університет для читання лекцій студентам запрошуються іноземні професори з університетів США, Німеччини, Франції й інших країн, адаптовані освітні програми, приведені у відповідність системи оцінки знань і трудомісткості різних дисциплін. Студенти мають можливість стажуватися в зарубіжних університетах, з якими ХНЕУ підписав договір про співробітництво і взаємообмін студентами і професорсько-викладацькими кадрами. Іноземна мова таким чином стає необхідним компонентом як системи навчання наукових контактів, так і основою майбутньої успішної науково-професійної діяльності випускників ХНЕУ. Таким чином, реалізація спільних програм дозволила ХНЕУ наблизитися до повномасштабного впровадження основних принципів Болонської декларації.

Головною метою кафедр, де іноземна мова є не спеціальною, а загальногуманітарною дисципліною, є підвищення рівня її викладання як засобу спілкування між фахівцями різних галузей знання. Це передбачає копітку роботу не тільки щодо навчання іноземної мови, а і забезпечення випускників ХНЕУ достатнім набором лексико-граматичних моделей з метою знаходження правильної форми мовного вираження і адекватної передачі наукового змісту в різних мовних та професійних ситуаціях.

Підписання Болонської конвенції поставило перед всіма викладачами іноземних мов конкретне завдання широкомасштабної підготовки студентів до навчання в різних європейських університетах. Це має на меті не лише традиційне, фактичне володіння всіма аспектами мови, але і формування понятійного апарату, що дає можливість культурно-освітньої орієнтації і діяльності в європейських вищих навчальних закладах [3, с. 14].

Вивчення іноземної мови поліпшується у зв'язку з виникненням нової мотивації. Студент бачить реальну можливість досягнення своєї освітньої мети, а знання іноземної мови дає йому можливість

успішної кар'єри, престижної роботи, навчання в європейських університетах. Усе це змушує нас переосмислити методику викладання іноземної мови у процесі переходу до нових стратегій вищої освіти при створенні дворівневої освітньої моделі «бакалавр-магістр» і приєднання до Болонського процесу.

Єдина концепція і програма безперервного навчання знайшла своє відображення в модульній системі викладання іноземної мови. Саме така система, як показав досвід, виявилася спроможною об'єднати новітні досягнення у галузі методики викладання іноземної мови зв'язати комунікативний, лінгвокраїнознавчий, професійно-орієнтований, контрастивний, етнолінгвокультурологічний та інші підходи до вивчення іноземної мови. Під модулем ми розуміємо закінчений, цілком автономний курс, що включає навчання як окремих, так і всім видам мовної діяльності залежно від цілей і завдань, які необхідно реалізувати в процесі вивчення матеріалу. При повній самостійності окремого модульного курсу він, проте, залежить від інших модулів та інтегрований в загальний курс іноземної мови. Модульна система навчання з англійської мови, що отримала назву «English for General & Professional Use», включає набір курсів, логічна послідовність яких була продиктована необхідністю комплексного підходу до вивчення іноземної мови.

Кафедра іноземної мови ХНЕУ прагне максимально забезпечити навчальний процес такими матеріалами, включаючи аудіовізуальні, які б найбільше відповідали потребам професійної підготовки студентів конкретної спеціальності на кожному факультеті. Це стосується і професійно-орієнтованих рівнів. Із метою вдосконалення навчального процесу викладачі постійно працюють на одному і тому ж факультеті, що дає можливість накопичення великого обсягу матеріалу за фахом, який повинен бути оформлений в навчальний посібник. Робота з кожним текстом побудована так, щоб вона включала етапи від граматичного пізнання до обговорення текстів спеціальної проблематики. Варіативність навчання іноземних мов реалізується в межах уніфікованої програми, що здійснюється за рахунок виділення пріоритетів у виборі методики навчання і складання навчальних і методичних матеріалів. Різноманітною може бути і форма подання дидактичного матеріалу. Тут

важливими є вимоги естетики оформлення (барвистість зображення тощо). Естетичний рівень подання методичних матеріалів на уроці повинен враховуватися поряд із змістовим рівнем завдання для підвищення мотивації студента. Індивідуальний підхід до студентів, що реалізовує принципи особистісно-орієнтованого навчання, також є необхідною складовою варіативного підходу (складання індивідуальних завдань залежно від рівня особистих інтересів і здібностей тощо).

Нова форма контролю, що виражається в балах, реалізує різні підходи до змісту контролю знань. Оцінювати знання можна за аспектами, етапами, видами робіт, підсумковими роботами, обсягом робіт. Відомості контролю, які заповнює викладач, формалізують різноманітність видів контролю. Передбачається, що вимоги до поточного і підсумкового контролю могли б виглядати в програмах так:

- завданням контролю мовного спілкування є об'єктивна характеристика досягнутого рівня мовного спілкування;
- поточний контроль проводиться після закінчення кожного циклу занять і супроводжується представленням балів за контрольні роботи, тести тощо;
- розширення списку літератури – не просто формальний підхід. Список літератури дає цілковите уявлення про те, які аспекти, на якому рівні і в якому обсязі вивчаються в курсі.

Навчання іноземній мові було і залишається складовою частиною процесу формування фахівця з вищою освітою, що повинен активно володіти хоч б однією іноземною мовою як засобом спілкування в соціально обумовлених сферах повсякденного життя і своєї професійної діяльності. Навчання у ВНЗ повинне забезпечити для цього міцний фундамент з основних знань, умінь і навичок в іншомовній комунікативній діяльності і навчити прийомам і способам самостійної роботи з іноземною мовою після закінчення ВНЗ [4].

У основі Болонського процесу лежить думка, що в епоху глобалізації необхідно прагнути до максимальної сумісності систем вищої освіти. Це дозволить усім учасникам процесу повною мірою ско-

риститися перевагами культурної різноманітності та відмінностей у традиціях дослідження і викладання, неухильно підвищувати якість освіти, поліпшувати мобільність студентів і забезпечувати їх загально визнаними кваліфікаціями.

Таким чином, ми приходимо до складної дилеми: *по-перше*, як поєднати інтеграцію, яка в даний момент є абсолютно необхідною, з величезною різноманітністю систем, норм, символів, змісту, які склалися в державах східно-європейського регіону (особливо у галузі культури і освіти), *по-друге*, якому ризику піддасть процеси інтеграції вимога про однозначну гармонізацію всіх перерахованих вище параметрів? Вища освіта повинна задовольняти найрізноманітніші очікування, і від цього залежить її успіх або невдача. Сучасні суспільства дуже мобільні, і в цій ситуації збільшується важливість вищої освіти як чинника вертикальної соціальної мобільності. Люди переїжджають, змінюють роботу, напрям навчання та ін. Вища освіта може сприяти цим процесам, а може гальмувати їх. Саме тому так важливо переосмислити її структуру і розв'язати нові проблеми не тільки на державному, але і на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучма Л. Д. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України, 2000 рік. – Б. м.: Б. в., 2000. – 93 с.
2. The Bologna Declaration on the European space for Higher education an explanation. [електронний ресурс] // <http://www.crue.org/eurec/bolognaexplanation.html>.
3. Лукичев Г. Болонській процес формує нову модель освіти // Пошук. – 2004. – № 22. – С. 14 – 16.
4. Green Paper on Teacher Education in Europe. [електронний ресурс] // <http://ntee.umu.se/publications/greenpaper.html>

Г. С. Супруненко

ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Важливим складником національної свідомості є ставлення до мови, оцінка її як окремишньої, самобутньої, здатної до культурного акумулювання знань, досвіду інших народів і до якнайповнішого вираження національної мовної картини світу.

Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, які відбуваються сьогодні у світі, коли вирішального значення набуває людський потенціал та рівень освіченості й культури всього населення, вимагає глобального оновлення системи освіти.

Першочергова роль при цьому відводиться мовній освіті. Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті визначено стратегію мовної освіти, яка передбачає створення «системи неперервної мовної освіти, що забезпечує обов'язкове володіння громадянами України державною мовою, можливість опанувати рідну (національну) й вивчення іноземних мов» [2]. Реалізація цієї стратегії вимагає комплексного послідовного вживання заходів адміністративного, науково-методичного та роз'яснювально-пропагандистського характеру.

Українська мова в галузі освіти повинна реалізуватися як навчальний предмет, як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших сфер пізнання, як засіб розвитку й саморозвитку дітей та підлітків, творчого самовираження й утвердження особистості в суспільстві.

Державний статус української мови закріплено Конституцією України. Саме тому держава має подбати, щоб громадяни вільно володіли державною мовою. А це завдання можна вирішити в першу чергу через освітню галузь. Тим більше, що досвід роботи в цьому ми вже маємо достатній, адже є свідками того, як вирросло перше покоління, яке почало вивчати українську мову з раннього дитинства і сьогодні вже не вагається у виборі мовних пріоритетів.

Основними законодавчими та нормативними документами, згідно з якими вивчається питання щодо реалізації державної мов-

ної політики, є Закон України «Про мови», постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки», наказ МОН «Про затвердження заходів Міністерства освіти і науки України щодо реалізації положень і завдань Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки».

Згідно з цими документами, у нашому регіоні також розроблена обласна Програма розвитку та функціонування української мови на 2004 – 2010 роки. Її основними завданнями є:

- утвердження української мови як державної;
- розширення сфери вживання української мови в суспільному житті;
- створення відповідних умов для вивчення української мови як українцями, так і громадянами із числа національних меншин, які проживають на території області;
- удосконалення мережі навчальних закладів з українською мовою навчання;
- створення, видання та розповсюдження нової науково-довідникової та навчально-методичної літератури українською мовою;
- сприяння національно-культурному розвитку громадян Харківщини;
- науково-практичне супроводження розвитку змісту україномовної освіти;
- забезпечення якісного володіння українською мовою державними службовцями, керівниками навчальних закладів, педагогічними працівниками;
- сприяння видавництву україномовної літератури для дітей та юнацтва.

Ці заходи спрямовані на поглиблення та розширення функціонування державної мови в усіх сферах ділового вжитку, роз'яснення та пропаганду державної політики в галузі відродження й подальшого розвитку духовної культури української та інших національних мов в Україні.

Адже мова є найважливішим засобом людського спілкування та інтелектуального розвитку особистості, визначальною ознакою держави, безцінною й невичерпною скарбницею культурного надбання народу.

Отже, проблема функціонування української мови та викладання її у навчальних закладах набуває державного значення, оскільки безпосередньо стосується підготовки майбутнього інтелектуального потенціалу нашої країни.

У Харківському регіоні проводиться послідовна робота, спрямована на поступове переведення навчальних закладів в україномовний режим роботи.

Так, серед загальної кількості дитячих дошкільних установ 517 здійснюють навчальний процес українською мовою (44,3 тис. дітей, що становить 79,9% від загальної кількості), двомовних дошкільних закладів – 67. Усього українською мовою виховується 49,3 тис. дітей дошкільного віку, що становить 89,2% від загальної кількості дітей.

Забезпечено функціонування 968 загальноосвітніх навчальних закладів. Українською мовою навчання здійснюється в 658 загальноосвітніх школах (196,4 тис. учнів – 69,8% від загальної кількості).

У Харкові функціонує 181 школа, з них у 48 закладах навчально-виховний процес здійснюється українською мовою, у 82 – двома мовами. З 119,6 тис. учнів міста українською мовою навчається 64,3 тис. учнів, що становить 53,8%.

Із 59 професійно-технічних навчальних закладів із загальним охопленням 21,2 тис. учнів державною мовою здійснюється навчальний процес у 48 ПТНЗ (18367 учнів, що становить 85,8%). У 4 професійно-технічних навчальних закладах (2,6 тис. учнів, що складає 12,5%) навчання здійснюється двома мовами.

На денному відділенні 46 вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації навчається українською мовою 100,3 тис. студентів (78,1% від загальної кількості).

Також щорічно аналізується стан функціонування української мови у вищих навчальних закладах, який свідчить про позитивну

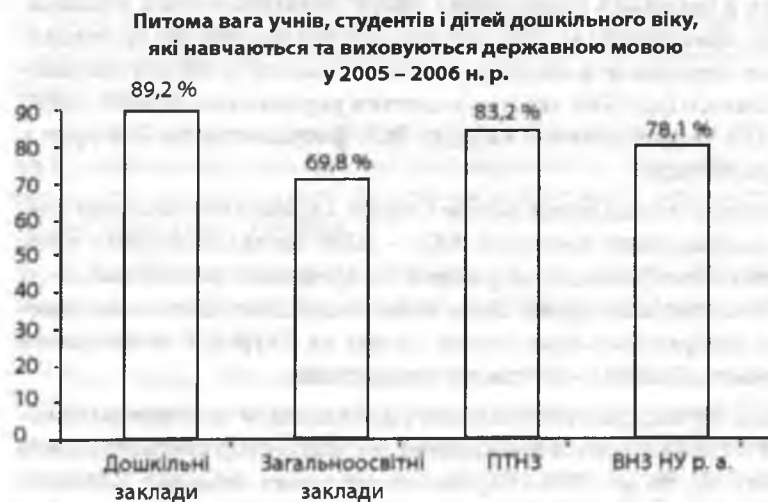
динаміку в напрямку розширення сфери функціонування української мови, збільшення (до 76%) чисельності викладачів, які проводять навчання державною мовою, зростання кількості та обсягу навчальних дисциплін (до 97%), які викладаються українською мовою, функціонує 114 українознавчих кафедр, 90% факультетів та 76% груп є україномовними.

Головним управлінням освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації протягом 2005 – 2006 навчального року у вищих навчальних закладах державної та приватної форми власності було проведено моніторинг щодо мови викладання дисциплін і проведення лабораторно-практичних занять на I курсі. У моніторингу взяли участь 53 ВНЗ I – IV рівнів акредитації.

Аналіз проведеного моніторингу дає підстави зробити такі висновки. У 11 ВНЗ відсоток викладання дисциплін українською мовою становить від 96 до 100% (Українська державна академія залізничного транспорту, Харківський державний університет харчування та торгівлі, Харківський гуманітарно-педагогічний інститут, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Академія цивільного захисту України, Міжнародний слов'янський університет, Харківський інститут інформаційних технологій, Харківський національний аграрний університет ім. Докучаєва).

У 13 ВНЗ цей відсоток становить від 70 до 90%, а у 8 ВНЗ – від 50 до 70%. У 4 ВНЗ показник викладання дисциплін українською мовою виявився менше 50% (Харківський національний університет радіоелектроніки, Харківський аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», Харківський інститут управління, Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонова університету в м. Харкові), серед них найнижчі показники у Харківському аерокосмічному університеті ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» (28,6%) та в Харківському інституті управління (34%).

Отже, ми можемо говорити про позитивні зміни щодо розширення сфери функціонування української мови та впровадження її в навчальний процес.

Має якісні зрушення й робота з видання української навчальної книги. У вищих навчальних закладах понад 60% методичної літератури (підручників, посібників тощо) видається українською мовою.

Слід зазначити, що з метою сприяння утвердженню державного статусу української мови, підвищення її престижу серед учнів, молоді та виховання пошани до культури й традицій українського народу в області щорічно проводяться Міжнародний конкурс з української мови ім. Петра Яцика, учасники якого посідають перші та призові місця в загальнонаціональному етапі, Всеукраїнський конкурс учнівської творчості «Об'єднаймо ж, брати мої», Всеукраїнський конкурс на кращий літературний твір «Вірю в майбутнє твоє, Україно!».

Щороку серед викладачів української мови проводяться виставки методичних розробок з питань вивчення української мови та літератури. Також викладачі області брали участь у міжнародному конгресі «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і в світі», всеукраїнській конференції «Формування національно свідомої особистості засобами української мови».

Слід зазначити, що в останні роки все більше зростає інтерес українців за кордоном до вивчення української мови, історико-культурних традицій нашого народу. Сьогодні за кордоном діють понад 100 україномовних закладів, більшість з яких мають статус недільних. Національні школи відкриті в Канаді, США, Росії, Болгарії, Туркменії, Греції, Кубі тощо. У рамках національної програми «Закордонне українство» між навчальними закладами Харківської області та школами української діаспори налагоджено безпосередні зв'язки: надання допомоги в придбанні підручників і навчально-методичної літератури, обмін педагогами й учнями, проведення спільних науково-методичних семінарів і конференцій, організація літнього відпочинку школярів тощо.

Отже, у Харківському регіоні створюються всі умови для отримання неперервної освіти всіх жителів області, задоволення освітніх потреб представників усіх верств населення, включаючи представників національних меншин, які проживають у регіоні, постійно підвищується рівень викладання державної мови в усіх навчальних закладах, посилюються міжнародні зв'язки з представниками української діаспори. Адже стратегія мовної освіти, визначена Національною доктриною розвитку освіти України в XXI столітті, передбачає консолідацію українського народу, формування в молоді високої культури міжнаціональних взаємин, розвиненої духовності та мовної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про мови».
2. Конституція України.
3. Наказ МОН «Про затвердження заходів Міністерства освіти і науки України щодо реалізації положень і завдань Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки» №759 від 14.11.2003.
4. Обласна Програма розвитку та функціонування української мови на 2004 – 2010 роки, затверджена розпорядженням голови Харківської обласної державної адміністрації від 22 січня 2004 року за № 20.

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004 – 2010 роки» № 1546 від 02.10.2003.

А. В. Фоміна, О. В. Калініченко, А. О. Ніколаєва
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО
МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ У МЕДИЧНОМУ ВНЗ

Сучасний стан вимагає від майбутніх фахівців-медиків глибоких теоретичних і практичних знань не тільки профільних дисциплін, а й спеціальних знань, умінь і навичок з культури мовлення. Мова – дивовижний дар людини. Слово, безсиле само по собі, стає могутнім і нездоланим, дієвим і привабливим, якщо сказане фахівцем-медиком уміло, щиро і вчасно. Недарма народна мудрість навчає: говори не так, щоб тебе могли зрозуміти, а говори так, щоб тебе не могли не зрозуміти. Це особливо важливо для тих ситуацій мовлення, які передбачають значний вплив на слухача, насамперед для мовлення лікаря.

Мовлення лікаря – показник його культури, фахової майстерності. Слово лікаря – це інструмент професійної діяльності, за допомогою якого можна розв'язувати медико-психологічні завдання: створити щирі атмосферу спілкування під час прийому, установити добрий контакт з пацієнтами й досягти взаєморозуміння, сформувати в пацієнтів відчуття емоційної захищеності, уселити в них віру в себе (одужання).

Основою мовленнєвої культури медика є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними й стилістичними засобами мови. Але цим поняття мовленнєвої культури лікаря не вичерпується. Мовлення медика має бути не тільки правильним, а лексично й термінологічно багатим, різноманітним.

Навчальна мета включає передусім базову лінгвістичну освіту – опанування студентами знань про мовну систему, її рівні, структурні одиниці та засвоєння норм літературної мови й на цій основі формування вмінь і навичок свідомого використання мовних ресурсів у процесі мовленнєвої професійної діяльності в різних сферах суспільного життя. Результативність реалізації навчальної мети – свідомість, міцність і глибина знань студентів з української мови (фахової) як і будь-якої іншої навчальної дисципліни, перебуває в прямій залежності від активної зацікавленості предметами, бажання знати їх. Збудження пізнавального інтересу до українського слова, любові й поваги до нього винятково актуальні нині, коли й далі триває огульне зросійщення підростаючих поколінь, у якому, на жаль, чи не основана роль належить вищим навчальним закладам.

Адже україномовна особистість, вступивши до вищого навчального закладу, змушена переходити на російську мову, бо спілкування тут на перерві та позааудиторних заходах, спортивних змаганнях та інше ведеться мовою наших сусідів (Росії).

Зацікавити студентів медиків українською мовою як предметом навчання можна передусім шляхом уникнення одноманітності, шаблону й схематизму в роботі над словом, позбавлення студентів необхідності нудно зубрити визначення та правила. Чітке й доказове опрацювання мовних явищ, медичних термінів та варіювання форм, методів і прийомів навчання, адекватних виучуваним фактом, є тими чинниками, які збуджують пізнавальний інтерес і стимулюють самостійне мислення студентів. У зв'язку з цим має бути належно оцінена роль і місце в навчальному процесі цікавих мовних матеріалів.

«І цікаві матеріали з мови – це дидактичні матеріали, що сприяють цікавості навчання, а цікавість навчання – це фактор підвищення інтересу до занять з мови» [3, с. 61 – 62].

Цікавість – це використання під час навчання різноманітних методичних прийомів і дидактичних засобів, щоб привернути увагу студентів, збудити в них інтерес до предмета, викликати прагнення до здобуття знань. Тобто, усі дидактичні матеріали для студентів-медиків повинні бути пов'язані з медициною (теоретичною й практичною).

Щоб оцінити значення та місце цікавих завдань і ділових форм роботи над українськими словом, потрібно насамперед наголосити, що використання їх ставить за мету не розважати, а навчати студентів-медиків, збагачувати їх знаннями в обстановці розкнутості, задоволення й радості.

Як зазначав К. Ушинський: «Зміст ніде не повинен приноситись у жертву цікавості» [4, с. 176]. Цікаві мовні матеріали (медичного спрямування) не повинні знижувати рівень навчальної роботи, а, навпаки, нести мовознавчу інформацію, над якою студенти із задоволенням або захопленням працюють і яку легко, невимушено засвоюють. У процесі добору таких матеріалів викладач, крім цікавості, враховує всі загальнодидактичні й методичні принципи навчання, зокрема науковість і доступність знань.

Для цікавих завдань і лінгвістичних ігор викладачі добирають науково обгрунтовані мовні факти, які відповідають рівню підготовленості студентів і захоплюють їх.

У зв'язку з недостатньою кількістю годин, які відводяться на вивчення мовних дисциплін у медичних ВНЗ, доводиться інтенсифікувати навчальний процес. Орієнтація на активне навчання є одним з компонентів перебудови освіти. Навчання в контексті професійної підготовки студентів-медиків як умови активізації пізнавальної діяльності студентів виявляється:

- у формі ділових ігор, де моделюються мовні ситуації в найрізноманітніших сферах – від професійного спілкування до побутового;
- у створенні проблемних ситуацій;
- у комунікативній спрямованості занять з мови, яка передбачає спілкування студентів-медиків між собою для розв'язування життєвих завдань, а також використання мовних одиниць у мовленні.

Ділова гра передбачає моделювання діяльності в цілому або її елементів. Цей вид роботи стимулює творчу активність студента-медика, у нього з'являється потреба в здобутті нової інформації, формуються вміння робити висновки й узагальнення, пропонувати кон-

кретні рішення в розв'язанні будь-яких питань. Гра вчить думати й діяти спільно, виробляються такі якості, як уважність, повага до думки іншого.

В основу формування комунікативних умінь і навичок покладено сукупність понять стилістики, лінгвістики тексту й теорії мовної діяльності. Зосереджується увага на особливості таких видів мовленнєвої діяльності, як слухання, говоріння, читання, письмо.

Вибір типу мовлення залежить від комунікативної мети висловлювання. Розповідь студенти використовують тоді, коли потрібно розповісти про пов'язані між собою дії чи події; опис – коли треба дати словесне зображення предмета, особи, місця, етапу; міркування – якщо потрібно щось довести, пояснити причину будь-якого явища. Кожен тип мовлення залежно від обставин та мети спілкування реалізується у висловлюванні певного стилю. Під час спілкування студентів-медиків потрібно будувати висловлювання з урахуванням мовної ситуації.

Прийом проблемної ситуації використовується тоді, коли промова починається з постановки певної проблеми, а потім розкриваються шляхи її розв'язання.

Особистої мотивації набуває і такий критерій комунікативної компетенції, як правильність мовлення, тобто дотримання мовцем фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних, соціолінгвістичних та інших норм української мови. Під соціолінгвістичними нормами необхідно розуміти доцільність висування мовних засобів за різних соціальних умов. У побуті – це привітання, прощання, висловлення подяки, в офіційно-діловій сфері – формули усного й писемного етикету.

Таким чином, заняття з української мови в медичних ВНЗ спрямовані на те, щоб студенти правильно використовували мовні засоби щодо комунікативних потреб і якомога краще орієнтувалися в мовному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. – К.: Вища шк., 1991.
2. Культура української мови: Довідник / За ред. В. М. Русанівсько-

го. – К.: Либідь, 1990.

3. Львов М. Словарь-справочник по методике русского языка. – М., 1988.

4. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори. – К., 1949.

А. В. Шуліка

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ РОСІЙСЬКОМОВНОГО РЕГІОНУ

Сучасна політична ситуація на Сході України викликає надзвичайно багато суперечок серед науковців і політиків. Особливо суперечливим є мовне питання. Вчені стверджують: «Коли народ має високорозвинену літературну мову, то це означає, що він зумів подолати неминучу в історії кожної нації економічну і політичну роз'єднаність» [1, с. 38]. Мешканці Східного регіону мають слабке відчуття себе саме частиною української нації. І це не лише психологічна, а сьогодні і розпалювана політична проблема. Тут маємо і проблему історичного походження, оскільки, скажімо, Донбас заселений національно і соціально неоднорідно. Міграції переселенців до сьогодні виявляються як осередки різних націй – сучасні поселення росіян, волохів, циганів відомі в різних куточках Донбасу. Крім того, близькість до Росії та надзвичайно сильна російська експансія століттями руйнували національну свідомість населення. Згадаймо також, що носіями національного в Україні завжди були саме селяни, у яких сильно вихована повага до всього традиційного, сталого, узвичаєного. У Донбасі ж величезна частина населення – робітники, які не мають такого потягу до традицій, як селяни. Пригадується гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», вкорінене десятиліттями у і без того не вельми національно свідомі робітничі маси більшовиками. Підтримання ж українських традицій саме селянством призвело до сприйняття їх як хуторянських, дале-

ких від сучасності та сучасників.

У таких умовах вимагати від населення Сходу швидкого усвідомлення себе українською нацією, використання на всіх рівнях української мови було б безглуздо. Потрібно виростити, виплекати в кращих традиціях національної культури не одне покоління, щоб воно змогло усвідомити і проінятися справжніми національними цінностями. П'ятнадцять років, вочевидь, занадто малий термін, щоб українці на Сході відмовились від звичного, почали поважати себе.

У контексті вищезазначених проблем мало мати державні директиви щодо застосування української мови, хоча це надзвичайно важливо. Але важливішим є створення мовного середовища, мовленнєвої ситуації, виховання потягу до використання саме українського слова, розуміння краси і національної культури, уміння зробити близькими і сучасними національні традиції. І це можуть зробити люди, які мають велике коло спілкування з сучасною молоддю та авторитетний вплив на неї – викладачі вищих навчальних закладів. У сучасному вищому навчальному закладі створення мовного середовища досягається різними шляхами. Перш за все, створенням кола спілкування для молодої людини під час навчання та поза ним. Викладання кола українознавчих дисциплін посідає сьогодні чільне місце у створенні мовленнєвої ситуації. Проте ця мовленнєва ситуація обмежена навчальним часом, а також штучністю. Причому сьогодні у вищих навчальних закладах українська література для нефілологічних спеціальностей сприймається як вторинний, «шкільний» предмет, який не впливає на якісну підготовку фахівця, через що кількість годин на її вивчення все зменшується. «Усі студенти мають слухати курс сучасної української літератури, інакше ми втратимо читача нашої книжки» [2, с. 6].

Мовне середовище для студентської молоді створюється і під час викладання інших, професійно спрямованих дисциплін українською мовою. Адже це спонукає до використання української термінології, викликає у молоді відчуття сучасності української мови, її потрібності і значущості в запитах усіх сфер суспільства. «Здійснення навчального процесу українською мовою в Україні має виняткове значення й тому, що саме воно уможливає розв'язання однієї з

найважливіших проблем сучасності – проблеми морального виховання сучасної молоді, яка навчається в середніх і вищих навчальних закладах. Недостатня увага до української мови може дорого обійтись українському суспільству» [3, с. 37].

Проте найважливішим, на нашу думку, є завдання творити україномовну ситуацію поза навчальним процесом, коли студенти не відчують тиску і штучності. Цьому має сприяти цікава і змістовна виховна робота. Запровадження розвинутої системи виховної роботи дає підґрунтя для розвитку художньої діяльності як фактора духовного зростання молоді. Художня діяльність будь-якого напрямку, так само, як і мистецтво, з яким вона тісно переплітається і створює майже одне ціле, являє собою особливу форму суспільної свідомості, образне відображення всіх сторін життя людини. Художня діяльність ґрунтується на глибокому зв'язку з життям, з його проблемами, з тими почуттями, які виникають у людини, коли вона духовно єднається з навколишнім світом. Розвиток художньої творчості починається з розвитку образності мислення і, як наслідок – мовлення молоді людини. Тому важливо створити умови для розвитку саме україномовного мовлення. Потяг до влучного слова виникає у студентів під час укладання та редагування літературно-художнього альманаху «Пелюстки». Не кожен має письменницький хист – так звикли ми думати й не намагаємося часто розбудити у собі потяг до влучного вислову. Проте експеримент, проведений зі студентами педагогічного коледжу викладачами української філології, довів, що у більшості своїй майже кожна молода людина при необхідній інтелектуальній та емоційній підготовці може створити художній твір українською мовою. Невеличкі віршички про зиму, оповідання про явища природи були створені як на основі відомих уже образів, асоціацій («біла пухнаста зима», «вишневий цвіт, як густий снігопад», «квіточка – ліхтарики» та ін.), так і виявляли оригінальність власного образного мислення (вишневий цвіт – «крапля солодкого смачного молока», «жагуча душа маленької кропивки»). Поетично обдаровані студенти активно займаються в клубі молодих поетів «Молоді голоси».

Художня діяльність молоді нерозривно пов'язана з драматич-

ним мистецтвом, адже кожна молода людини «шукає себе», приміряє на себе певні образи. Акторство допомагає цілеспрямовано виявити емоції, розвиває розуміння художнього образу. Зацікавленість театральною справою у молодих людей надзвичайна. Тому створення драматичного гуртка із репертуаром за творами українських письменників виконує завдання створення україномовної ситуації. Сучасну інтерпретацію творів осмислювали самі студенти, вони вносили корективи щодо музичного оформлення вистав, розуміння персонажів. Поставлені на сцені коледжу «Енеїда», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, ярмарок-калейдоскоп за творами Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, «Пошились у дурні» М. Кропивницького викликали захоплення й бажання віддатися цій справі не лише в учасників гуртка, а й у більшості глядачів.

Можливості для створення україномовного середовища у вищому навчальному закладі надзвичайно багатогранні. Головне, необхідно усвідомлювати, що виховна робота в цьому напрямку має бути глибоко усвідомленою, спланованою. Поодинокі виховні заходи, якими б вони не були цікавими і змістовними, не можуть виконати завдання створити в сучасній молоді російськомовного регіону україномовну картину світу. Уся багатогранна робота у вищому навчальному закладі має бути «спрямована на підготовку для України не тільки фахівців високої кваліфікації, а й спеціалістів духовно багатих, з чітко сформованими моральними принципами, з високим рівнем мовної і загальної культури» [3, с. 39]. Тільки тоді матимемо змогу подолати кризову ситуацію в усіх сферах нашого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русанівський В., Вервес Ч., Гончаренко М. та ін. Культура українського народу.– К., 1994.– С. 3.
2. Токань Г. Україна як простір мови і політичного виховання.// Дивослово.– 2006.– № 3.– С. 6.
3. Януш Я. Роль української мови у вихованні студентів // Дивослово.– 2005.– № 4.– С. 37 – 38.

Розділ 3. ЕТНОГЕНЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Л. І. Коломієць

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ РИТУАЛІВ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Грамаатичною особливістю української мови є кличний відмінок. Здавна і понині він має важливе функціональне значення.

У «Слові о полку Ігоревім» ритуальні конструкції, виражені кличним відмінком, історично обумовлені. За структурою вони різні, неоднакові і щодо сфери застосування (побутові, пісенні, вічові, воїнські та інші).

Так, плач юної Ярославни в Путивлі-граді і звертання до сил природи за язичницькою традицією можна віднести до побутових ритуалів.

Ярославна плаче на найвищій місцині Путивля – на стіні над залитими луками Сейму, звертаючись до сонця, вітру і Дніпра. Ця дія сприймається ніби з великої висоти.

Ми вважаємо язичницьку манеру називати «вітер», «Дніпро», «сонце» *Господином* (повелителем), Ніби до живої істоти звертається зі слъозами улюблена Ігорева дружина: «*о вѣтрѣ! вѣтрило! чему Господине насильно вѣши? Чему мычеши Хиновъскыя стрѣлки на своєю не трудною крилцы на моя лады вои?... Чему Господине мое веселіе по ковылію развѣя?... «о Днепре словутицю! ты пробиль еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую... възлелѣй. господине мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано...»*

«*свѣтлоє и тресвѣтлоє слънце! всѣмъ тепло и красно еси: чему господине простре горячюю своєю лучю на ладѣ вои?*» [1, с. 38 – 39].

Звертання до сил природи, виражені кличним відмінком, передають найбільш сконденсовані почуття, вони допомагають авторові «Слова» передати переживання юної Ярославни, розкрити глибину поетичного задуму.

Емоційність вислову посилюється завдяки семантиці слів, що входять до складу поширеного звертання.

Не останню роль відіграє і розміщення компонентів непростого звертання, що доповнює і поглиблює іменник у кличному відмінку, пор.: «*О Бояне! соловію стараго времени!*» [1, с. 6].

Неважко помітити, що у звертальних конструкціях, риторичних, питальних і окличних реченнях закладене ритміко-інтонаційне багатство мови «Слова о полку Ігоревім». Завдяки таким структурам досягається необхідна експресивна насиченість висловлювання.

Звертальні, риторично-питальні та риторично-окличні конструкції увиразнюють зовнішні зв'язки між цілими реченнями надфразної єдності, синтезуючи сказане.

Великий інтерес викликають *воїнські* ритуали.

У наших пращурів існував певний вироблений етикет звертань до дружини. Це був особливий ритуал, що існував в усній формі, а потім знайшов своє відображення у писаних пам'ятках різних жанрів – у «Слові о полку Ігоревім», «Слові Іларіона», пізніше – в Галицько-Волинському літописові. Класичні зразки ритуальних звертань зафіксовані в «Слові о полку Ігоревім», пор.: «*Братіє и дружино! луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти; а всядемъ, братіє, на свои брѣзья комони да позримъ синего Дону!*» [1, с. 5].

Це своєрідні промови, величні за своїм лаконізмом і образністю, енергією і свободою вирази, якими руські князі перед битвами «подавали дерзость» своїм воїнам, не вигадані автором «Слова» чи літописцями. Вони відбивають загальну високу культуру воїнських промов, що існували на Русі незалежно від будь-якої писемності. Цікаво нагадати промови князя Святослава Ігоревича до своїх дружинників: «*Уже намъ сде пасти; потягнемъ мужьски, братья и дружино!*» [2, с. 50].

Ці промови певною мірою пов'язані з усією традицією воїнського ораторського мистецтва Київської Русі і свідчать про високу культуру усних воїнських промов: «*Хошу бо, рече, копіе приломити конець поля Половецкаго, съ вами Русици, хошу главу свою приложити, а любо испити шеломомь Дону*» [1, с. 5].

Поняття героїзму, людської гідності, честі особливо у ратному труді в «Слові» підноситься дуже високо. Поезія й історія знаходяться у нерозривній єдності. Автор – народний співець – пишається дзвоном слави військових подвигів руських князів.

Літописці відносно точно передавали у своїх записах дійсно виголошені промови. Отже, у живому існуванні, у житті, дійсності було чітке уявлення про славу і честь Руської землі і серед інших країн світу. Показовим щодо цього є запис в Іпатському літописі під 1152 р.: «*Братья и дружино! Бог всегда Рускы зймли и руских сынов в безчестья не положил есть; на всех местех честь свою взимали суть. Ныне же, братье, ревнуемы тому еси, у сих землях и перед чюжими языки (народами – Л. К.) дай ны честь свою взяти*» [3]. Ці слова надійно закріпились у свідомості народній і перейшли у писемні пам'ятки.

Воїнські ритуали відображають кодекс воїнської честі, військову славу руських воїнів, любов до Вітчизни.

Якщо в ритуальних звертаннях до дружини відчувається і ласка князя до дружинників, соратників, воїнів, уявлення про воїнську честь і честь батьківщини, і мудрість воїна, то характер звертань змінюється, (мають місце імперативи) коли мова йде про мудрість управління державою або в разі оцінки державної діяльності князя. Автор називає адресат, дорікає йому в численних закликах до князів, кожне звертання розпочинається смисловою анафорою: «*Тогда Великий Святславъ изрони злато слово слезами смъшано, и рече: о моя сыновья Игорю и Всеволоду! рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлвити, а собу славы искати*» [1, с. 26]; «*Великий Княже Всеволоде! не мыслию ти прелетѣти издалече, отня злата стола поблюсти?*» [1, с. 28]; «*Ты буй Рюриче и Давыде, не ваю ли вои злачеными шелома по крови плаваша? Вступита Господина въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы*

въ, буюго Святславича!» [1, с. 30]; «*Галичкы Осмомыслѣ Ярославѣ високо сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ... Струляй Господине Кончака, поганого Кошеля за землю Рускую, за раны Игоревы буюго Святславича*» [1, с. 30]; «*Ярославе, и вси внуце Всеслави уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи-верезени*» [1, с. 34]; «*Инъгварь и Всеволодъ, и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци, не побѣдными жребіи собѣ власти расхътитесте? Загородите полю ворота своими стрѣлами за землю Русскую, за раны Игоревы буюго Святъславича*» [1, с. 32 – 33].

Палкий патріот своєї землі, автор «Слова» на повен голос закликав князів об'єднатися, забути чвари, бо тільки спільно можна дати гідну відсіч ворогам – відплатити за невдачу Ігорового походу. У цьому основна ідея «Слова».

Необхідно підкреслити, що, використовуючи кличний відмінок, автор «Слова» охоплює багато географічних пунктів. Саме «Золоте слово» Святослава Київського обходить всю Руську землю по колу, охоплюючи найвіддаленіші пункти. У формулах-звертаннях сконденсоване почуття автора – хвилювання, обурення, гнів і т. ін. – вони викликають у читача відповідний настрій. Гадаємо, що формою звертання (кличним відмінком) автор скористався для того, щоб викласти політичну програму – осуд розбрату, заклик до єднання. Голосом далеких, і разом з тим близьких нам людей подано широке осмислення політичної дійсності того часу.

Війна перетворює Русь на безмежне кладовище; вона забирає у трудової людини її працю, її життя. Автор «Слова» благає, просить, закликає, вимагає від володарів людських доль припинити столітні розливи крові. Він виступає великим гуманістом, що думками своїми був націлений у майбутнє, – і тому таке близьке й дороге «Слово», його величні ідеї нам, людям нової епохи.

Любов до Батьківщини зробила цей твір безсмертним, зрозумілим і близьким для всіх людей, які щиро люблять свою Вітчизну.

Свій заклик до єднання, своє почуття єдності Батьківщини автор «Слова» втілює у живому конкретному образі Руської землі. Твір присвячений усій Руській землі в цілому. Героєм «Слова» о полку Ігоревому

ревім» є не *хтось* з князів, а *весь народ*, хоробрі русичі, Руська земля. Саме до неї, до Руської землі, звернено найкращі почуття автора: «*О Русская земле! Уже за Шеломянемъ еси*» [1, с. 10]. До матері-землі звертається він у важку хвилину – перед боєм, коли природа віщує поразку. Мати-земля Руська на першому плані при звертанні захистити її: «*Стръляй Господине Кончака, поганого Кощя за землю Рускую, за раны Игоревы, бугега Святъславича*» [1, с. 30].

Коли ж військо Ігоря, Новгород-Сіверського князя, хоробрі русичі (руські сини) ідуть на половців за рідний край, вони переходять кордон Русі, прощаються з рідною землею, а не з одним князівством, з тугою і болем покидають її: «*О Русская земле! Уже за Шеломянемъ еси!*» [1, с. 10].

Створюючи живий образ Руської землі, автор зумів охопити поглядом всю Русь, об'єднав у своєму описі й руську природу. Образ Батьківщини, яка страждає сама й оплакує своїх синів, дуже важливий у художньому та ідейному плані: він викликає співчуття у читачів до матері-Вітчизни, ненависть до її ворогів і *закликає* руських людей на її захист в ім'я мирного, щасливого життя.

Віки не приглушили поетичного звучання «Слова о полку Ігоревім», не зменшили ідейної цінності, не стерли фарб геніальної художньої палітри «Слова». І в наш час цей твір живий і дієвий, бо пронизаний величезною поетичною енергією, високою ідейністю, він учить літературної майстерності і патріотизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слово о полку Ігореве. Фотокопія видання 1800 р.– К.: Держвидав художньої літератури, 1952.
2. Повесть временных лет (по Лаврентьевскому списку 1377 г.).– Ч. 1.– М.-Л.: АН СССР, 1950.
3. Ипатьевская летопись. ПСРЛ.– Т. II.– Вид. II.– СПб., 1905.

В. А. Борисов

ДИНАМІЧНА КАРТИНА УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТЕРМІНА: ФОРМАТ ЧАСУ

Формування й розвиток української термінології як невід'ємної складової національної наукової мови пов'язані з еволюційним шляхом становлення нашої мови як літературної. Протягом усього свого розвитку українська мова зазнавала соціальних, політичних, етнічних, культурних перешкод і лише час від часу отримувала право на більш-менш гідне функціонування. Незважаючи на це, загальновідомим є той факт, що українська мова має глибокі корені, які формувалися протягом багатьох століть, і на даний час є скарбом, що зберігся завдяки зусиллям тих, хто був небайдужий до долі національної мови.

Наукове мовлення певний час було обмеженим як на рівні якісних, так і кількісних показників. Історія формування української наукової мови та національної терміносистеми – це складний шлях подолання заборон і утисків. І. Огієнко зазначав: «Для належного розвою своєї наукової мови Україна не мала головної основи – школи, а тому мова ця розвивалася неорганізовано, розвивалася зусиллями окремих одиниць, а не інституцій. Наукова термінологія знаходилася в початковому стані; бо знов таки вона не мала життєвих основ свого вироблення» [1, с. 198].

Значний внесок у вивченні історії розвитку української національної термінології зробили Ю. Шевельов, Т. Кияк та ін. Знаковою роботою в цій галузі є підручник «Українське термінознавство», створений колективом львівських термінологів Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. У поданій статті ми спробуємо репрезентувати основні етапи розвитку української терміносистеми взагалі та лінгвістичної зокрема, простежити непростий, але доволі плідний процес національного термінотворення.

Період творення й ускладнення національної термінології починається з другої половини XIX ст., але основні теоретичні засади було закладено ще у XVII – XVIII ст. Українська термінологія

закладалася на ґрунті європейської школи, передусім Віденської, з урахуванням надбань філософської і мовознавчої думки. Одними з перших розробили онтологію терміна та виділили властивості наукових номінацій професори Києво-Могилянської академії [3, с. 9].

Теорію терміна на рівні прагматики і синтагматики розпрацьовував Г. Кониський. Його філософська концепція стосувалася саме номінацій. Один з розділів «Загальної філософії» Г. Кониського має назву «Те, що стосується першої операції розуму», де зазначається, що саме з'ясування семантики термінів має першочергове значення: «...треба...: *по-перше*, пояснити природу терміна, *по-друге*, пов'язати подібні речі, щоб вони швидше сприймалися, *по-третє*, розділити неподібні речі, щоб вони не зливалися» [3, с. 10]. Такий підхід до терміна характеризує тогочасний стан термінологічної науки.

Іван Верхратський у творенні термінів спирався на українську народно-розмовну мову, орієнтуючись на те, що необхідно розробити систему «поняттєвих засобів, що охоплює різні сфери інтелектуального життя...», а «створення розгалужених термінологічних структур рідною мовою виступає головною умовою становлення національного наукового потенціалу і прилучається до загальносвіттового» [3, с. 12].

Іван Франко виклав свої погляди на стан національної термінології в одній з наукових праць «Із секретів поетичної творчості». Як і його попередники, Каменярь стояв на засадах того, що термінологи мають орієнтуватися на мову народну, «витворену історично», але в той же час дбати про те, щоб термін був максимально точним та однозначним (про це згодом говоритимуть і його наступники Б. Грінченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов та ін.). І. Я. Франко не був прибічником пуризму в термінології, оскільки розумів, що «його прояви свідчать про нерозуміння вільного розвитку мови у напрямі вироблення всіх можливих стилів, у тому числі й наукового, що йде від внутрішніх імпульсів і реалізується в усіх багатогранних зв'язках і взаємовпливах» [3, с. 18].

У другій половині – кінці XIX ст. починається нова епоха в становленні національної наукової лінгвістичної термінології. Ті,

хто стояв біля витоків наукової мови (І. Франко, М. Драгоманов, В. Левицький, Є. Озаркевич та ін.), розуміли необхідність і велике значення творення національних термінологічних систем.

Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк виділяють п'ять основних періодів становлення української національної термінології з другої половини XIX ст. Перший період пов'язаний з діяльністю Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові, систематична робота якого була спрямована на вироблення української наукової мови.

Другий період ознаменовано появою наукових товариств у Центральній та Східній Україні (у Києві, Луганську, Харкові), що мали власні друковані видання, в яких активно працювали вчені (О. Лотоцький, П. Стебницький та ін.), продукуючи українську наукову термінологію.

Третій період відкривається 1921 роком – створенням Інституту української наукової мови, співробітники якого займалися виданням перекладних термінологічних словників, виробленням принципів і методів термінотворення. Діяльність Інституту сприяла проникненню і розповсюдженню української мови у різних сферах вживання: у законодавстві, науці, політиці, публіцистиці. Теоретичні засади термінотворення, які є актуальними і в наш час, було закладено саме Інститутом в «Інструкції для укладання словників в ІУНМ».

Четвертий етап пов'язаний з бурхливим розвитком нових галузей науки і техніки, освоєнням космосу, новими відкриттями. Це 50 – 60-ті роки XX ст. Усі ці процеси знаменувалися появою нових наукових понять, відповідно, нових термінів, видавництвом словників. Та найголовнішим питанням, що постало перед вченими, було упорядкування та систематизація термінів кожної галузі, лінгвістичних термінів зокрема.

З 60-х років XX ст. починається п'ятий етап, і протягом цього часу українська термінологічна наука досягла чимало. Це вивчення історії українського терміна, розроблення його теорії, видавництво фахових словників. Хоча все ж привілеювало російськомовне навчання, і кількість словників, підручників, виданих українською,

була мізерною.

Тож, на нашу думку, слід виокремити ще й шостий етап становлення національної наукової мови – з 90-х років ХХ ст. Після проголошення незалежності Україна стала на новий шлях свого розвитку. Українська мова набуває державності й активними темпами розвивається. Саме зараз, на початку ХХІ століття, відбувається поповнення й становлення багатьох нових терміносистем з різних площин людського знання. Сучасний лінгвістичний дискурс – це відкритий простір, що розвивається під впливом постмодерної філософії. Терміни є засобами, за допомогою яких формуються наукові концепції, теорії, принципи, отже, терміни є вагомою складовою науки. Б. Фогарши визначив науку як «мислення засобами дослідження. Кожний крок цього дослідження закріплюється в термінах – продуктах мисленнєвої діяльності людини» [2, с. 8].

На сучасному етапі українська лінгвістична термінологія є самостійною галуззю знань, що увібрала в себе фрагменти логіки, філософії, концептології, семіотики [2, с. 233]. Відбувається постійний процес розширення меж терміна, його інтерференція. Усе яскравіше вираженим є індивідуальне термінотворення й термінотворення. Звичайно, у цій складній роботі існує чимало протиріч, проблем, труднощів, але головна мета – створення національної термінології – надихає і спонукає долати всі труднощі, працювати на розбудову та вдосконалення української наукової мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Митрополит Іларіон. Історія української мови.– Вінніпег, 1980.
2. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Вопросы теории.– М.: Едиториал УРСС, 2003.
3. Українське термінознавство: Підручник.– Львів, 1994.
4. Франко І. Літературна мова та діалекти // Франко І. Твори: У 50 т.– К., 1976 – 1987.– Т. 37.

І. І. Казимир

СПЕЦИФІКА МОТИВАЦІЇ ОРНІТОНІМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасній теорії номінації й ономасіології, зокрема, на перший план висувається завдання аналізу найменувань як результатів не лише актів похідності одних знаків від інших, що значно спрощує суть словотворчих процесів, а й складних лінгвопсихоментальних механізмів кодування світу дійсності, «пропущеного через нашу свідомість і препарованого мозком, здоровим глуздом, інтелектом» [1, с. 63], утіленого в ономасіологічних структурах мовних одиниць відповідно до принципів категоризації та концептуалізації світу, а також релевантності [2] як доречності вибору мотиваторів, їхньої максимальної відповідності знанням про позначене. Такий ракурс дослідження номінаційних процесів, який лінгвісти кваліфікують як динамічний, функціональний, антропоцентричний і когнітивний [3, с. 4 – 31], був закладений у наукових працях О. О. Потєбні, А. С. Виготського, А. В. Сахарного, О. С. Кубрякової, О. А. Земської, О. П. Єрмакової, З. Руднік-Карват, І. С. Улуханова, Г. Брекле, Р. Ліза, М. Д. Голева й ін. Дослідження процесів номінації на матеріалі різних мов здійснюється представниками наукової школи О. С. Кубрякової.

В Україні когнітивно-ономасіологічний аспект позначений розробкою нової перспективної концепції мотивації О. О. Селівановою та її науковою школою. Дослідниця розглядає мотивацію як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію представлення в ономасіологічній структурі знака певних зв'язків компонентів концепту як відповідника значення та структури знань про позначуване в етносвідомості [4, с. 180; 5, с. 17]. Формування ономасіологічних структур найменувань, на її думку, залежить від «інтеріоризації об'єктивних характеристик позначеного або їхнього асоціативного, парадоксального чи оціночного сприйняття номінаторами» [6, с. 154]. Залежно від концептуального статусу мотиватора у структурі ментально-психонетичного комплексу (МПК) О. О. Селіванова виокремлює

пропозиційно-диктумний, асоціативно-метафоричний, модусний і змішаний типи мотивації [4, с. 153 – 179].

Мета нашої статті – дослідити особливості змішаного типу мотивації назв птахів у сучасній українській мові. Матеріал дослідження дібраний із визначників назв птахів [7; 8], тлумачних й етимологічного словників української мови [9; 10], деяких діалектних словників. Новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що вперше орнітологічна лексика стала об'єктом вивчення в аспекті мотивації у проекції на концептуальні структури етносвідомості. Актуальність обраної теми зумовлена пріоритетним у сучасному українському мовознавстві напрямом дослідження мови як маніфестанта національної свідомості, культури, світобачення.

Змішаний тип мотивації українських орнітонімів встановлюється щодо найменувань композитного чи складеного номінативного статусу, ономасіологічні ознаки яких обрані з активованих у мотиваційній базі найменувань різносубстратних компонентів структур знань про позначене, зокрема, із диктуму пропозиції й асоціативно-термінальної частини або модусу МПК. Змішана мотивація ґрунтується на двох способах поєднання ономасіологічних ознак у мотиваційній базі мовних знаків.

Першим є синтактикоподібний, що передбачає синтаксичну сполучуваність твірних слів на підставі реляцій предикатів і їхніх обов'язкових і факультативних валентностей, які відповідають термам пропозиції як мисленнєвого аналога ситуації [11, с. 259]. Причому один із компонентів таких мотивуючих сполук щодо змішано мотивованих найменувань є метафоричним і не належить до пропозиції концепту ПТАХ, а є терміналом асоціативної частини. Наприклад, номенклатурна назва *білобровик* – «невеликі дрозди. Над оком білі «брови», за що птах дістав свою назву» (ономасіологічна ознака *брови* не належить до знакових ресурсів предметної сфери птахів і транспонована зі сфери ЛЮДИНА за схожістю, хоч поєднання пропозиційного компонента якості з терміналом – корелятом латентного партоніма – є синтагматичним). Цей спосіб узгоджується з концепцією синтаксичної природи деривації, яка була висунута ще

Ф. Буслаєвим стосовно композитних найменувань російської мови, підтримана західними лінгвістами Е. Бенвеністом, Ш. Баллі, Г. Марчандом, Р. Лізом, З. Вендлером й ін. і канонізована у наукових працях Г. Й. Винокура, В. Дорошевського, А. В. Сахарного, М. М. Янце-нецької, Г. Брекле, О. С. Кубрякової, І. Р. Вихованця й ін.

Другий спосіб поєднання твірних основ у мотиваційній базі суперечить наведеній концепції і базується на реляціях несинтаксичної природи, зокрема, на інтеграції асоціацій чи асоціативних комплексів різних концептуальних сфер, знаки яких неможливі в одному лінійному синтагматичному ряді. Так, назва птаха *камінка лиса* – «забарвлення дорослих самців строкате: голова зверху сірвато-біла (за що птахи дістали свою назву) [...] Гніздяться окремими парами. Гнізда з різних рослинних матеріалів під камінням, у норах, щілинах скель» – поєднує ономасіологічні ознаки, відповідниками яких є локатив імплікованого предиката гніздування пропозиційного статусу й асоціат-терміналу метафоричного типу, що є знаком концепту ЛЮДИНА й інтегрується з концептом ПТАХ за схожістю. Синтагматичний зв'язок таких ознак найменування у вільному сполученні є неможливим.

Обидва способи у змішаному типі мотивації представляють твірні основи орнітонімів як знаки двох пропозицій, одна з яких описує об'єктивну ситуацію, учасником якої є птах, друга належить до пропозиції іншої концептосфери. Зв'язок між двома пропозиціями встановлюється на підставі їхньої аналогізації, механізми якої є різноманітними і ґрунтуються на концептуальній метафорі. Знаки іншої предметної сфери у концепті ПТАХ є складниками його асоціативно-термінальної частини, яка корелює із пропозиційним ядром і залучає чуттєву сферу свідомості, гештальти, архетипи колективного позасвідомого.

Змішано мотивовані орнітоніми мають різний тип ономасіологічного базису і характер поєднання ономасіологічних ознак. Базисом деяких із них є модель «іменник – назва роду + складний прикметник», у якій атрибутивний компонент включає знак соматизму людини, приписуваний за подібністю птахові, і його квалітатив як ознаку розміру, кольору (*норець сірощокий* – «горло, низ і боки го-

лови сірі»; *баклан довгоносий*; *дрізд білобровий*; *підкоришник короткопалый*) або квантитатив як ознаку кількості (*дятел трипалый* – «на ногах три пальці»). Іноді модель спрощується за рахунок прикметникового базису, у якому фіксується імпліковані квалітатив і його інтенсифікатор, а прикметник вербалізує термінал – соматизм людини: *синиця вусата* – «по боках шиї парні чорні смуги – «вуса»; *сова вухата* – «на голові довгі «вушка», чорні, зі світлими облямівками»; *чернь чубата* – «на потилиці довгий чубчик»; *сич волохатий* – «пальці оперені до кігтів» (пор.: рос. *сыч мохноногий*); *сова бородата*. Звичайно у визначниках метафоризовані партонімічні компоненти (частини тіла) беруться у лапки, демонструючи незвичність у подібних описах. Змішана мотивація може спостерігатися і в композитах, ономасіологічними ознаками яких є квалітатив і соматизм метафоричного типу: *широконіска* – «у природі визначаються за своєю формою дзьоба, який дуже великий, розширений у верхній частині і помітний здалеку».

Назви птахів залучають до термінальної частини концепту знаки концептів-артефактів гештальтного типу метафоризації: *серпокрилець білочеревий* – «у природі визначаються за короткими ніжками і довгими вузькими крилами», схожими на серп у польоті; *шилодзьобка* – «чималі кулики з довгими ногами, тонким, трохи загнутим догори дзьобом»; *шилохвіст* – «середня пара стернових пер значно довша за інші, від чого хвіст має вигляд загостреного трикутника». За рудуватим кольором оперення надхвістя та хвоста птах уподібнюється до вогню, з концепту якого до термінальної сфери МІК птаха транспонується позначення предиката: *горихвістка чорна*.

Змішано мотивовані назви птахів демонструють наївну картину світу етносу, поєднуючи у своїй ономасіологічній структурі метафоричні гештальти загального вигляду птаха в польоті, його кольору, звучання, поведінки і т. ін. з об'єктивними знаннями, що відображається і в номенклатурних найменуваннях: *веретенник великий* – «чималі кулики. Коли летять, витягують уперед шию і голову, ноги – назад, через що загальний силует птаха нагадує веретено (за що дістали свою назву)» (орнітологи вказують на запозичений характер назви, укр. *грицик*); *канарковий в'юрок* – «дорослі самці зверху темно-бурі, з жовтими облямівками пер. Нижня частина тіла

яскрава, жовто-зелена. На лобі теж яскрава жовто-зелена пляма. На крилах подвійні поперечні жовті смуги»; *камінка попеляста* – «забарвлення птаха темно-сірого кольору»; *реготун чорноголовий* – «голос – грубе каркання або регіт «квяу-квя-квяу»; *лебідь-кликун* – «голос – голосні, дзвінки, трубні звуки»; *канюк степовий* – «голос також дуже характерний – гучне протяжне нявкання або канючення «кія» або «кіу», що часто повторюється».

В українських орнітонімах граматично стрижневі ономасіологічні ознаки або їхні видові розрізнявальні риси представлені антропоморфними метафорами, які інтегрують зовнішній вигляд, поведінку, спосіб харчування птахів із людськими якостями й діями, уособленими в назвах осіб: *камінка-танцюристка* – «Самці добре співають. У пісні багато звуків, запозичених з пісень інших птахів»; *рибалочка голубий* – «Під час полювання часто «зависають» над водою, тріпочуть крилами, потім падають у воду, на мить занурюються і знову сідають на гілку, тримаючи у дзьобі маленьку рибку»; *корольок жовтоголовий* – «на голові яскрава «шапочка» – жовто-червона пляма, облямована з двох боків червоними смужками»; *вівчарик товстодзьобий*. Подібні метафоричні мотиватори формуються в термінальній частині концепту ПТАХ на підставі дифузного уподібнення сценаріїв, названих В.М. Телія асоціативним ореолом як комплексом асоціацій, за якими відбувається аналогізація [12, с. 37]. Ономасіологічні базиси деяких назв птахів у вигляді зменшувально-пестливих суфіксів указують на їхню оцінку, емоційне ставлення етносу як у науковій, так і в наївній картині світу.

Загалом оцінність антропного культурного коду фіксується і в орнітонімах. Так, номенклатурна назва *корольок золотоголовий* не випадково має народний відповідник *красовець* [10, 3, с. 78], чим пояснюється активація у процесі номінації не лише асоціатив термінальної частини, пов'язаних із кольором і формою «шапочки» на голові птаха, а й модусу МІК з огляду на сприйняття етносом короля і золота як прекрасного (цікаво, що англ. Kinglet й італ. realtino – «корольок», перетворює цю метафору на універсальну принаймні для європейців).

Зооморфна метафоризація складників змішано мотивованих

орнітонімів може мати структурний характер, тобто уподібнення відбувається на підставі певного пропозиційного компонента, спільного для обох концептів. Для назв птахів обираються асоціати як з концептів інших тварин, так і з концепту ПТАХ іншого ряду чи родини. Наприклад, орнітонім *кобилочка річкова* застосовує у процесі номінації концептуальний зв'язок пропозиційного компонента локатива перебування як еквонімічної домінанти («улюблені місця – заплавні луки з кущиками лози, зарості верболозу і прибережної рослинності») з асоціатом термінальної частини, сформованим поєднанням за схожістю звучання з концептом КОМАХА (народна назва комахи також є вторинною, утвореною на підставі гештальтної метафоризації від найменування ссавця): «Спів – це монотонне «Дзе-дзе-дзе», що нагадує цвіркуна, за що птахи і дістали свою російську і українську назви». Діалектна назва *синиці довгохвостой* – *коцофіст* також має зооморфне підґрунтя: «Очевидно, первісне *котохвіст, утворене з основ *кіт* і *хвіст* з огляду на довгий (як у kota) хвіст цієї пташки, який у гнізді загинається; *ц* на місці *т* у слові *коцофіст* міг виникнути під впливом [*коцур*] – «кіт» [10, 3, 64]. Орнітонім ряду совоподібних *сичик-горобець* порівнюється з найменуванням іншого ряду горобцеподібних на підставі спільного компонента *малий*: «Маленькі сови. [...] У природі визначають за дрібними розмірами». Гештальтний різновид зооморфної метафоризації опосередкує орнітонім *пірникоза велика*, у якому інтегрується пропозиційний предикат *пірнати* з асоціатом, позначеним зоонімом *коза* через уподібнення наявності у птаха «ріжок» у шлюбному вбранні [8, с. 8].

Деякі чотирикомпонентні орнітоніми репрезентують кілька асоціативно-метафоричних зв'язків з іншими концептами. Наприклад, у слові *золотомушка жовточуба* пропозиційним є статус лише одного мотиватора *жовтий*, інші ономасіологічні ознаки вилучаються з термінальної частини концепту ПТАХ, зважаючи на аналогію забарвлення пір'я птаха з кольором концепту МЕТАЛ (золото) та уподібнення жовтої плями та пір'я на голові до мушки й чуба – партонімів концепту ЛЮДИНА.

Підводячи підсумки, треба відзначити, що дослідження українських орнітонімів змішаного типу мотивації демонструє поєднання об'єктивних знань про птахів із світом уяви етносу, суб'єктивного

сприйняття об'єктів номінації шляхом уподібнення за схожістю з людиною, тваринами, світом артефактів, природними явищами тощо. Перспективою нашого дослідження є порівняння метафоричних номінативних механізмів мовної системи із процесами метафоризації концепту ПТАХ у художній літературі, українському фольклорі, фраземах і пареміях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения.– М.: Изд-во РАН, 1997.
2. Sperber D., Wilson D. Relevance Communication and Cognition.– Oxford: OUP, 1986.
3. Полюжин М. М. Функциональный и когнитивный аспекты английского словотворения.– Ужгород: Закарпаття, 1999.
4. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология.– К.: Фитосоциоцентр, 2000.
5. Селиванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти).– К.– Черкаси: Брама, 2004.
6. Селиванова Е. А. Мотивационные процессы в концептосфере русского языка // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ.– СПб.: Политехника, 2003. С. 154 – 160.
7. Воїнственський Н. А. Птахи.– К.: Радянська школа, 1984.
8. Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Анований список українських наукових назв птахів фауни України.– К.– Львів: Українське товариство охорони птахів, 2000.
9. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х т. / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко.– К.: Вид-во «Аконіт», 1999.– Т. 1 – 4.
10. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О. Мельничука.– К.: Наукова думка, 1982.– Т. 1 – 4.
11. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика.– М.: Эдиториал УРСС, 2000.
12. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте.– М.: Наука, 1988.– С. 26 – 52.

О. О. Маленко

ЛІНГВОПОЕТИЧНА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: РОМАНТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Проблема формування й становлення національної самосвідомості українців, розпрацьована романтичним дискурсом, потужне науково-теоретичне і художньо-естетичне розв'язання знайшла в актуалізації національномовного питання, яке в Україні на той час перебувало у стадії фундації. Провідні інтенціональні засади романтизму спиралися на підґрунтя національно-народних пріоритетів у світоглядних, морально-етичних і художньо-естетичних площинах етнобуття. Виразником «духовної енергії» народу (за Гумбольдтом), його ментальної сутності є мова, яка розцінювалася романтиками як естетичний еквівалент національного в мистецтві (Гердер, Гумбольдт, Шиллер, Гнедич, В'яземський): «Завдяки мові народу національне ставало естетичною цінністю, внутрішньо властивою природі словесного мистецтва» [4, с. 122]. Тож, в ієрархії критеріїв національної ідентичності доби романтизму, зокрема, першої половини XIX століття, мова посідає чільне місце, «її статус, розвиток і функціональна багатовимірність векторно синонімізуються з національним прогресом, співмірністю з цивілізаційним рухом людства, врешті – самодостатньою здатністю інтелектуального пізнання світу» [13, с. 315]. Оскільки літературна творчість є проявом потужної духовно-інтелектуальної діяльності індивіда й колективу, то мова, яка матеріалізує цю духовну інтенцію, також є надбанням і, відповідно, транслятором духовності. Через це акценти щодо духовно-інтелектуальної та функціональної вартості національної мови розставлялись романтиками у вимірі її потенційної здатності виражати людські думки, почуття, пристрасті, отже, творити мовно-концептуальний простір етносу й особистості.

На той час позиція романтиків щодо соціальної і культурної реанімації української мови була виявленням перспективного мислення й прогресивних поглядів, оскільки, як зазначає Л. Лисиченко, «українська мова, на думку деяких діячів, вважалася здатною вира-

жати лишень архаїчну картину світу, що відбивала світосприйняття неписьменного селянина чи міщанина, в яких і побут, і виробництво були законсервовані протягом століть. Із цього приводу відбуваються дискусії, у процесі яких питання про шляхи інтелектуального розвитку української літературної мови набувають ширшого і глибинного значення: об'єктивно це була дискусія про шляхи інтелектуального розвитку народу: чи йому законсервуватися (як етнічній групі архаїчного типу), чи входити в сучасний світ у всеозброєнні мови, здатної виражати новочасну концептуальну картину світу засобами відповідної мовної картини» [5, с. 131].

Актуалізація романтиками україномовного питання на теренах науково-культурно-духовного життя тогочасного суспільства здійснювалася у різновекторному форматі: а) вивчення фольклорної спадщини як факту мовної репрезентації концептуальної картини світу українців; б) становлення лінгвістичного дискурсу вивчення мови; в) формування літературних норм української мови; г) вироблення правописних стандартів; д) створення лінгвоментального образу української мови засобами поетичного кодування та вживлення його у свідомісні площини етнореципієнта. Остання позиція збігається з напрямками наших досліджень, оскільки модус лінгвопоетичної візії української мови романтиками у просторі національної ідентифікації дістав найбільшого ефекту, виробивши специфіку етноментального сприймання мови як культурно-комунікативно-художньої одиниці.

Історія будь-якої мови окреслює історію духовних пошуків народу-творця, втілює пережитий ним емпіричний та історичний досвід. Цей досвід може бути різний, відповідно до диференціації шляхів просування етносу в цивілізаційному континуумі. Крім суто функціонально-комунікативних маркерів мови, реалізованих у лексико-граматичних та стилістичних системах, деякі народи виробили асоціативно-образні стереотипи рецепції мови не як знакової системи, а як певного суб'єкта психоемоційної та оцінної рефлексії, що зумовлене суспільно-історичними, політичними, психологічними факторами та усталеністю етноментальних засад і соціокультурних традицій. Історія української мови втілює в своєму онтогенезі лінію

спільних для всіх мов етапів зародження, формування і становлення національної лексико-граматичної системи та специфічну, властиву лише їй лінію набуття національної вартості та функціональної самодостатності.

Розбудова національної ідеї романтиками вплинула на обидва вектори подальшого історично-еволюційного розвитку української мови, однак більшого енергетичного ресурсу було покладено на актуалізацію саме останнього, національно та соціально вартісного її статусу. При цьому українські романтики по-різному оцінювали перспективність мови у подальшому житті нації, що знайшло відбиття в їхніх наукових та художніх практиках: дехто вважав, що у питомо українського слова немає історичного майбутнього, більш оптимістичною була позиція щодо вивчення мови, її продукування у широкий соціальний контекст. Полярність підходів до реалізації програми відродження української мови як національної почасти була зумовлена суб'єктивними факторами: особистісними інтелектуально-світоглядними та психоемоційними характеристиками референтів. Так, А. Метлинський, песиміст за внутрішньою природою, констатував, що «південноруська... мова з дня на день забувається і мовкне, і настане час, коли вона забудеться і замовкне зовсім» [7, с. 3 – 4]. Т. Комаринець в своєму коментарі поданої проблеми зазначає: «Не вникаючи у сутність суспільно-політичної боротьби і не бачачи перспектив для розвитку рідного слова, А. Метлинський не пішов далі скорботних зітхань над руїнами давніх часів і вияву туги за минулою славою. Своїм завданням він вважав зберегти пам'ять про предків, про зникаючі залишки південноруського слова... Він і в творчості своїй концентрував увагу переважно на настроях «національної туги», зневіри і розпачу» [4, с. 123].

Іншої позиції дотримувалися ті романтики, хто, як і І. Могильницький, вважали українську мову рівнозначною серед усіх слов'янських мов, яка, хоч і має складну історію становлення і розвитку в іномовному середовищі, все ж виробила самостійні форми і за своїми якостями не поступається жодній із інших слов'янських мов [11, с. 23 – 24]. Тому перспективність розвитку української мови вони вбачали в її активній функціональності на теренах науки, лі-

тератури, культури, в поповненні її словникового складу, розвитку естетичних потенцій. Міркування І. Могильницького про розвиток і стан української мови як мови народу і його літератури лягли в основу науково обгрунтованого великим фактичним матеріалом трактату «Відомість о руском языці», який, як зазначав О. Маковей, «дав молодому поколінню русинів... першуну наукову основу для зрозуміння становища руської мови поміж слов'янськими мовами» [6, с. 13].

Найбільшого ж художньо-дискурсивного розпрацювання здобула проблема соціального та національного утиску української мови порівняно з мовами імперського простору (російська, польська, німецька) і суголосна цьому настанова на збереження рідного слова, акцентація його значимості у формуванні національного світогляду і свідомості (на загальних лінгвоментальних засадах цей погляд на рідну мову був впроваджений Гердером, виходячи з його лінгво-софських візій мови як репрезентанта національного світосприймання). Тема рідного слова відповідно до існуючих поглядів на його часопросторове буття, органічно ввійшла в контекст романтичної поезії, де й відбулося творення словесно-образної доміанти в етноментальній рецепції концепту «рідна мова», який реалізував свою змістову й конотативну програму в українській лінгвоментальній пам'яті завдяки потужному емотивно-оцінному фоні, який утворювався комплексом відповідних лексико-семантичних засобів, закладених у ландшафт романтичного тексту і скерованих на формування потрібних рецептивних рівнів.

Саме поняття «рідна мова» у поетів-романтиків здебільшого не конкретизує етностатус мови, а провокує аперцептивну реакцію: читач розумів, що йдеться про українську мову (в тогочасній традиції *малороська, руська, південноруська*), яка перебуває у стані соціально-культурної реанімації. Романтичний макротекст презентує індивідуально-авторські моделі лексичної інтерпретації концепта «рідна мова», які, маючи різне оформлення концепта, зберігають його семантично-емотивну константу: *отцівські язики, отців мова, руський язык* (Могильницький); *рідне слово, наш один язык* (Гушалеви́ч); *руське слово, рідна мова* (Головацький); *родим голос, руська мова* (Устиянович); *мова, руський язык* (Шашкевич); *рідная мова*

(Кэстомаров); *рідна мова, рідне слово* (Метлинський). Номінативна різновекторність концепта «рідна мова» пояснюється неусталеністю стандарту номена на позначення української мови, оскільки територіально-географічний простір України традиційно диференціюється на схід і захід, які історично належали до різних імперій і відповідно рухались у різних суспільно-політичних і культурно-наукових напрямках. Схід України виробив свій номінативний стандарт щодо народної мови – *малороська*, захід – *руська* (від слова *Русь*), спільною дефініцією для обох номенів є слово *рідна*, вжите у прямому значенні «звичайна мова національності, до якої належить особа» [9, с. 692]. Враховуючи суспільно-політичні та культурно-історичні нюанси щодо соціального статусу української мови на теренах двох імперій, номен «рідна мова» найбільш адекватно репрезентує сенсоутворюючу інтенцію світоглядного сприймання романтиками української мови. При цьому значеннева структура поняття актуалізує сему «українська», хоч не завжди самі романтики, українці за походженням, були реальними носіями української мови у повсякденному житті й епістолярній практиці. Д. Чижевський, коментуючи специфіку українського культурно-наукового світу, зазначав, що «навіть мова, яка часто може служити критерієм, чи відносити дану особу до тієї чи іншої культури, ... тут не може бути певним мірилом вже через те, що українською мовою майже не писав ніхто з українських мисленників» [12, с. 615] і почасти не спілкувалися й письменники. Однак саме завдяки романтикам вербальна модель «рідна мова» була продукована у площини колективної й індивідуальної свідомості українства, розпрацьована художнім та науковим текстом, що зумовило утворення на підставі номена відповідного концепта із стійким змістовим та конотативним наповненням та потужними когнітивними ресурсами, що й сформувало аперцептивний потенціал концепта у межах світоглядного простору етнореципієнта.

Емотивно-оцінне тло концепта вмотивоване індивідуально-авторською рецепцією стану української мови в тогочасних історичних умовах і реалізоване комплексом допоміжних вербальних засобів (епітетні характеристики, порівняння, метафори, близьке

лексичне оточення) з відповідним конотативним рівнем: позитивним, схвальним, якщо йдеться про пріоритети рідної мови; негативним, несхвальним, якщо – про нехтування. *Язык руський солодкий, багатий, Ревний соловій красної природи* [Могилинецький, 10, с. 462]; *Тадже руський язык милий Колись в честі красно цвів, Колись князі говорили...* [Могилинецький, 10, с. 457]; *Там, де нарід молодий, Силен, кріпок і мирний, Отців віри ся держить, Рідним словом Бога чтить* (Гушалевиц, 10, с. 491). Спостерігаємо формування художнього образу рідної мови, семантично-конотативну доміанту якого реалізують епітетні характеристики *солодка (солоденька), багата, щира*; метафоричні конструкції *язык красно цвів, родим голос серцем пити*; уособлення *мова – соловей*. Ці образи репрезентують особливості художнього індивідуально-авторського світовідбиття на рівні осмислення об'єкта зображення, як, однак не виходили за межі усталених поетичних традицій, сформованих фольклорним світоглядом. «Художник у процесі творчості, – констатує сучасна філософська думка, – відображає об'єкт зовсім не таким, яким він є сам по собі, а таким, яким сприймає його митець, таким, яким він його бачить, розуміє, переживає, оцінює. Пізнання реального світу у мистецтві є одночасно осмисленим ставленням художника до світу» [8, с. 106 – 107]. Оскільки художнє осмислення світу завжди корелює із суголосними часу художньо-естетичними канонами, така образна доміанта цілком природно реалізувала філософсько-естетичну програму романтизму з його настановами пріоритетності національної (рідної народові) мови, що й зумовило однозначно позитивну конотативність образу рідної мови.

Свого часу Гумбольдт розмежовував індивідуальні та колективні (народні) особливості мовного відбиття дійсності, акцентуючи увагу на індивідуальних образах, в яких «віддзеркалюється специфічний характер народу, і в цьому випадку, як це властиво для всіх індивідуальних явищ, багатоманіття форм, в яких виражається один і той же зміст, може бути безмежним» [3, с. 84]. Словесно-художня векторність, започаткована романтиками, основу якої складає емоційне сприймання української мови, зумовила розвиток активного моделювання образу «рідна мова», мотивуючим під-

грунтам якого стала асоціативна компонента: *солов'їна, калинова, сопілкова, барвінкова, мальовнича, квітуча, квітчаста, співуча, мила, чарівна, барвіста, живописна* тощо. Ця лексична парадигма дефініцій становить корпус традиційних поетичних стереотипів, які продукуються не лише у художній картині світу українців, а й вживляються у широкий комунікативний дискурс, замінюючи подекуди функціональні характеристики української мови. Інколи це сприяє не зовсім адекватному сприйманню української мови її референтами та реципієнтами, свідомість яких статично зафіксувала лише стереотипну модель концепта, розчинивши образ і зберігши тільки емоційну оцінку. У даному випадку ці стереотипи (певним чином спотворюючи картину світу) сповна реалізують свої функції: когнітивну – шляхом засвоєння певних орієнтаційних схем (вектор сприймання української мови); емоційну – ставлення до об'єкта (до мови – позитивне, схвальне); суспільну – підтримання внутрішньої єдності групи щодо інших груп (українська мова щодо, наприклад, російської) [1, с. 98]. До речі, свого часу А. Метлинський вбачав достоїнства української мови не в її поетичності, музикальності, мальовничості (характеристики І. Срезневського), а в спроможності виражати людські думки, почуття і пристрасті [4, с. 122].

Отже, романтиками був започаткований еталон образного сприймання рідної (української) мови, який у добу творення національних пріоритетів вплинув на формування загального емотивно-оцінного (позитивного, схвального) маркера концепта «рідна мова» та його вербальних стереотипних моделей, що адаптувалися в свідомості етнореципієнта як ідеальний, поетичний образ. Вводячи мову як категорію науково-соціального формату у поетичний контекст, формуючи художню модель мови у площині національної свідомості українців, романтики чітко усвідомлювали роль мови у збереженні етносу як нації та творенні державності. Поетичне застереження А. Могильницького: «Але, браття, погадаймо, Що з язиком плем'я гине!» залишається й на сьогодні актуальним для України у справі збереження державних, тобто націєтворчих пріоритетів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Е., Гудаевичус А. Еще раз о стереотипах в этнолингвистике //

Etnolingvistyka – 2003. – № 15. – Lublin. – С. 97 – 110.

2. Гончар О. Українська національна ідея у художній творчості (Перша половина та середина XIX ст.) // Слово і час. – 1994. – № 9-10 – С. 65 – 70.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
4. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983.
5. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства – Х., 1998. – Т. 6. – С. 129 – 144.
6. Маковей О. Три галицькі граматики / Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський. – Львів, 1903.
7. Метлинский А. Заметки относительно южнорусского языка // Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили. – Х., 1939.
8. Проблема ценности в философии. – М., 1966.
9. Тлумачний словник сучасної української мови / За ред. проф. В. Калашника. – Х., 2004.
10. Українські поети-романтики. – К., 1987.
11. Філологічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архів. Т. 5. – Львів, 1910.
12. Чижевський Д. Філософія і національність // Україна: філософський спадок століть – К., 2000. – Т. 1.
13. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: Теорія аналізу. – К., 2001.

О. В. Масло

СИМВОЛІКА ПОБУТОВОЇ ТА ОБРЯДОВОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ

Текст народної казки постійно перебуває в центрі літературознавчих, фольклористичних, лінгвістичних досліджень. Структурний аспект казки вивчав В. Пропп, фонетичний – Т. Саєнко, М. Дворжецька, стилістичний – Н. Лещенко, Р. Волков,

лінгвістичний – Н. Мастилко, Н. Єремеева, Ю. Мамонова, міфологічний – Ф. Буслаєв, М. Чумарна, В. Давидюк.

Незважаючи на інтерес мовознавців до вивчення казки, поза увагою дослідників залишається національно-маркована лексика українських народних казок, яка відтворює елементи побуту, традицій, обрядів українців. П. Куліш у «Записках о Южной Руси» відзначав суттєву відмінність між російськими та українськими казками, вказуючи на текст української казки як репрезентант життєвого укладу українців. Так, в українських казках царя наділяють рисами заможного селянина, а царевича – рисами молодого козака, царський палац нагадує панську садибу, цар захоплюється рушником, який вишила дівчина, і дозволяє сину одружитися з нею, обід у царя нагадує обід заможних селян. [Кул., с.12].

Мовні стереотипи українських народних казок спробуємо проілюструвати на матеріалі лексико-семантичних груп слів-найменувань предметів побуту, традиційного одягу та страв, транспорту, музичних інструментів, назв частин житла та інтер'єру хати, висловів зі сфери традиційних промыслів і ремесел, понять, пов'язаних із особливістю культури та обрядами українського народу.

«Куди спрямоване національне мислення, у тому напрямку народ розвиває і свою мову» [3, с. 258]. Мова казки багата на слова-синоніми побутової лексики. Це зумовлено не тільки різним місцем фіксування казок, але й особливостями національного відтворення довколишнього світу.

Звичаєвий мікросвіт кожної української родини зароджувався в обійсті та хаті господаря. Обійстя українського господаря в казках представлене такими спорудами, як льох (погріб), хлів, стайня, довбня, кошара (чабарня), повітка, стодола (клуня), тік, комора, обор, засіка, свинарня. Поруч часто була розташована криниця (копанка, студня, колодязь). У казках вона відіграє не лише практичну, але й магічну функцію. Криниця у казках постає «символом здоров'я, сили, багатства, родючості, чистоти» [7, с. 255]: у царівни заново відростають відрубані руки, коли вона опускає їх у воду [Зла мати та син.– Грінч. І.– 155], вода з копанки дає життя дівчині, яка з'явилася з дині [Нехрещена жінка.– М. Вовч.– С. 422], пірнувши по шию у

криницю, Маруся «стала гарна на весь світ» [Ряба Маруся.– Чуб.– С. 102]. «За народними уявленнями, джерельна вода єднає три сфери буття: земне, підземне і небесне» [2, с. 43]. У казках колодязь часто є зв'язком з іншим світом [Іван Світайло-Попельник та брати його Іван Вечірній та Іван Полуношний.– М. Вовч.– С. 417], [Баба-Метелиця.– Лук'ян.– 63.]

Частини хати (господи), а також предмети, які є її складовими, представлені в українських народних казках лексемами ганок (рундук), сіни, світилиця (покої), піч (груба) та її частини – черинь, заслонка, запічок, опічок; покуть, комин (димар), поріг, призьба, піл, сволок, долівка (підлога), припічок (припик, лежанка), ослін, лава, стіл, мисник, колиска, скриня, купеля, поміст, полиця, жердина, горище.

Обрядово-ритуальну функцію в казці відіграють покуть та поріг. Відомо, що найсвятішим місцем в українській оселі, символом багатства та достатку був покуть [6, с. 285]. Недарма герой казки «Злидні» (Манж.) розбагатів лише після того, як закопав ріжок зі злиднями під покуттям. Царівна, рятуючи Івана від змія, ховає його під покуть [Іван Світайло-Попельник...– М. Вовч.– С. 418], через жабу, яка з'їла упущену царівною проскуру і «на покуті квочке усе», сохне царівна [Старший брат хоче позбавитись меншого.– М. Вовч.– С. 430].

Напі предки вважали, що поріг – «символ початку або закінчення дому, місце перебування душ предків, зустрічі та розлуки» [6, с. 286], «межа, яку охороняють душі померлих родичів» [там же, с. 285]. У казці «Іван Світайло-Попельник...» «уходить змія, на поріг ступає – вже умирає» [М. Вовч, С. 418]; кров молодих, взята під порогом, наділяється незвичайною властивістю оживлення [Про упиря.– Чуб.– С. 418].

Мова української народної казки відтворює життєвий уклад наших предків через номінації на позначення назв традиційної української кухні, предметів побуту, одягу, музичних інструментів, транспорту.

Хліб, паска, шишки, калачі, паляниця, пироги, бублики, коржі, булка, пундики, кулибки, сало, борщ, галушки (олив'яні, гречані),

лемішка, куліш, гречаники, вареники, сухарі, каша (пшоняна, молочна), млинці, книш, сир, локшина, холодець, печене (поросся, качки), ковбаса, мамалига, юшка, кутя; горілка, квас, пиво, сироватка, вино, макогін, чай (гербата), кисіль, мед, молоко, варена (варенуха), узвар – страви, продукти, напої, наявні в українських народних казках, представляють частину етнокультурного простору українця.

Такі види хліба, як коровай, калач, паска, паляниця, шишки у казках часто набували релігійно-магічного значення, супроводжуючи певні обряди та свята. Коровай та шишки є атрибутом весілля: «Про стрільця» (Чуб.), «Дурний Хвелелей» (Манж.), «Дурень» (Манж.), «Про Марію Царівну та Івана Царевича» (Лук'ян.), «Яйце-райце» (Лет. кораб.). Досить часто весільний коровай прикрашали парою голубів, які означали «щасливе подружнє життя, вірне кохання» [6, с. 621]. Спечений Марією Царівною запашний коровай з двома голубами повертає їй коханого [Лук'ян., с. 143]. До мовних весільно-обрядових моделей казки входять вислови: «бгати коровай», «місити коровай», «кликати на шишки». З хлібом ішли свататись («Іван Іванович, руський царевич», «Заручені діти») (Манж.).

«Символом плодючої землі, добробуту, гостинності стали на Україні паляниці [5, с. 90]. Паляницю дає в дорогу Івану Івановичу, руському царевичу, сестра [Манж., . 24]. Як з паляницею, так і з калачем ходили в гості: «Нехрещена жінка» (М. Вовч.), «Два брати: скупий багач, щедрий бідняк» (М. Вовч.) Паска є Великоднім обрядовим хлібом. Упущена на Великодні свята проскура зі свяченої паски стала причиною хвороби царівни. [Старший брат хоче позбавитись меншого.– М. Вовч.– 430].

Борщ, каша, хліб вважалися традиційними стравами українців. Косарі не бралися за роботу без ситного обіду, вони зауважували господарю: «Іла коса кашу – ходи нижче, не іла коса кашу – бери вище» [5, с. 93]. У казці «Котигорошко» батькові та братам, які орють, дочка несе обід – борщ, кашу, хліб [Лук'ян., С. 76]. Особливо полюбляли українці заправляти борщ чи кашу салом [Зла мати та син, що побив змія.– Грінч. І.– С. 150]. Сало, пшоно та паляничка, які дала на дорогу сестра Івану Івановичу, руському царевичу [Манж., С. 16], допомогли герою у його пригодах. Борщ був також поминаль-

ною стравою [Батько і три сини.– Грінч. І.– 171]. Пшоно, яке відіграло ритуальну функцію «скріплення спілок та укладання угод» [4, с. 530], варили на сватання та весілля: «Дурний Йося» (Грінч. І) «За дурня дівки не хочуть виходити» (М. Вовч.). Крашанки та кутя є символами Великодніх і Різдвяних свят: «Безщасний Данило», «Дві долі» (Манж.), «Злидні» (Лук'ян.).

Ритуальним напоєм у казках виступає мед, оскільки колись жодне храмове свято та учта не обходилися без меду [4, с. 561]. Так, у царя на обіді «столи понаставлені, бочки меду та горілки повикочувані» [Летючий корабель.– Зол. кн.– 288] Недарма однією з традиційних кінцівок казки є: «І я там був, мед-вино пив; по бороді текло, а в роті не було» [Возн. III, 15], адже сталий вислів «мед-вино», «мед-пиво пити» означає «бенкетувати» [6; с. 357]. Відома казка «Дикі гуси» (Лук'ян.) розповідає про Марусю, яка, шукаючи свого братика, добігає до річки, в якій вода була з меду, а береги – з киселю. Річка, почувши звертання Марусі, радить: «Перше з'їж мого киселику і мого меду виший» [Лук'ян., с. 72], адже «напій» з меду вживали як лікувальний засіб від фізичних виснажень [4; с. 560].

Пиво було другим за обрядовим значенням напоєм [6; с. 362]. Так, на весілля сина мати «готується як слід: наварила пива, а сина послала на базар, щоб він купив солі, меду, м'яса, бубликів, сала, горшків пшоно» [Дурний Йося.– Грінч. І.– С. 205]. Узвар, окрім повсякденного вжитку, використовували на різдвяно-новорічні свята [Казка про гоніння мачухи.– Кул.– 24].

Народний одяг, як і традиційна українська кухня, представляє одну з етнокультурних реалій, через яку проявляється національна своєрідність українського народу. Персонажі української казки часто одягнені оповідачами відповідно до їх соціального стану, наприклад, жупан, ліберею, лудани, плащ носили лише заможні верстви населення.

Старий одяг, який в українській казці позначається лексемами лахманья, дранка, рам'я, а також сіряк (кирся, кобеняк), свита, кожух, гуня, опанча, корсет, крайка, сукня, черес, штани, шаровари, сорочка, спідниця (фартух), панчішки; головні убори – очіпок, вінок,

хустка, бриль (капелюх), шапка; взуття – черевики, червоні чоботи, постолі – саме таким був одяг простих городян та селян. Постолі були універсальним взуттям, недарма вони увійшли до складу традиційної казкової кінцівки: «Живуть, хліб жують і постолом добро возять» [Возн., III, 46].

Певні лексеми на позначення частин народного костюма, окрім традиційного призначення, виконують у казці оберегову та обрядову функцію. Так, жіноча хустка в казці «Безщасний Данило» наділяється чарівними властивостями [Манж., С. 52], махнувши біленькою хусткою, з'являється море, яке зупиняє змія і рятує хлопчика [Чорт-змій та запродані діти.– Стар. к.– 13]; хусточка рятує Івана-царевича від залізного вовка [Іван-царевич і залізний вовк.– Зол. кн.– С. 304]. «Вінок був символом дівочої честі, дівочтва. Символом тривалого кохання» [6, с. 518]. «Цвіти вінчані» (вінок) не забуває забрати герой казки «Іван Світайло-Попельник...», рятуючи царівен від змія, адже без нього «нам не вінчатися» – пише менша сестра до Івана [М. Вовч., С. 418]. Сорочка у казках виступає оберегом героя, втративши її, персонаж казки може загинути: «Про кам'яне місто» (Чуб.), «Чудесна сорочка» [Возн., III]; Сученко-богатира одягає білу сорочку на сватання [Про Сученка-богатира.– Зол. кн.– 133]. «Кожух є символом достатку, заможності, влади, здоров'я» [6, с. 525]. З новим кожухом та хлібом йде сватати царівну мати героя казки «Божа тростка» (Манж.).

Елементом традиційного жіночого костюма виступали прикраси: намисто (перла, коралі); персні, дукати, сережки, стьожка. «Кожна дівчина, жінка постійно носили намисто... Що пишнішим, барвистішим, із більшою кількістю разків було, тим магічнішим воно вважалося» [4, с. 464]. Розірваний разок коралів віщував лиху долю або нещастя [там же, с. 464]. Так, розірване намисто героїнею казки «Нехрещена жінка» (М. Вовч.) стало початком викриття її обману.

До групи номінацій із національно-культурним компонентом у слові, які представлені в українській народній казці, належать також традиційні музичні інструменти, ігри, транспорт, галузі господарства, знаряддя праці. Такі музичні інструменти, як бубни, сурми, скрипка, сопілка, дудка, кобза, бандура часто в казках наділені

надприродними властивостями: гори притихають, почувши гру на бандурі [За мати і син.– Грінч. I.– 157]; зроблена чумаками з калини сопілка промовляє до батька й матері людським голосом [Калинова сопілка.– Грінч. II.– 72], чудова гра котика на кобзі рятує півника від смерті «Про котика та півника» [Лук'ян.; С. 12], «у довгої лози» граються мишенята в казці «Півник і двоє мишенят» [Зол. кн.– С. 74], а дівчина і ведмідь – у «підмурки» [Як дівчина з ведмедем у підмурки гралася.– Лук'ян.– С. 24]. Сани, вози (мажа, хура, гарба), карета (ридванець), берлин, бричка, коляска, баркас, байдаки, човен – таким виступає в казках традиційний український транспорт.

Лексем-репрезентантів певної галузі господарства чи ремесел значна кількість в казках. Землеробство репрезентують плуг, рало, соха, частини плуга – полиця, леміші, чепіги, криса; борона, ціп, копа, околот, скирта. Подекуди через мову казки відтворюється сам процес засівання: «лан зорали – заборонували, засіяли – заволочили» [О. Мак; С. 68]. Рибальство: ятера, верші, невід, волок; мисливство – сильце; ковальство – молот, долото, горни, обценьки, обух, щипці. Репрезентантами ткацтва виступають веретено, мотовило, кужіль (куделя), полотно, мички, насмич, прядиво, пряжа, починки, днище, гребінь, заполоч, витушки. Дії, пов'язані з ткацтвом: «микати», «поскінь вибирати», «прядиво зім'яла, потіпала, спряла, помотала, поткала, побілила, і полотно принесла» [Золотий черевинок.– Возн. I. 75]. Тваринництво: батіг (гарапник, бичівка, довбня); кийок, налігач, колиба (житло для чабанів). Зброя: тесак, спис, булава, залізна палиця, дубельтівка, меч, пістоль, гармата, шабля, рушниця (кріс), батіг, канчук, палаш (довга двосічна шабля). Традиційні знаряддя праці: сокира, лопата (заступ, рискаль), вила, свердло, долото, пила, гирля, бардинка, ціпок (костур), швайка.

Переважна більшість сіл, слобод, хуторів мали такі господарські споруди, про які часто згадуються в казках: кузня, ливарня, церква, каплиця, крамниця, корчма (шинок, трахтир), млин, вітряк. До традиційної сільської установи – громади, яка відіграла роль станової організації селянства [1, с. 151], запрошують героя казки «Семіліточка» (М. Вовч.).

В українській народній казці представлені номінації на позна-

чення речей побуту, які мають етнолінгвістичну специфіку. Зокрема, це лексеми, які позначають кухонне та господарське начиння: бочка (кухва), барильце, відро (цеберко, коновка), глечик (гладущик, тиква), віник (деркач), вертега, діжа, діжка (кадіб); череп (глиняна миска), казан (чавун), кочерга, кухоль, ложки, макітра, товкач (макогін), миска, полумисок; ночви (вагани, корито), рогац, рожни, рушник, рядно, лантух, ріжок, ступа, тагани, чарка (келих), коромисло, калиточка, ополоник, тарілка, кошик, солом'яник, жлукто, торба, жолоб, дійниця, рожна, горщик (горня), ворочок.

Серед лексем із національно-культурною конотацією рушник посідає особливе місце, виступаючи етносимволом, адже містить у собі мікросвіт української родини: ним благословляли на щасливу долю новонароджену дитину на хрестинах, пов'язували перед весіллям сватів молодого, на весіллі перев'язували руки молодим, які ставали на рушничок щастя, коли помирала людина, на довгих шматках тканини опускали труну в землю, його брали з собою в далеку дорогу [6, с. 329]. Вони слугували окрасою житла та оберегом від усього лихого. Рушник весь час супроводжує казкових героїв, допомагаючи їм перемогти зло, «махнувши рушником, сиплються голови у змія» [Юрза-Мурза і стрілець-молодець.– Лет. кораб.– 124], виконати нелегкі завдання [Іван Попович.– Манж.– 48], отримати особисте щастя – ставши на «вінчальний рушник», наймит звільняється від гадюки, яка перетворюється на дівчину [Про хлопця-сироту.– Чуб.– 12], цар дає згоду на одруження сина з «мужичкою», побачивши вишитий орлами рушник [Казка про Красуню і злу бабу.– Зол. кн.– С. 267], тільки діставши рушник, що «сім рік під паскою святився», герой казки «Про хлопця-сироту» «дістає панну» [Чуб., С. 14]. Таким чином, казка реалізує символічне значення рушника – «благословляти, охороняти» [4, с. 449]. Мова казок засвідчила наявність сталих висловів, етимологічно пов'язаних з весільними обрядодіями: «подати рушник», «послати за рушником», «брати рушник», «стати на рушник».

Національного колориту надає казці атрибутивна ознака етносимволів українського народу – вишита, мальована, писана. Символічного навантаження набувають в казках вишиті, помережані со-

рочки, рушники, писана торба, мальована хустка, адже вишивка була давньою традицією протистояння злу красою [2, с. 438]. Кривенька качечка в одноімennій казці «сорочку вишиває з чудовими помережаними взірцями» [Лук'ян., С. 78]; на весілля молодих мачуха дарує «тоненькі, гарні, вишивані сорочки» [Про Івана Вірного.– Лук'ян.– 61]. Баба – метелиця одягнена в білу мережану сорочку [Баба-метелиця.– Лук'ян.– С. 64], дванадцять золотих квіток, нашитих на сорочку, надали Грицькові «дванадцять богатирських сил» [Чудесна сорочка.– Возн. III.– 37]. Рушник, «різними шовками гаптований, білими мережками перешитий», вишитий Марією Царівною, дивує царя [Про Марію Царівну та Івана Царевича.– Лук'ян.– С. 127].

Зустрічаючи Бабу-Ягу, Василина тримала тарілку, яка була «білим, як сніг, вишиваним рушником заслана» [Як Василина до Баби-Яги за вогнем ходила.– Лук'ян.– 93]; за допомогою рушника, вишитого «золотом та жемчугом, квітами, такого, що аж у хаті сє» [Про царівну, котрої душа була в яйці в осокорі.– Чуб.– 25], царівна повертає собі втрачене щастя, як і героїня казки «Про дівчину, що як кашля, то золото пада, а як заплаче, то жемчуг сиплеться» [Чуб., с. 32].

В українській казці представлені і номінації на позначення свят, звичаїв та обрядів українського народу: Юра, колядування, Різдво, Великдень, Благовіщення, Спасівка, Купала Івана, хрестини, родини, одруження (сватання, заручини, бгання короваю, весілля, перезва, вінчання), поминки, похорон, голосіння. Щодо зібрань молоді, то в українських казках, які упорядкували та зібрали П. Чубинський та О. Афанасьєв, згадують вечорниці (досвітки).

Таким чином, етнокультурний простір українців представлений національно-маркованою лексикою української народної казки, а саме, номінаціями на позначення назв традиційних предметів побуту, страв, музичних інструментів, транспорту, частин народного костюма, кухонного та господарського начиння, споруд, які складали обійстя українського господаря та інтер'єр хати; лексемами-репрезентантами певної галузі господарства та ремесел, свят, звичаїв, обрядів. Серед лексем із національно-культурною конотацією у слові особливе місце посідають етносимволи українського народу, які в

казках відіграють обрядово-ритуальну функцію: поріг, покуть, паляниця, паска, шишки, коровай, крашанки, сорочка, хустка, бандура, рушник та ін.. Мова казки багата і на слова-синоніми побутової лексики: ганок (рундук), чай (гербата), карета (ридванець, берлин), лопата (заступ, рискаль); ночви (вагани, корито) та ін. Отже, національно-маркована лексика української народної казки найповніше виражає специфіку мовної картини світу українського народу.

Назви джерел, на які зроблено посилання, для більш зручного користування подаємо скорочено, відповідно до алфавітного покажчика.

1. М. Вовч.– Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича.– К., 1983.– С. 417 – 461.

2. Возн. I, II, III.– Українські народні казки. В трьох книгах. Упорядкував академік М. Возняк. Книга I, II, III.– К., 46, 47, 48 рр.

3. Грінч. I.– Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Выпуск 1. Б. Гринченко.– Чернигов, 1895.– С. 144 – 218.

4. Грінч. II.– Українські народні казки. Упорядкував Б. Грінченко.– К., 1994.– 184 с.

5. Зол. кн.– Золота книга казок. Українські народні казки.– К., 1990.– 431 с.

6. Лет. кораб.– Українські народні казки у записках письменників XIX – поч. XX ст.– К., 1994.– 316 с.

7. Лук'ян.– Українські народні казки. З народних уст записала М. Лук'яненко.– 1947.– 143 с.

8. Кул.– Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш.– Т. II.– С.-Петербург, 1857.– С. 1 – 31.

9. О. Мак.– Призабуті казки. Українські народні казки Придніпрянщини. Зібрала й опрацювала О. Мак.– Онтаріо, 1977.– 70 с.

10. Стар. к.– Старовинні українські народні казки.– К., 2004.– 80 с.

11. Манж.– Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурой.– Х., 1890.– 153 с.

12. Чуб.– Труды этнографическо-статистической экспедиции в

Западнорусский край. Т. II.– Петербург, 1878.– 688 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Культура і побут населення України: Навч. Посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.– 2-е вид., доп. та перероб.– К., 1993.– 288 с.

2. Лозко Г. Українське народознавство.– Харків, 2005.– 472 с.

3. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. К., 2003.– 292 с.

4. Скуратівський В. Русалії.– К. 1996.– 733 с.

5. Супруненко В. Народини. Витоки нації: Символи, вірування, звичаї та побут українців.– Запоріжжя, 1993.– 135 с.

6. Україна в словах. Мовокраїнознавчий словник-довідник.– К., 2004.– 704 с.

7. Українська міфологія.– К., 2002.– 662 с.

Т. Ю. Мороз

ПРОБЛЕМА НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ В АСПЕКТІ ЛАДУ ТА НОРМИ МОВИ

Уходження української мови в останні десятиліття у фазу свого активного розвитку (що було зумовлено вирішальним для існування й функціонування будь-якої мови екстралінгвальним чинником – її суспільною необхідністю) позначилося на тому, що до лексичного фонду почало входити все більше й більше нових одиниць іншомовного походження. Цілоком закономірно, що лексичні одиниці, запозичувані з близькоспоріднених і типологічно подібних (флексивних, синтетичних) мов, в основному потребують лише деяких фонологічних і морфологічних змін, щоб набути статусу й ознак цілоком питомих українських слів. Натомість слова, що входили й увіходять до українського словника із типологічно відмінних

мов (зокрема аналітичного типу), вимагають більш глибокої мовної обробки. Окрім пристосування до фонологічних особливостей української мови, вони потребують ще й активної роботи мовної свідомості мовця щодо надання їм відповідних морфологічних характеристик. У цьому аспекті особливої уваги заслуговують так звані невідмінювані іменники на зразок *боа, авто, метро, жалюзі* та ін.

Проблема невідмінюваних іменників іншомовного походження досліджувалася багатьма науковцями в різних аспектах, що вилилося в детальний опис специфіки вираження цими іменниками граматичних значень роду, числа, відмінка [2; 3; 4; 6; 8 та ін.]. На рівні морфологічної теорії вона знайшла «позитивне» вирішення: більшість науковців схиляються до думки, що такі іменники насправді відмінювані, однак мають омонімічні відмінкові форми, наявність яких засвідчується на рівні синтагматики, в контексті. Відсутність формально виражених відмінкових показників в запозиченому іменнику компенсується, наприклад, залежними від нього формами прикметників у відповідному відмінку (пор.: *красиве авто – красивого авто – красивому авто* та ін.) або предикатом (дієсловом), який передбачає відповідну валентність залежного іменника (*їхати авто = їхати машиною, їхати на авто = їхати на машині*) тощо. Тобто такі невідмінювані іменники є невідмінюваними лише з погляду того, що не виявляють формальних змін у своєму складі на рівні парадигматики, не утворюють синтетичних відмінкових форм, які характеризують більшість іменників української мови в площині морфологічної категорії відмінка. Однак з функціонального (синтагматичного) погляду «невідмінювані» іменники все ж мають відмінки, які виражаються своєрідно – синтаксично або аналітично.

Такий підхід дозволив науковцям констатувати факт існування відмінкової парадигми в «невідмінюваних» іменників і означити її як іменникову відміну з нульовою флексією, або іменникову нульову відміну [2, с. 111]. Такому погляду на специфіку відмінків невідмінюваних іменників важко відмовити в науковій виваженості, хоча він і має своїх супротивників. Наприклад, А. О. Колесніков доводить невиправданість такого підходу, акцентуючи увагу на тому, що «саме нерозрізнення парадигматики форм і граматицізованих значень

слова призводить до твердження, що незмінювані слова мають парадигму омонімічних словоформ». Дослідник зазначає: «Трактуючи граматичну номінативну категорію як відображення в регулярних формах слів властивостей і зв'язків їх референтів-предметів і явищ дійсності, вважаємо послідовним і необхідним констатувати, що референтна віднесеність цих лексем регламентує їх парадигму граматицізованих у мові значень за відсутності у цих слів парадигми морфологічних форм, за їх невідмінюваності, яка не уможливає навіть виявлення в них «нульової флексії» [6, с. 38].

Поряд із цим у теоретичних дослідженнях проблеми «невідмінюваних» іменників спорадично згадується, що деякі з іменників цієї групи виявляють тенденцію до творення відмінкових форм синтетичним способом, тобто шляхом зміни флексії. Так, наприклад, В. М. Фурса зазначає: «На сучасному етапі в українському розмовному мовленні спостерігаємо тенденцію до набуття деякими невідмінюваними іменниками, переважно з кінцевим *-о*, перед яким є приголосний, ознак відмінюваних слів» [8, с. 16]. Ця заувага дослідниці стосується слів на зразок: *авто – авта, автом; ситро – ситра, ситром; метро – метра, метром* та ін. Разом із тим не можна оминати увагою те, що такі мовні факти отримують лише нейтральну наукову інтерпретацію, радше є звичайнісінькою констатацією. Хоча насправді вони мають бути піддані глибокому науковому осмисленню в аспекті проблеми розвитку мови, пов'язаної з проблемою ладу, типології мови, та з проблемою мовної норми, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Науково-теоретична проблема розвитку мови становить об'єкт постійної уваги дослідників ще з середини XIX століття і пов'язана передусім із питанням: чи існує в мові прогрес? І якщо він об'єктивно існує, то які ознаки цього прогресу, в якому напрямку цей прогрес відбувається? [5, с. 152 – 201; 7, с. 159 – 160]. Не заглиблюючись у ці та безліч інших теоретичних питань, варто лише зазначити, що в XX столітті проблема мовного прогресу, зокрема в дослідженнях українських і російських мовознавців, була звужена до з'ясування питання, який тип мов – синтетичний чи аналітичний – є старшим і в якому напрямку сучасні мови рухаються. Мовні факти засвідчили,

що типологічно старшими є мови синтетичного ладу. Історичні ж факти розвитку мов засвідчували, що розвиток багатьох мов відбувався в напрямку від синтетичного до аналітичного типу. Відповідно був зроблений висновок, що аналітичний устрій мови є більш прогресивним, а відтак сучасні мови синтетичного тину поступово рухатимуться в напрямку аналітизму. Тому одним із першочергових завдань багатьох мовознавців став пошук мовних фактів, що підтверджували б цей теоретичний висновок. Показовою в цьому розумінні може бути, наприклад, ґрунтовна праця В. В. Виноградова «Російська мова. Граматичне вчення про мову» [1], у якій науковець неодноразово зазначає про об'єктивне існування цієї тенденції в сучасній російській мові, означаючи її як мову перехідного аналітико-синтетичного ладу [1, с. 167].

Однак дослідження останніх десятиліть наочно доводять не-виправданість такого погляду на проблему розвитку мови. Сучасний стан мов синтетичного типу, зокрема української, засвідчує, що немає жодних підстав для ствердження того, що в них існує виразна тенденція до аналітизму. Більш коректною є позиція, згідно з якою для сучасних типологічно синтетичних мов характерним є одночасне співіснування в них як ознак та елементів синтетизму, так і ознак та елементів аналітизму. Причому синтетизм є домінуючим, а вияви аналітизму становлять лише незначну частку, тобто можуть бути означені як периферія. Ця думка знайшла відображення, наприклад, в академічній граматиці І. Вихованця та К. Городенської, які зазначають, що «морфологічну будову української мови потрібно кваліфікувати в типологічному плані як синтетичну в основних виявах, але з виразними елементами аналітизму» [2, с. 42].

Отже, сучасною мовознавчою наукою визнається своєрідний синкретизм мов на типологічній осі синтетизм/аналітизм. Такий висновок є цілком закономірним в аспекті описової (теоретичної) лінгвістики. Однак із виходом у площину мовної практики виникає потреба не лише такої констатації, але й більш чіткого окреслення позиції щодо вектора руху мови. При цьому головну роль має відігравати не наперед визначений теоретичний постулат (як у випадку, коли більш прогресивним був постульований аналітичний лад мови, а відтак, опосередковано встановлювався орієнтир на по-

шук аналітизму в мові й далі (на рівні практичної лінгвістики) визначалася прерогатива аналітичних форм щодо синтетичних у разі їх паралельного існування в мові), а лише живі мовно-мовленнєві факти кожної окремої мови. Якщо, наприклад, для російської мови дійсно характерним є тяжіння до аналітизму, що підтверджується як фактами її історичного розвитку, так і сучасними рисами, то для української мови це питання не може бути так однозначно окреслене. Цей висновок підтверджується тим, що для нашої мови цілком питомою є й протилежна тенденція – до витворення синтетичних форм, свідченням чого є як зразки з історії мови (приміром, витворення синтетичних форм особових дієслів майбутнього часу, пор.: *читатиме, читатиму* і *буде читати, буду читати*), так і зразки, що характеризують сучасний стан мови (приміром, ті ж умовно невідмінювані іменники, які тяжіють до витворення повної відмінкової парадигми, пор.: *метро – метра*). Саме ці факти на прикладі української мови доводять, що теоретичні побудови й передбачення щодо розвитку всіх мов синтетичного типу в напрямку до аналітизму не справджуються. Тому цілком виправданим є висновок О. А. Дубової, яка зазначає, що випадки функціонального послаблення відмінкової словозміни, до яких зокрема належить і невідмінюваність іменників, є поодинокими. Проте усталення цих ознак не стимулюється в системі мови, а навпаки стримується, обмежується і навіть долається синтетичними засобами. Основне перспективне спрямування еволюційних змін у відмінковому формотворенні визначає тенденція до підтримання функціонального потенціалу синтетичної відмінкової словозміни в такому стані, щоб вона була здатна забезпечити потреби репрезентації релятивної семантики. Саме ця тенденція стимулює захисну реакцію мовної системи, що спрацьовує у випадках виявлення певних ознак послаблення в окремих ланках синтетичної відмінкової словозміни [3, с. 12].

Такий теоретичний висновок повинен, очевидно, докорінно змінити деякі акценти, розставлявані в сьогочасних посібниках із мови щодо деяких питань мовної норми в аспекті преференції синтетичної чи аналітичної форм. Зокрема й у питанні норми щодо невідмінюваних іменників.

Як відомо, на сьогодні відповідно до норми з-поміж усієї сукупності невідмінюваних іменників (передусім запозичених) повну відмінкову парадигму має лише слово *пальто*. На відмінювання всіх інших, зокрема й тих, які могли б теж відмінюватися, накладено своєрідне табу. Ужите тут поняття табу цілком доречно, оскільки спосіб накладення заборони не відмінювання таких слів (за якого постійно акцентується, що існування випадків їх відмінювання характерне для просторіччя, розмовного стилю або ж художньо-поетичного) співвідносний саме з соціальними позамовними чинниками, а не власне мовними. У такий спосіб науковці-лінгвісти і нормотворці ніби забезпечують мову від засилля просторіччям і ніби виказують шанобу до «аристократизму за походженням» запозичених невідмінюваних слів. Показовою в цьому розумінні є позиція, висловлена А. П. Загнітком: «Поряд з власне-мовним аспектом вжитку таких слів слід враховувати психолінгвістичний чинник, що може стати визначальним, оскільки більшість носіїв мови асоціюють такого типу слова як формально невідмінювані, що набувають морфологічного значення числа і відмінка тільки в контексті, поза останнім для них властива омонімія усього загалу морфологічних форм. Зміни у граматичному ладі мови відбуваються не миттєво, оскільки вони опосередковані тривалим нарощуванням тенденцій видозміни та уніфікації, тому й випадки відмінювання традиційно незмінюваних іменникових лексем слід сприймати або як суто авторські, або як такі, що спрямовані на модифікацію загальних норм вжитку» [4, с. 189]. На противагу такому обережному науковому підходу мовці засвідчують цілковите засвоєння чималої кількості запозичених слів, чим, можливо, більш виразно виказують шанобливе ставлення до них, а разом із тим і до себе.

На сучасному етапі стереотип невідмінюваного статусу запозичених слів, створюваний мовознавцями всупереч живорозмовним тенденціям, має декілька негативних наслідків. *По-перше*, виникає конфронтація між наукою про мову та мовою в її життєвих проявах. *По-друге*, несвідомо підтримується культ «обмеженості» української мови, оскільки «правильним» виявляється не те, що виправдане мовою, а те, що диктується якимись позамовними фактора-

ми. По-третє, на мовця накладаються обов'язки щодо дотримання норм, які, як підказує його мовне чуття й свідомість, не адекватні дійсному стану речей в самій мові та її закономірностям. Усе це врешті-решт сприяє формуванню в мовців, з одного боку, негативного образу мовознавства як науки, що не може дати науково виваженого тлумачення певних мовних фактів, з іншого – негативного образу мови як такої, що хистка й нестабільна в своїх закономірностях, а ще й слабка, оскільки (який жаж!) «умудряється» посягати на невідмінювані іменники, чого, наприклад, не робить російська мова (яка молодець!).

Насправді ж, все навпаки! Сила української мови якраз і виявляється в тому, що вона кожного разу, коли в ній з'являється щось нове, для якого характерне певна неузгодженість, асиметрія із уже наявними подібними елементами чи закономірностями, прагне подолати ці суперечності, пропонуючи різні варіанти розв'язання. У випадку із запозичуваними невідмінюваними іменниками мовна система перевіряє їх на подібність до власних вже усталених ресурсів і, де можна, переробляє їх на свій лад. А ладом української мови, як було показано вище, є переважання елементів синтетизму. Відповідно, мова й намагається побороти невідмінювані слова, запозичені з інших мов, і підладнати їх під свої закономірності, тобто надає їм можливість набувати всіх відмінкових форм, для кожної з яких характерними є як свої значеннєві, так і формальні особливості.

Іншими словами, українська мова прагне свого ідеального стану, який виявлятиметься в цілковитій системності й упорядкованості її елементів і закономірностях їх функціонування та взаємодії. Крім того, цим самим наша мова прагне до ідеального свого стану, якого б хотіла досягти будь-яка мова, коли в ній кожному значенню відповідає своя форма, кожній функції свій засіб.

Зрозуміло, що такого стану не зможе досягти жодна мова, на заваді чому стоїть багато чинників. Однак у випадку з невідмінюваними іменниками кроку української мови на шляху до ідеалу заважає не нездатність самої її системи зробити це, а незграбність мовознавців, які, вважаючи себе володарями мови, дозволяють собі забирати в мови цю можливість, постулюючи за норму лише невідмінюваність

запозичених слів. У цьому розумінні цілком актуальними стають слова В. А. Звегинцева, що «мова втрачає свою життєву силу, припиняє розвиватися й стає «мертвою» тоді, коли гине саме суспільство чи коли порушується зв'язок із ним (виділення моє – М. Т.)» [5, с. 178 – 179]. Оскільки ж українська мова не втратила зв'язку з суспільством, то закономірним висновком виявляється: мовознавство втратило зв'язок із суспільством.

Отже, виходячи з погляду на українську мову як типологічно синтетичну, яка й у ретроспективі й у сьогоденні засвідчує схильність до збереження саме такого свого статусу, є всі підстави стверджувати, що накладення обмежень на визнання нормативними випадків формування синтетичних форм у підкласі запозичених «невідмінюваних» іменників є запереченням внутрішніх закономірностей мови. Мовленнєва практика, у якій реалізуються і перевіряються на життєздатність будь-які ресурси й закономірності мови, доводить можливість і питомість відмінювання деяких типів слів іншомовного походження, тому цілком закономірним і очевидним постає потреба в нормативному закріпленні таких живорозмовних тенденцій, які відповідають ладу мови й засвідчують живість цього ладу та мови в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). – М.-Л., 1947. – 785 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Дубова О. А. Синтезизм та аналітизм у морфологічних системах української та російської мов (типологічний аспект): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук – К., 2004. – 32 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія – Донецьк: ДонДУ, 1996 – 437 с.
5. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962 – 384 с.
6. Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических

форм имен существительных русского языка. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 139 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

8. Фурса В. М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 19 с.

С. В. Мясоедова

КОМПОНЕНТНИЙ СКЛАД НЕПРЯМИХ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Значення спонукального висловлення, а відтак, і компонентний склад спонукування, формуються завдяки складній взаємодії позамовних чинників. Це, передусім, намір, інтенція мовця, тобто те, чого він хоче досягти своїм висловленням від співрозмовника, якої поведінки він очікує від слухача. Велике значення має характер стосунків співрозмовників, такі їхні ознаки, як рівність/нерівність за соціальним статусом, віком і т. ін., тобто ознаки, що зумовляють домінуючу позицію одного з комунікантів і залежність від нього іншого. Релевантним є також те, хто з учасників ситуації – мовець чи слухач – зацікавлений у виконанні дії.

Існують різні за характером ситуації спілкування, риси яких можуть суттєво впливати на значення спонукального висловлення й надавати йому певного звучання. Тому вивчення механізмів формування того чи іншого різновиду спонукального значення передбачає врахування цих позамовних чинників.

Під час семантичного аналізу спонукальних висловлень були виділені основні компоненти, які, комбінуючись, визначають характер їхньої семантики. Обов'язковими і безальтернативними для цих висловлень є такі два модальних значення, як ірреальність і волюнтаривність.

Ірреальність характеризує певний стан речей як такий, що існує

не в дійсності, а тільки в мисленні. Волонітаривність розглядається як вказівка на волю людини, спрямовану на виконання дії.

Ірреальності спонукального висловлення відповідає формування в його змісті окремих суб'єктивно-модальних значень, передусім значення можливості/неможливості, бажаності/небажаності, необхідності або відсутності такої необхідності. У висловленні виражається один із двох альтернативних варіантів кожного з цих значень, закріплений у відповідних групах лексем української мови.

Бажаність виявляє себе в спонукальних висловленнях як потреба, відповідність бажанням, інтересам мовця або слухача. Можливість – як умова чи засіб, необхідні для здійснення чогось. Необхідність – як вимушеність спонукуваної дії, потреба в ній, її обов'язковість.

З окремими з цих різновидів спонукально-модального значення пов'язане вираження певних відтінків спонукального значення: прохання, поради, вимоги тощо. При цьому кожне з цих значень взаємодіє з оцінним: спираючись на оцінку певної дії або стану речей, мовець може переконати в її необхідності, довести її можливість і бажаність. Оцінні семи виявляють свою значущість при вираженні таких різновидів спонукування, як, наприклад, прохання, порада, інструкція.

Важливим для формування різновидів спонукального значення є також такий семантичний компонент, як вказівка на категоричність/некатегоричність спонукування. Категоричним визнається те, що не припускає заперечень й інших тлумачень, крім тих, що належать мовцеві.

Для окремих різновидів спонукування характерна також наявність у його компонентному складі семи авторизації: посилання на авторитетне джерело інформації, у тому числі оцінок, що надає переконливості порадам, застереженням (превентивним судженням), заборонам (прохібітивам).

Функціонуванню спонукування як модальності здійснення сприяє вираження невпевненості, навіть сумніву в можливості реалізації дії. У зв'язку з цим у компонентному складі спонукування можлива сема персуазивності. Вона вносить у значення висловлення сумнів-

ність відображуваного в ньому стану речей, невизначеності щодо його реалізації, уявлення про нього як лише можливого.

Разом із тим семантична структура спонукального висловлення значно складніша, ніж сукупність згаданих компонентів. Річ у тому, що, висловлюючи спонукування, мовець виражає саме свою волю щодо виконання дії слухачем, а інтереси мовця й слухача далеко не завжди збігаються. Тому для реалізації своїх планів мовець повинен довести доцільність, необхідність або бажаність виконання дії, нагадати про сприятливі/несприятливі наслідки її виконання/невиконання та т. ін., тобто мотивувати своє спонукування.

Аналіз непрямих спонукальних висловлень довів важливу роль оцінного компонента у формуванні окремих різновидів спонукування: прохання, поради, вимоги. З'ясувалося, що функціонування спонукальних висловлень в одному зі згаданих різновидів залежить від ознак мовленнєвої ситуації, яка їх породжує: складу учасників та їхніх характеристик, від стосунків між ними, їхнього ставлення до спонукуваної дії. Ці чинники впливають на компонентний склад спонукального значення, визначаючи специфічні риси кожного з його виявів.

Через те, що спонукальне висловлення знаходиться під впливом багатьох позамовних чинників, воно може поєднувати в своїй структурі кілька семантичних компонентів, лише окремі з яких є обов'язковими для будь-якого спонукування. Інші ж утворюють певні комбінації, формуючи той чи інший характер спонукування. Як відзначалося раніше, характерною особливістю всіх спонукальних висловлень є наявність у їхній семантичній структурі обов'язкових компонентів «ірреальність» (що відповідає уявленню про спонукальну модальність як модальність нереальну) і «волонітаривність» (оскільки спонукування – це завжди виявлення чиеїсь волі). Завдяки ж додатковим семантичним компонентам, які або підсилюють основне значення, або надають йому певного відтінку, висловлення й набуває у конкретній імперативній ситуації тих чи інших відтінків спонукального значення, функціонуючих як порада, пропозиція, наказ, вимога.

Ознаки окремих різновидів непрямих спонукальних висловлень

(наказу, настійної вимоги, прохання, пропозиції, поради, інструкції, запрошення, дозволу й заборони) представлено в табл. 1:

Ознаки окремих різновидів непрямих спонукальних висловлень						
Ознаки висловлення	Семантичні		Прагматичні			
	Компоненти модалного значення		Хто виконує дію	Рівний/нерівний статус співрозмовників	Офіційність/неофіційність спілкування	Характер мотивації
	постійні	змінні				
Наказ	ірреальність волюнтативність	необхідність, категоричність	мовець	мовець ставить себе вище слухача	офіційне	як правило, не потрібна; іноді – погроза
Настійна вимога	ірреальність волюнтативність	необхідність, оцінка	мовець	мовець ставить себе вище слухача	неофіційне	негативна оцінка, погроза, докір, звинувачення

Продовження табл. 1

Прохання	ірреальність, волюнтативність	бажаність, можливість, оцінка, персуазивність	мовець	мовець залежить від слухача	неофіційне	негативна оцінка, докір
Пропозиція	ірреальність, волюнтативність	необхідність, бажаність, оцінка, персуазивність	і мовець, і слухач	нерелевантно	нерелевантно	позитивне оцінювання можливих результатів спонукованої дії, підбурювання, спокуса, докір
Порада	ірреальність, волюнтативність	можливість, необхідність, оцінка	слухач	мовець ставить себе вище слухача й вважає себе авторитетом	нерелевантно	оцінювання доцільності/недоцільності дії, докір

Інструкція	ірреальність, волюнтаризм	необхідність, оцінка	справи	мовець ставить себе вище слухача й вважає себе авторитетом	нерелевантно	оцінювання доцільності /недоцільності дії, докір
Запрошення	ірреальність, волюнтаризм	можливість, бажаність, оцінка	і мовець, і слухач	наявність субординаційних стосунків між співрозмовниками несуттєва	нерелевантно	позитивне оцінювання можливих результатів спонукованої дії, спокуса
Дозвіл	ірреальність, волюнтаризм	можливість	слухач	мовець ставить себе вище слухача	нерелевантно	не потрібен
Застереження	ірреальність, волюнтаризм не роботи	можливість, небажаність, оцінка	слухач	мовець ставить себе вище слухача	нерелевантно	погроза, докір, негативне оцінювання можливих наслідків дії співрозмовника

Заборона	ірреальність, волюнтаризм не роботи	необхідність, категоричність, оцінка	мовець	мовець ставить себе вище слухача	нерелевантно	негативне оцінювання дії, яку виконує або збирається виконати співрозмовник, звинувачення, погроза
----------	-------------------------------------	--------------------------------------	--------	----------------------------------	--------------	--

І. Ю. Підгородецька КОНЦЕПТ «СОНЦЕ» В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ДИТИНИ

Звернення лінгвістів до поняття «картина світу» в останні десятиріччя ХХ – на початку ХХІ ст. мотивоване «антропологічним поворотом» у лінгвістиці й виникненням гносеолінгвістики й когнітивної лінгвістики, які спрямовані на виявлення специфіки мовної ілюстрації матеріального як інтерпретації людиною світу. Теоретичні дослідження в галузі когнітивної лінгвістики проводили Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Т. Булигіна, А. Вежицька, Ю. Караулов, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, О. Селіванова, Е. Селіп, Б. Уорф та ін.

Для створення цілісного уявлення про мовну картину світу необхідне глибоке вивчення концептів національно-мовних картин. Деякі ключові концепти україномовної картини світу проаналізовано в працях Н. Агошкової (життя, смерть), К. Голобородька (земля), О. Маленко (небо), С. Мартинек (воля, свобода), І. Рогальської (поле), О. Таран (воля, краса), О. Цапок (краса). Проте всі ці концепти переважно ґрунтуються на матеріалі літературних творів, орієнтованих на дорослого читача. Однак останнім часом висунуто гіпотезу (Н. Тухарелі) щодо існування такого явища, як дитяча картина світу, і ще одного типу людської свідомості – колективної дитячої свідомості, що проектує особливе бачення світу [8].

Дитина – це своєрідний тип мовної особистості, який формує власний погляд на світ і на себе в цьому світі. Аналіз способів і засобів образного розкриття об'єктивної дійсності в оповіданнях українських письменників для дітей і про дітей дає підставу стверджувати, що образ світу, відображений у мові дітей, дещо відрізняється від картини світу дорослих носіїв мовної свідомості. Це пояснюється властивостями мислення дітей, своєрідністю їх світовідчуття і світосприйняття.

Мета дослідження – окреслити зміст поняття «концептуальна картина світу дитини», проаналізувати мовні засоби творення окремих фрагментів дитячої картини світу, зокрема концепту «сонце»,

на матеріалі творів для дітей українських письменників Б. Грінченка, І. Франка, М. Коцюбинського, С. Васильченка.

Дитяча мовна картина світу (ДМКС) відображає особливості дитячого знання про світ, а також особливості ціннісної орієнтації дитини. ДМКС – особливий спосіб концептуалізації дійсності, специфічне відображення фізичних і психічних реалій у мові дітей. Вивчення лексичних і граматичних особливостей дитячої мови наводить на думку про те, що всі лексико-граматичні новотвори у мові дитини є результатом особливого цілісного уявлення про світ, яке формується в колективній дитячій свідомості. У змістових одиницях мови дітей та в їх мовних реалізаціях представлений особливий рівень бачення й осмислення світу, своєрідний погляд на світ. Спробуємо довести це на прикладі концепту «сонце», використовуючи тексти творів для дітей українських письменників.

Класичні твори української дитячої літератури пов'язані з народною мудрістю. Тому важливо звернути увагу на лексико-семантичне відтворення образу сонця в українському фольклорі. В уявленнях українців зберігаються залишки культу сонця як життєдайної сили: на сонце молилися, з ним пов'язували надії на врожай, добробут [5, с. 83]. Деякі асоціативні зв'язки образу сонця простежила О. Маленко у процесі аналізу лексико-семантичної групи «небо». Дослідниця вказує, що іменники на позначення небесних реалій у фольклорній поезії переважно репрезентують значення, співвідносні з давньою символікою цих природних об'єктів. Так, сонце пов'язане з поняттями «життя», «світло», «радість», «краса» [7, с. 7 – 8].

В. Жайворонок зазначає, що загальнолюдські предметні асоціації на зразок «сонце» – «день», «червоне» – «кров», «вогонь» в українському світосприйманні мають ще й такі асоціативні паралелі: «сонце» – «коло» (ходить по колу) – «Коляда» (свято народження сонця) – «червоне» – «золоте», «красиве» («красне»). Про обожнювання сонця з дохристиянських часів свідчать традиційні епітети (сонце святе, чисте, сонце Боже, сонце праведне), рядки народних пісень: «І к сонечку промовляє: поможи, Боже, чоловіку!», «Сонечко ясне, ти святе, ти прекрасне». Здавна вірять, що сонце – це око Боже, або вид Божий, тому й кажуть: «Буде (досить) одного сонця на небі», «Сонце на всіх однаково світить», «Сонечко в дорозі не

спіткнеться». У колядці за столом сидять три товариші: ясний місяччик, світлеє сонечко, сам Бог Небесний [4, с. 51 – 53]. Тобто в народній уяві сонце стоїть поруч Бога.

В оповіданнях для дітей образ сонця має такі асоціативні зв'язки: сонце – вогонь – палаючий горн – золоте проміння – тепло – світло – радість – весна – спів пташок – щастя – надія: «*Легке і м'яке повітря, все пройняте й облите сонячним промінням... А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає, лє течіями сліпучий світ – це велетень – сонце... Вона... лине туди, аж на небо, звідкля лється золоте проміння...*» [2, с. 72]. «*Рано встало золоте сонечко*» [5, с. 7]. «*І знову синіє небо, а на йому золоте сонце сипле скрізь гарячими блискучими бризками*» [1, с. 32]. «*Вранці випило ясне сонечко на погідне небо*» [6, с. 16]. «*Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба...*» [6, с. 258]. «*Сонце вже сіло за гаєм. Останнє проміння позолотило дерев верхівіття й погасло...*» [2, с. 83]. «*Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть*» [2, с. 144]. «*На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Зранку було це холодно, але скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу...*» [9, с. 266]. «*Над нами здвигалося темно-синє склепіння неба, всміхалося сонце, а на далеких вершинах Карпат блискотіли ще здорові снігові шапки... Та їх краса не зворушувала нас надто дуже, бо ми почували кожної хвилі холодний зимовий подув, що йшов від них униз до сходу сонця... Та все те не в силі було попусувати нашу весняну радість*» [9, с. 64]. «*... Здавалося, що тільки сонце, і тепло, і весна там, на широкому вольнім світі займали всю його увагу*» [9, с. 67]. «*Ось тут на вольнім божім світі, перед лицем свого ясного теплого весняного сонця я видав і сповнив жорстокий, нічим не мотивований засуд на смерть*» [9, с. 67]. «*А тим часом сонце жарить із безмарного темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом*» [9, с. 232].

Як бачимо, письменники використовують різноманітні лексичні засоби творення образу сонця. Це, перш за все, лексема «сонце» та її пестливо-зменшувальні варіанти «сонечко», «сонічко», які найчастіше зустрічаються у наведених уривках. Крім того, зоровий образ денного світила створюють лексеми «горн», «море» разом з епітетом «золотий».

Світ, у якому палає сонце, динамічний. Його динаміку підкреслюють лексеми-дієслова: *палає горн, лє течіями сліпучий світ, лється золоте проміння, сонце сіло, сонце сяє, палає, пече, гріє, жарить* і т. ін. Ці дієслова допомагають створити не лише зоровий образ, але й тактильний: ми відчуваємо тепло сонця та його проміння. Усі наведені лексеми вжито в переносному значенні, що сприяє метафоризації мови.

Більшість мовних одиниць, якими послуговуються автори при створенні концепту «сонце», мають позитивне емоційне забарвлення. Але зустрічаємо лексеми, що мають негативну конотацію (пече, жарить). До речі, дієслово «жарить», вжите в переносному значенні, є розмовно-просторічним елементом.

Тропеїчна система творення образу сонця найширше репрезентована такими засобами, як епітети (*сліпучий світ, хвилі осяйні, ясне світле весняне сонце, безкрає золоте блискуче море* та ін.), а також метафорами (*горн палає, лє течіями сліпучий світ, сонце сіло, сонце сяє, проміння позолотило дерев верхівіття й погасло* та ін.)

Як і в народній, так і в дитячій уяві і сонце, і Бог, і янголи, і душі померлих перебувають поруч: «*Вище! Вище! Он заколихалися блакитні прозорі хвилі, он розлилися вони, розірвалися. А з-за їх вилинула чудова постать – одна, друга... Он їх багато: чистих і чудово вродливих, з широкими крилами... Вони прилинули до неї, беруть її і несуть ще вище.*»

«*Ох, яке ж золоте море, аж очі сліпить! Бідна Марися заплющує очі, знов розплющує і спершу нічого не бачить, опріче самого безкрайого золотого блискучого моря. Це сонце?*»

«*Високий осяйний престіл серед того моря. Коло його навкруги такі, як і ті, блискучі і вродливі янголи з крилами, а далі скільки людей – і всі до одного в білих ясних шатах. Вони стоять перед престолом і дивляться туди, вгору.*»

«*А що там угорі? Хто там на тому престолі?... Це ж він, це ж той єдиний учитель, це Христос за неї рози'ятий*» [2, с.77 – 78].

Отже, у дитячій мовній картині світу сонце постає джерелом світла, тепла, радості, щастя, весни, надії. Сонце, як і Бог, перебу-

ває на небі, де нема горя й смутку. Концепт «сонце» в оповіданнях українських письменників для дітей має могутній позитивний емоційний заряд. Його вплив на свідомість, поряд з іншими чинниками, сприяє духовному розвитку дитини, вихованню та збільшенню її життєвого досвіду. Таким чином, національно-мовна картина світу з усіма її різнобарвними образами, відтвореними лексико-семантичними засобами, сприяє формуванню національних та загальнолюдських цінностей особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко С. Вибрані твори.– Харків, 2003.
2. Грінченко Б. Зернятка.– К., 1989.
3. Жайворонко В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я.– 2002.– № 32.– С. 51 – 53.
4. Жайворонко В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство.– 2001.– № 5. – С. 48 – 63.
5. Кононенко В. Символи української мови.– Івано-Франківськ, 1996.
6. Коцюбинський М. Вибрані твори.– К., 1963.
7. Маленко О. О. Лексико-семантична група «небо» в українській поезії / Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди.– Харків, 1996.
8. Тухарели Н. Л. Имена «вещей» в детской языковой картине мира // Русский язык: исторические судьбы и современность: Международный конгресс исследователей русского языка.– М., 2001.– С. 316 – 317.
9. Франко І. Вибрані твори.– Львів, 1981.
10. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії.— К., 1984.

І. І. Сметана

СИМВОЛ «СОНЦЕ» ТА ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ В. СВІДЗІНСЬКОГО

Поезія В. Свідзінського зачаровує своєю неповторністю та багатогранністю. В історії української літератури його творчість належить до найвищих досягнень поетичного мистецтва [1, с. 143].

Мета цієї статті – з'ясувати місце та роль традиційних символів у поезії В. Свідзінського. У зв'язку із цим ми досліджуємо функціонування словообразу «сонце» у поетичній мові письменника.

Символ як мовне явище привертав увагу багатьох дослідників, таких, як М. Костомаров, О. Потебня, М. Веселовський, О. Лосев, В. Топоров, Ю. Лотман, С. Кримський, О. Сімович та ін.

У сучасному мовознавстві зацікавленість символікою зростає у зв'язку з посиленням інтересу до поетики та художньої стилістики. За одним із визначенням, «символ» – це різновид художнього образу, наділений підвищеною знаковістю та силою узагальнення [13, с. 470].

У поезії В. Свідзінського серед астральних символів досить активно функціонує словообраз «сонце». За давніми уявленнями, сонце – це найвеличніше творіння богині Лади і бога Сварога, що було дароване всьому живому. Символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, центру буття, Матері Всесвіту, осяяння, слави, величі [4, с. 497].

За нашими спостереженнями, найбільш поширеним у поетичному доробку В. Свідзінського є образ «сонце» як символ життя. Так, у поезіях «На заліску», «Ранок» автор підкреслює те, що сонце не тільки підтримує життя, а також є символом моральної чистоти і духовного світла: *«Вгорі – небес прозірчасті затони; / І сонце, там поставивши свій трон, / Огнем пронизує ставних дубів корони / І все захоплює в томливий свій полон.»* [11, с. 18], *«Весняний ранок на землі, / Коли так радісно дзвенить / Освіжене росою поле / І листя, сонцем переткане, / Коли обліті блиском води / Неначе б'ються в срібній сіті, / Накинутій далеким сонцем...»* [11, с. 41].

В іншому контексті також змальовується сонце як символ життя, зі зникненням якого припиняється існування, землю огортає ніч, темрява, тиша: «Моя дорога в край незнаний / Моя дорога в далечинь. / Іду один. Немає сонця; / Навколо мене тиша й тінь. / Навколо мене все погасло: / Всі барви, звуки, всі пісні. / Краса вмирання, зов'явання / Чарує сумно зір мені» [11, с. 35].

У поезії «Як темно стало» сонце зображується сенсом буття, Всесвітом. Ліричний герой заглиблюється в потаємні нетрі життя, але не бачить виходу, не може знайти в ньому свого місця: «Як темно стало. / Деє сонце скрилось. / Глуха стежинка у морок кличе; / Між сірих грабів берези білі – / Як похоронні свічі. / Збужаю пущі, повні дрімоти, / Тривожу думи конвалій. / Деревя шепчуть: «Мандрівче, хто ти? / Невже ти підеш ще далі?» [11, с. 60].

Словообраз «сонце» зазнає в поетичній мові автора персоніфікації, зооморфізації, оречевлення тощо. Так, зокрема, у поезії «І там'яті 3. С-ської» (III частина) ліричний суб'єкт звертається до сонця як до живої істоти з проханням допомогти йому знайти цілющої води, щоб оживити свою кохану. Образ сонця, як уже відзначалося, виступає в поетичній мові В. Свідзінського як символ життя, Бога, Всесвіту. Наприклад: «Сонце замовкло – і все засмутилось, / Мужні грози похилили голови, / Веселий дощ зронив свою лійку, / Лінивий сніг зітхнув і зажмурич очі, / А невідуці веселки збилися на галявині, / Як рій наполоханих голубок» [11, с. 240]. Невипадково В. Свідзінський поєднує образи «сонця» і «води». За народними віруваннями, вода найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживляє її та робить плодючою, також вода має й цілющу силу й уважається символом здоров'я, а свячена вода вживається як ліки при всіх недугах [3, с. 83 – 85]. У цьому вірші вживається словообраз «верба», який засвідчує зв'язок із магією: «І довго шукав я живущої води. / Аж повістила мені дуплиниста верба: / «Живої води нема на землі; / А як зугарний дійти, поспитай у сонця» [11, с. 239].

Образ сонця в аналізованій поезії поєднується також з художніми образами синіх метеликів, полум'ям – символом життя, найвеличнішим даром сонця-неба; (вогонь ще називали ангелом) [6, с. 83]: «А сині метелики, сині, / Де ярній цвіт на долині. / Полум'ям

ширяться сонце. / В сонці як іскри метелики сині» [11, с. 90]. Автор використовує в цій поезії й синій як колір небесного простору, в якому – таїна пізнання світу: «Сині метелики, синій день, / Темрявий берест шумить самото, / Серце зривають сплески пісень – / День розпалався широко, високо» [11, с. 90].

Змальовано автором образ сонця і як джерело радості, воно яскраве, призначене освітлювати та зігрівати землю, давати їй плодючість: «Деє з'єднались тисячі сонців, / Що так сіяє гарячий ранок; / Небесні вінця тремтять золотисто, / Від дивних звуків ширшає серце» [11, с. 87].

Словообраз «сонце» В. Свідзінський використовує в різноманітних поетичних метафорах. Наприклад: «Приснилось, як сонце грало» [11, с. 336]; «Гримить, як шум водоспаду, і сонце сурмить» [11, с. 76]; «І сонце, як легкий птах, перелітає з дерева на дерево» [11, с. 179]; «Моститься сонце на гілку» [11, с. 182]; «Зітхнуло сонце. / Повітря подих / Тиші великої» [11, с. 231].

В іншому контексті сонце виступає як символ кохання: «Ой упало сонце в яблуневий сад, / В яблуневий сад моєї милої / І вечірне сяйво м'яко розточає. / Чом і я не можу за сонцем полинати, / Моєї милої та навідати, / Білого цвіту з яблунь зірвати?» [11, с. 68]. Ліричний суб'єкт сумує за своєю коханою, мрійлива легка зажура торкається найпотаємніших почуттів, і він шукає розради у «сонячних» спогадах [16, с. 5].

Автор використовує словообраз «сонце» для змалювання коханої жінки: «Надо мною вітер хилить / Жовтій жита... / Чи то сонце так цілує, / Чи твої уста? Ох, як солодко заснути / В золотому сні... / То колосся чи миленька / Шепче щось мені?» [11, с. 25].

У поетичному доробку В. Свідзінського спостерігаємо й автобіографічні мотиви. Так, зокрема, у поезії «Луска морозу срібнить вікно» автор передає стан очікування того часу, коли він зможе без будь-яких перешкод писати й друкуватися. Ліричний суб'єкт постає в образі замерзлого комиша: «Там, над озером, мерзне комиш. / День іде, ніч іде – / Він жде... / На лузі, на березі / Буде сонце метати стіг, / Буде спливати рибка / Комишеві до ніг» [11, с. 196]. У цьому контексті рибка виступає символом щасливого майбутнього.

Отже, серед астральних символів у мові поезії В. Свідзінського домінує словообраз «сонце», який пов'язаний з різноманітними мотивами, провідними для творчості письменника. Автор використовує цей образ як символ Всесвіту, життя, кохання, радості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веретенченко О. Поет і його доля. / Медобір. Поезії.– 143 с.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.– М., 1989.– 406 с.
3. Войтович В. Українська міфологія.– К., 2005.– 664 с.
4. Дима Г. М. Народнопоетична символіка та її використання у творчості письменників.– К., 1995.– С. 20 – 29.
5. Дмитренко М. Олександр Потебня дослідник фольклорної символіки. // Українські символи.– К., 1994.– С. 17 – 28.
6. Дмитренко М. Повір'я.– К., 1992.– 47 с.
7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія.– К., 1994.
8. Кримський С. Архетипи української культури // Вісник НАН України.– 1998.– № 7 – 8.– С. 74 – 87.
9. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф: Труды по языкознанию.– М., 1982.
10. Лотман Ю. Символы в системе культуры // Труды по знаковым системам.– Т. XXI // Ученые записки Тартуского университета, 1987.– Вып. 754.– С. 10 – 21.
11. Свідзінський В. Є. Поетичні твори.– К., 2004.– Т. 1.– 584 с.
12. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості: Лінгвістичний аспект– Львів, 1999.
13. Современный словарь-справочник по литературе.– М., 2000.– 600 с.
14. Топоров В. Н. «Світове дерево»: універсальний образ міфопоетичної свідомості // Всесвіт.– 1977.– № 6.– С. 176 – 193.
15. Чубинський П. Ангели на сходах неба.– К., 1992.– 16 с.
16. Український письменник Володимир Свідзінський (1885 – 1941): Біобібліогр. покажч. / Уклад. Н. І. Полянська.– Х., 2002.– С. 4 – 10.

С. Ю. Сокол

МІФОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ КАЛИНИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ БАЛАДАХ

Світ рослин є життєвонеобхідним людині. Протягом століть багато рослин використовуються в найрізноманітніших сферах господарства, є незамінними продуктами харчування, цілющими оздоровчими засобами. Поряд з утилітарною функцією рослини посідали значне місце в широкому комплексі традиційних вірувань, звичаїв, забобонів. Обряди й повір'я, пов'язані з назвами рослин, доносять відгомін язичницьких уявлень про навколишню природу і базуються як на реальних, так і на уявних властивостях рослин. Образи рослин є одними з важливих елементів міфопоетичної картини світу. Незважаючи на значний інтерес мовознавців до цієї теми (дослідженням образів флори в баладах займалися такі науковці, як О. О. Потебня, П. В. Лінтур, О. Г. Дей, Б. М. Путілов, Г. А. Нудьга), зустрічаємо лише окремі спостереження над образами рослинного світу в баладних текстах. Важливе місце у фольклорному тексті серед мовних образів посідають міфологеми – назви рослин та похідні від них символи. Мета статті – виявити семантику та функції міфологеми «калина» як чинника відтворення моделі світу в українських народних баладах.

В Україні здавна вважають калину священною. На думку багатьох дослідників [7, с. 238; 8, с. 63], калина посідає місце світового древа, у якому втілювалася цілісна концепція світу, характерна для міфологічної свідомості давніх слов'ян. Зустрічаємо цей образ і в баладному тексті:

Ой у лісі на калині

Ой там висить три гадини [1, с. 78].

У наведеному контексті простежується формула з такими компонентами-міфологемами: *ліс-калина-гадина*, у якій відбиваються уявлення пращурів про світобудову. Доказом того, що в цьому фольклорному контексті калина виступає світовим древом, служить наявність трьох гадин, які є хтонічними тваринами, міфологічними персонажами, співвідносними з другим елементом бінарної опозиції

життя-смерть. Як відомо, одна з іпостасей змія – володар нижнього царства [7, с. 215]. Наведена фольклорна формула може модифікуватися, якась із ланок – випускатися, залежно від змісту балади компоненти формули можуть змінюватися: *вишня(труна)-могила-калина*, наприклад:

У вишневе труно положила,

Високу могилу насипала,

Червону калину посадила [1, с. 191].

У досліджуваних фольклорних текстах реалізується формула могила-калина-зозуля, у якій належність образу калини до міфопоетичної картини світу доводить наявність зозулі-віщунки, яка є знаком межі в українському фольклорі та виступає посередником між «цим» і «тим» світами, як-от:

Насип, милий, високу могилу,

Та й посади червону калину,

На калині будуть зозулі кувати,

Вони мені будуть правдоньку казати [2, с. 69].

Словообраз «калина» в міфопоетичній картині світу виступає обрядовим деревом, яке часто садили на могилі, але разом з тим використовували і під час весілля. Така семантика реалізується у фольклорній формулі *козак-могила-калина*, наприклад:

Ой як будеш, милий, та сам ся женити,

Вийди на могилу калину ломити [2, с. 65].

Амбівалентна характеристика міфологеми «калина» пояснюється таємничою аналогією шлюбу і похорону, любові й смерті, часто одне береться порівнянням для іншого. Можливо, у наступному баладному тексті з фольклорною формулою *луг-долина-(козак)-кінь-калина* спостерігаємо негативну семантику словообразу «калина», дерева, яке приносить смерть, оскільки, за давніми уявленнями наших пращурів, козак не повинен ставити коней біля «нещасливого» дерева калини, а повинен ставити біля «щасливого» явора, куди бджоли носять мед, що тече потім до коренів [6, с. 261; 4, с. 252]:

Ой ночує мій міленький

А в лузі при долині

Та прив'язав кониченька

При червоній калині [1, с. 179].

Мотив метаморфози людини, який активно досліджувався науковцями [6, с. 225; 5, с. 15; 3, с. 10], особливо широко, як відомо, представлений у баладних текстах. З аналізованою міфологемою «калина» теж пов'язаний цей мотив, виникнення й розвиток якого не можна відокремити від часово-просторових уявлень давньої людини. Зародитися мотив міг лише в міфопоетичну епоху. За О. Ф. Лосевим, існують два типи міфологічних перетворень: 1) перевертневий, який характерний для первісного ступеня розвитку міфологічного мислення, він відображає загальну віру в постійне перетворення одних предметів на інші, та 2) остаточний, коли певний предмет не мав більше можливості повернутися в будь-який колишній стан. В аналізованих українській народних баладах зустрічаються обидва типи перетворень. Зокрема, у досліджуваних творах про заклання метаморфоза має остаточний характер і репрезентована у такій формулі: *гора-явір(Пилип)-калина(Ярина)*:

А на тій же гороньці – явір та калина,

Де ходили й говорили Пилип та Ярина [1, с. 199 – 200].

Слід відзначити, що особливого значення набувають у народній баладі міфологеми – складники фольклорної формули «явір» та «калина», оскільки в такому семантичному контексті своїми витокami вони мають архаїчні уявлення українців про потойбічне життя. Перевертневий тип фіксує інша народна балада, де розмиті межі між жінкою в людській подобі та жінкою у вигляді птаха. Образ калини, який функціонує в такій фольклорній формулі: *калина-ягоди-зозуля-діти*, виступає міфологічним світовим дровом, наприклад:

Росте калина з ягідьми,

Сидить зозуля над дітьми,

Ніхто зозульки не чує,

Тільки невістка почує [2, с. 282].

Дослідники в галузі міфу й фольклору фіксують ще один тип міфологічних перетворень, коли окремі частини людського тіла перетворюються на окремі предмети та навпаки. Він є різновидом остаточного типу. Науковці співвідносять цей мотив з міфологічним переосмисленням людських жертвоприношень та з міфологією про створення світу. Зокрема, у баладі про перетворення дівчини в калину, коли вона, рятуючись від звідників, топиться, боронячи свою честь, мотив метаморфози реалізується у фольклорній формулі *море(Дунай)-луг-калина(Ганна)*, як-от:

Сама скочила в синее море.

А як скакала, то промовляла:

–В Дунаю води щоб не брати,

В лузі калини щоб не ламати.

В Дунаю вода –Ганнина врода,

В лузі калина –Ганнина сила [1, с. 320].

У наведеному контексті поруч з міфологією «калина» з'являється образ води як первісного наповнення світу.

Дослідження міфологією рослинного світу та аналіз їх семантико-функціональних особливостей дозволяє простежити розвиток світогляду, образного мислення народу від епохи міфологічного світосприйняття до сучасного нам періоду естетизації цих міфологічних трансформацій в художні образи-символи. Символи – одиниці національні, саме вони творять таємничу мову смислів, не зрозумілу для представників інших культур, та найвиразніше передають особливості національного світосприйняття. Тому опанування мови символів не лише поглиблює наші знання про природу фольклорного мистецтва взагалі, а й дозволяє зробити крок до розуміння ментальних особливостей нашого народу.

Дослідники вказують на семантику загальнофольклорного образу «калина» як дівчина. У формулі *луг-калина-дівчина* репрезентовано образ калини, яка сумно схилила гілки, –символ дівчини, яка не зазнала щастя, як-от:

Ой у лузі калина похилилась,

Молодая дівчина зажурилась [1, с. 191].

В аналізованому тексті реалізується значення образу «калина» як символу смутку, суму з виразно жіночою семантикою. Спостереження над словообразом «калина» в баладах дозволяє стверджувати, що в аналізованих текстах калина виступає символом дівочтва, наприклад:

Стоптав, зламав червону калину,

Ізвів з ума дівку Марусину [2, с. 271].

Отже, аналізована міфологема «калина» в досліджуваних українських народних баладах у структурі різних фольклорних формул виступає світовим деревом, до того ж є амбівалентною щодо головної дуалістичної системи «життя-смерть». Образ калини пов'язаний з трьома типами мотиву метаморфози, натомість тільки у двох із них цей зв'язок є прямим (остаточний тип та той, де окремі частини людського тіла перетворюються на окремі предмети), а в перевертневому типі –опосередкованим. Зрідка внаслідок трансформації міфологеми «калина» ця лексема має символічне значення дівчини, дівочтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балади: Кохання та дошлюбні взаємини.– К., 1987.
2. Балади: Родинно-побутові стосунки.– К., 1988.
3. Дей О. Г. Українська народна балада.– К., 1986.
4. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей.– М., 1974.
5. Лінтур П. В. Народні пісні-балади Закарпаття //Народні балади Закарпаття.– Ужгород, 1966.– С. 4 – 50.
6. Славянская мифология. Энциклопедический словарь.– М., 1995.
7. Українські замовляння.– К., 1993.
8. Українські символи /М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Т. Лозко та ін.– К., 1994.

В. М. Терещенко

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОСТМОДЕРНИЙ ТЕКСТ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Художній текст завжди був у колі пильної уваги дослідників різних галузей наукового пізнання: літературознавства, мовознавства, естетики, психології, філософії та ін. Відповідно кожна з наук пропонувала свої підходи до його аналізу, що, цілком закономірно, призводило до отримання цілком відмінних результатів і висновків про природу, специфіку одного й того самого об'єкта дослідження. Такий підхід до тексту повністю відповідав традиційній науковій парадигмі, відповідно до якої кожна галузь наукового знання мала власні цілі, методи дослідження. Разом із тим виникала парадоксальна ситуація, за якої цілісне утворення, яким є текст, перетворювалося на множину наукових інтерпретацій, але саме це утворення (об'єкт) зникало як цілісність з іманентно притаманними йому характеристиками.

Розуміючи всю неадекватність традиційних підходів і всю складність об'єкта наукового вивчення (тобто тексту), дослідники підійшли до усвідомлення потреби залучати набуток різних галузей знання для цілісного опису й аналізу тексту. Виправданість і необхідність цього кроку цілком очевидна, що засвідчили, наприклад, блискучі роботи М. Бахтіна, Ю. Лотмана та ін., присвячені літературознавчій інтерпретації текстів із використанням набутків мовознавства, міфології, філософії, психології та ін. Та поряд із цим посталала ще одна, більш складна та небезпечна для науки ситуація, коли спроби всебічного й адекватного аналізу тексту з позицій різних галузей знання спричинили до розмиття меж між самими науками. Унаслідок цього справді наукове вивчення тексту стало фактично неможливим, оскільки дослідницькі апарат, інструментарій, термінологія, методологія стали настільки «амальгамними», що будь-що сказане про текст можна було сприймати і як істинне, і як неістинне: здійснити верифікацію результатів все одно б ніхто не зміг, адже кожен дослідник міг би апелювати до «лише йому відомих і зрозумілих» засад і критеріїв дослідження.

На таку ситуацію в площині наукового вивчення тексту як мовознавчого об'єкта зокрема вказує О. О. Селіванова. Здійснюючи аналітичний огляд сучасних теорій тексту, дослідниця приходиться до скрушного висновку, що в сучасній лінгвістиці постулювання існування тексту як окремого об'єкта аналізу не виливається в цілісне розуміння тексту, оскільки навіть самого загальноприйнятого визначення тексту не існує [5, с. 106 – 126]. Справа, очевидно, в тому, що мовознавство, визнавши за текстом статус особливого об'єкта дослідження порівняно недавно (у другій половині ХХ століття), а відтак і недостатньо розробивши теорію його власне мовознавчого вивчення, відразу почало «впадати в крайнощі» міждисциплінарного погляду на цей об'єкт. Це, врешті-решт, і призвело на сьогодні до того, що в мовознавчій науці на сьогодні не існує усталених поглядів на текст і кожен новий дослідник «вільний» у своїх спробах подавати власні теорії тексту, його категорій, критеріїв тощо [див. напр.: 2; 4; 6].

Зрозуміло, що такий собі науковий «плюралізм» цілком закономірний і необхідний, однак в остаточному результаті він призводить до того, що текст як був, так і залишається об'єктом, закритим для справді наукового пізнання. Особливо виразно катастрофічність цієї ситуації виявляється тоді, коли за об'єкт лінгвістичного дослідження необхідно брати не «класичний», традиційний текст, однією з ознак якого в загальному можна вважати цілісність відображення дійсності (фрагмента дійсності), а постмодерний текст, для якого дійсність уже не існує, а існує лише свідомість автора, яка витворює, моделює власні дійсності. У випадку мовознавчого вивчення «класичного тексту» дослідник дійсно міг визнавати визначальними текстовими категоріями зв'язність і цілісність [6], що в результаті передбачало б лише виявлення реалізації цих категорій засобами різних мовних рівнів. У той час як постмодерний текст з його специфічною організацією вже важче осмислити крізь призму цих категорій, а особливо, якщо зважати на недостатню визначеність цих категорій навіть на рівні звичайних лінійно структурованих і змістовно послідовних «класичних текстів».

Зазначене вище приводить до висновку про те, що перед мовознавчою наукою назріло питання створення цілісної теорії тексту,

яке набуває особливого значення в аспекті того, що на часі постало завдання досліджувати корпус структурно і змістовно складніших, порівняно з «класичними», традиційними, текстів постмодерної літератури.

У зв'язку з цим, щоправда, виникає питання: чи варто «чіпати» постмодерні тексти й аналізувати їх крізь призму мовознавчої науки, якщо, з одного боку, мовознавство ще не виробило чітких наукових засад дослідження тексту, а з другого – дещо розмитими на сьогодні залишаються критерії визначення того, який текст слід чи можна вважати постмодерним, що таке постмодернізм тощо?

Стосовно першої частини питання, то відповідь досить проста: звичайно, слід братися до справи, однак виходячи з чітких методологічних засад. Головною з поміж них має стати та, що мовознавче дослідження будь-якого тексту (незалежно від його категоризації в літературознавчій площині) має ґрунтуватися на стратегії від дрібного до більшого. Тобто найпершим завданням дослідника-лінгвіста має стати виявлення специфіки тих чи інших власне мовних особливостей тексту: фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних тощо. Такий диференційований підхід уможливить створення уявлення про текст як дискретну сукупність так би мовити «специфік», на підставі яких далі можна буде вести мову про стилістичні, комунікативні особливості тексту. І вже на наступному етапі з'явиться можливість аналізу тексту як цілісності із залученням даних інших галузей наукового знання.

Що стосується другої частини питання, то проблему постмодернізму, постмодерного тексту на сьогодні вже достатньо осмислено на рівні літературознавчої науки, зокрема завдяки тому, що сама логіка розвитку літератури приводить до висновку, що етап, який прийнято називати «постмодернізмом», вже є історичним як для світової, так і для української літератури, що уможливорює говорити про нього як про окремішне явище в історії літератури. Щоправда, якщо постмодернізм у Європі, Америці був перейдений ще у 80-х роках ХХ століття, то для української літератури він тоді лише починався (якщо не брати до уваги ранніх постмодерністів – В. Дрозда, Ю. Мушкетика та ін.). Сьогодні ж ситуація в нашій літературі,

яку можна визначити як «відхрецування» митців від своєї належності до постмодерної парадигми, є свідченням того, що цей етап перейдено і в Україні. Відтак є всі підстави розпочинати роботу з окреслення кола митців-постмодерністів і постмодерних текстів. Що стосується кола митців, то в цьому питанні вже існує відносно усталена позиція літературознавців. Так, в українській літературі постмодернізм представлений письменниками нью-йоркської групи (Е. Андієвська, Ю. Тарнавський, Б. Рубчак, Р. Бабовал та ін.), літературними угрупованнями Бу-Ба-Бу, «Пропала грамота», «Нова дегенерація», «Західний вітер», «500» (І. Андрусак, Ю. Андрухович, С. Жадан, О. Жовна, О. Забужко, Ю. Іздрик, О. Іранець, В. Кожеляк, Є. Кононенко, О. Лишена, К. Москалець, В. Неборак, Г. Пагутяк та ін.) [див.: 3, с. 37 – 43]. Що ж стосується постмодерних текстів, то відповідь на це питання мають дати щонайменше дві суміжні галузі – літературознавство і мовознавство, виявивши ті особливості змістової й мовної організації постмодерних текстів, які різнять їх від інших.

При цьому вихідним пунктом для обох названих галузей наукового пізнання має стати усвідомлення постмодернізму як своєрідного стану свідомості сучасного митця, який знаходиться в ситуації «після модернізму», тобто коли вже все написано і сказано, але який продовжує існувати зі своїм баченням світу і бажанням «мистецького вислову» про нього [1, с. 66]. Показовим у цьому розумінні є визначення постмодернізму самим постмодерністом: «Постмодернізм (добре, назвімо це «постмодернізмом») – це там, де кожен із нас опинився сьогодні, це така обставина часу і місця, від якої нікуди нам не подітися, територія «поміж» і «всередині», нікому-не-належний міжцивілізаційний, але й понадцивілізаційний простір, центральна діра в Європі, тектонічний зсув, пропадня, втрачений коментар до Галичини, зрештою, це сама Галичина, уцелена між тисячоліттями, це сміття всіх наших середмість, наша пам'ять, наша надія, наша самотність – ти залишаєшся наодинці з плутаними уривками, рядками, словами, з алкоголем, з гарячкою, зі сленгом і суржилом, з усіма мовами світу, з однією-єдиною мовою, тебе мордує любов, ненависть, жаль, секс, ти підлягаєш усім на світі

людським хворобам і снам, думкам про смерть, про час і хаос, тобі щонайменше дві тисячі років, і ти все ще не написав бодай однієї пристойної книги. Тобі кажуть «це – постмодернізм», ти киваєш у відповідь і знову поринаєш в очікування – тобі не пощастило, це дуже вразлива територія, це сама дійсність, але вона твоя [с. 4], – у якому окреслено як світовідчуття митця, так і те, що стає предметом художнього осмислення та своєрідної вербальної репрезентації. Саме розуміння специфіки постмодерних текстів крізь призму такої свідомості, а ще з урахуванням того, що для постмодерніста слово-мова значною мірою позбавлене сакральності й перетворене на інструмент гри, профанації і под., стане запорукою вичленування й подальшого дійсно наукового дослідженню постмодерного тексту як об'єкта і літературознавства, і мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. «Постмодернізм – не напрям, не течія, не мода...» // Слово і час.– 1999.– № 3.– С. 66.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования.– М., 1981.
3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн.– К.: Критика, 2005.– 265 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность.– М., 1987.
5. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд).– К.: Фітосоціоцентр, 1999.– 148 с.
6. Структурно-семантический и стилистический анализ художественного текста. Сб. науч. трудов.– Х., 1989.– 142 с.
7. Теория текста // Лингвистический энциклопедический словарь.– М. Советская энциклопедия, 1990.– С. 508.
8. Андрухович Ю. ЧАС І МІСЦЕ, або МОЯ ОСТАННЯ ТЕРИТОРІЯ // <http://vitaly.rivne.com> || [andrukhovych / index.htm](http://andrukhovych/index.htm)

А. В. Фоміна, Т. В. Скорбач, А. О. Ніколаєва МОВНА КАРТИНА СВІТУ, ЇЇ СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

Питання про мовну картину світу, про її сутність, і роль у суспільстві останнім часом дедалі більше привертає увагу мовознавців у різних аспектах [3, с.13].

У сучасній українській мові існує багато підходів до визначення поняття «мовна картина світу». Це питання вперше було поставлене Вільгельмом фон Гумбольдом ще всередині минулого століття в праці «Про відмінність будови людських мов і їх вплив на духовний розвиток людського роду». Учений відзначав, що в кожного народу є своєрідне бачення світу, яке, з одного боку, відбиває особливості сприймання його народом, а з другого – впливає на це сприймання.

Ця ідея науковця справила великий вплив на дослідників наступних поколінь і до цього часу живить творчі пошуки в царині взаємодії мови й суспільства, мови й індивідуума.

Вільгельм фон Гумбольдт звертав увагу на взаємодію мовної картини світу з усією широтою духовної діяльності людини: «Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова». Безперечно, «у мові акумулюється духовна енергія народу і вона є головною ознакою та символом нації».

Саме в значеннях одиниць мови відображені знання про навколишній світ, його структуру, ставлення до нього людей. Наше сприйняття світу відбивається крізь призму рідної мови, користуючись так званою «картиною світу». Безсумнівно, у кожного народу мовна картина світу своя, неповторна.

Рідна мова закладена в людині генетично. Як стверджував видатний мовознавець О. Потебня, мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувався остаточно мовно-розумовий апарат, двомовність є шкідливою.

Мова – це звуки, а звук народжується при появі людини на світ і виявляє спочатку свою фізіологічну природу, а вже пізніше – почуттєво-раціональну: захоплення чи страх, благоговіння чи гнів від

зустрічі з представниками рослинного й тваринного світу, явищами природи.

Найкраща людині та мова, яка відбиває її буття й свідомість, її ментальність.

Особливість української мови визначена характером її української природи, історії, людини, культури.

І не випадково в момент найвищого напруження почуття й думки до народної мови зверталися І. Вишенський, Г. Сковорода, гетьмани Б. Хмельницький та І. Мазепа, літописці, драматурги 16 – 18 ст. діячі церкви. А І. П. Котляревський, бажаючи повернути самосвідомість і гідність народу, повністю вдається до рідної мови у своїх творах. Для Шевченка відродження нації, держави та культури починається щонайперше з відродження рідної мови, бо мова – то вся історія й душа народу, і доля мови – то доля нації.

«Думки і мова» – аспекти дослідження великого лінгвіста О. Потебні.

«Міра володіння рідною мовою є мірою духовності людини та суспільства», – зазначав П. П. Кононенко. Кожний, оволодіваючи рідною мовою, засвоює насамперед культуру свого народу від покоління до покоління, сприймаючи через мову пісні, казки, дотепи, жарти, легенди, думи, перекази, історію, промисли, звичаї, традиції матеріальної культури й духовного життя нації.

Як відомо, особливо активно звуження сфер застосування української мови відбувалося в останні три-чотири десятиліття перед розпадом Радянського Союзу. Саме за цей час у колишньому СРСР кількість тих, хто вважав українську мову рідною, зменшилася на 10 млн осіб.

Сучасне урбаністичне середовище є дискомфортним для україномовної частини населення, але створює психологічно комфортні умови для тих, хто говорить російською. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів – означає повсякчас долати опір мовного середовища. Як влучно було підмічено, мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння.

Ставлення української влади до розв'язання мовних проблем можна проілюструвати прикладом мовної політики України, Латвії та Білорусі: якщо Латвія відмовляє в праві на повноцінне життя в своїй країні, Білорусь – завжди «за», то Україна вагається.

Більшість провідних телеканалів, які заявляли про себе як про суто українські, усе більше починають паралельно використовувати російську мову, оскільки це підвищує рейтинг каналу. Сьогодні в Україні є певний відсоток населення, який не розуміє або не сприймає української мови, і для того, щоб примусити дивитися, потрібно підлаштовуватися під них. А рейтинг – це реклама, яка є синонімом до «гроші». На жаль, тепер український ринок мас-медіа важко назвати не тільки патріотичним, але й українським взагалі.

Ціком витіснено україномовну культуру з FM-ефіру, який особливо популярний серед молоді. Усі ультракороткохвильові студії є активними провідниками російського маскульту. Створюючи максимально сприятливі умови для російського шоу-бізнесу, FM-станції України знищують свій національний шоу-бізнес.

Переклад фільмів та серіалів українською мовою мало кого спонукав заговорити саме українською. Справа в тому, що попри всю правильність і відповідність нормам української мови, мова телебачення видається неприродною. Відчувається, що в повсякденному спілкуванні і диктори, і актори віддають перевагу російській мові, а це накладає свій відбиток на їхньому мовленні. Крім того, більшість програм і фільмів – це переклади, а переклади, якими б досконаліми вони не були, все ж не мають тієї енергетики, яка наявна в живому спілкуванні.

Ми зупинилися буквально за крок від того жахливого провалля, після падіння якого культуру потрібно вже не розвивати, а рятувати від остаточного знищення. Наші «маленькі» україномовні західні області – це середня європейська країна. Наш центр, який також поволі повертається до української, – це вже країна велика. Жодними розмовами про спільну долю, союзу державу й братів-слов'ян не виправдати це національне самознищення... Народ, який позбується самого себе, ніколи не буде щасливим народом.

у своїх основних виявах принципово не відрізняються від явищ лексико-семантичної системи української літературної мови. Проте вони мають деяку специфіку, породжену особливостями формування та функціонування економічної терміносистеми.

Синоніми в економічній термінології – це терміни, що стосуються того самого денотата, але можуть мати відмінності в поняттєвому плані, розрізняються за будовою (прості слова, композити, словосполучення), походженням (власне українські й іншомовні), ступенем новизни (архаїзми, історизми, неологізми) та особливостями вживання.

За спостереженнями дослідників, у термінології переважають абсолютні синоніми (дублети), на відміну від семантичних. На рівні парадигматики синонімія в економічній термінології виявляється переважно як дублетність [4, с. 184; 5, с. 133]. В економічній термінології наявні три основні види синонімів: а) абсолютні: *бартер – товарообмін*, б) ідеографічні: *інвестиція – капіталовкладення*, в) семантико-стилістичні: *спекулянт – перекупник – баришник*.

За семантикою словотворчих елементів виділяють два варіанти найменувань – повний і скорочений: *податок на додану вартість – ПДВ, аграрна фірма – агрофірма*. Така синонімія є наслідком загальної тенденції до лаконічності, яка спостерігається в термінології.

За етимологічною ознакою серед синонімів економічної терміносистеми можна виділити такі основні типи:

1) один термін є власне українським, а другий – іншомовним: *зниження – дисконт*;

2) обидва терміни є запозиченнями з різних мов: *жиро (італ.) – індосамент (нім.)*;

3) терміни є автохтонними утвореннями: *зношеність – зношення – зношування – спрацювання*;

4) еквівалентами іншомовних термінів виступають дво-, три-, чотирикомпонентні словосполучення: *трампа (італ.) – переказний вексель*;

5) терміни-дублети з епонімами у своєму складі: *крива Лаффера – зв'язок між оподаткуванням та надходженням до бюджету*.

До абсолютних синонімів належать також економічні терміни, які утворилися внаслідок різних словотвірних процесів: *кредитоздатність – кредитоспроможність, нестача – недостача*.

Отже, явища синонімії в економічній термінології породжені екстралінгвістичними та інтралінгвістичними чинниками. До перших належить зміна форм господарювання в останнє десятиліття, які зумовлюють появу нових понять, що потребують якнайточніших номінацій. У сучасній українській мові відбувається відбір найбільш вдалих термінів з-поміж синонімічних, переважно запозиченого й питомого українського, з-поміж коротких форм і терміносполучень. Вони засвідчують динамічні процеси, пов'язані з подальшим унормуванням економічної терміносистеми.

В економічній термінології так само широко представлено й антонімічні відношення. Терміни-антоніми характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією.

Антонімію в термінології дослідники трактують як особливу характеристику лексичного значення слова, особливе відображення протилежного в предметах і явищах об'єктивного світу.

Щодо питання наявності антонімів у термінологічних системах думки вчених розходяться. Так, Л. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами [3, с. 58]. В. Даниленко вважає, що явище антонімії в загальнолітературній мові та мові науки має багато спільного і суттєво не відрізняється одне від одного. Дослідниця стверджує: «Явище антонімії, яке полягає в існуванні слів протилежного значення, в термінології репрезентоване чи не ширше, як у загальнолітературній мові» [1, с. 25]. Додамо до цих думок погляд на бінарність наукових понять О. Деборина: «Поняття... народжуються парами... поняття внутрішнього народжуються одночасно з поняттям зовнішнього» [2, с. 9].

На наш погляд, антонімія є однією з найважливіших системотвірних категорій лексики взагалі і властива термінології зокрема.

Економічні терміни-антоніми характеризуються своїми логіко-поняттевими відношеннями, зокрема абсолютною протилежністю і розрізненням за диференційною ознакою, що пов'язується з дефініцією. Економічна термінологічна антонімія ґрунтується у своїх основних рисах і виявах на принципах загальномовної антонімії.

Антонімічні пари економічної термінології становлять три основні групи: лексичні (різнокореневі), словотвірні (граматичні, спільнокореневі) та антоніми – аналітичні форми.

Лексичні антоніми економічної термінології поділяють на антонімічні пари, утворені на власне українському ґрунті, та інтернаціоналізми, що прийшли в українську мову готовими дериватами. У таких термінів антонімічне значення міститься у власній семантичній структурі, напр.: *актив – пасив, попит – пропозиція*.

Аналізованій термінології властивий другий тип антонімії – словотвірний, який використовує різні словотвірні форманти. Антонімічні пари утворюються внаслідок приєднання: а) заперечної частки *не-* до стверджувального слова: *платоспроможність – неплатоспроможність, рентабельність – нерентабельність, рухомість – нерухомість*; б) префіксів із полярним значенням *недо-, пере-*: *недооблік – переоблік, недовплата – перевплата*; в) інтернаціональних префіксів *анти-, де-, дис-, контр-*: *демпінг – антидемпінг, тонізація – детінізація, баланс – дисбаланс, агент – контрагент*; г) двох іншомовних префіксів при зв'язаних коренях: *девальвація – ревальвація, дефіцит – профіцит*.

В економічній терміносистемі антонімічні відношення можуть бути представлені також першою частиною складного слова. Її виражають іншомовні компоненти *макро-, мікро-*, які вказують на протилежні розміри, обсяги, пор.: *макроекономіка – мікроекономіка, макрооблік – мікрооблік*. Деякі рідше першу основу складних слів реалізують питомі українські основи з протилежним значенням, типу *високо-, низько-* й под.: *високододатковість – низькододатковість, високорентабельність – низькорентабельність*.

У названій термінології передавати протиставлення може і друга частина складного слова, що приєднується до тієї самої основи,

пор.: *кредитоспроможність – кредитнеспроможність, позикодавець – позикоотримувач*. Друга частина таких термінів утворюється від дієслівних антонімічних пар: *спромогтися – не спромогтися, дати – отримати*.

Складні терміни-антоніми можуть мати у своїй структурі й іншомовні компоненти з протилежними значеннями, пор.: *країна-імпортер – країна-експортер, бюджет-брutto – бюджет-нетто*.

Найявне нечасте вираження антонімічності за допомогою міжнародних терміноелементів у ролі суфікса, серед яких *-ат, -ант та ін.*: *жирад – жирант, трасат – трасант*.

На рівні парадигматики економічних термінів чітко простежується принцип максимальної відповідності термінів: в антонімічних відношеннях перебувають частіше або автохтонні, або іншомовні терміни. Т. Панько звертає увагу на те, що зрідка полярними відношеннями пов'язані різноструктурні економічні терміни: *безробіття – працевлаштування, монополія – вільна конкуренція* [4, с. 190].

Деякі терміни-антоніми виражені словосполученнями. За структурою вони можуть бути: а) бінарні (*позитивне сальдо – негативне сальдо, витрати постійні – витрати змінні, зовнішня торгівля – внутрішня торгівля*); б) трикомпонентні (*абсолютна додаткова вартість – відносна додаткова вартість*).

Отже, антонімічні значення економічних термінів, як і загальноживаної лексики, можуть передавати: сама семантична структура терміна, словотвірні засоби й терміносполуки.

Специфікою вияву синонімії в економічній термінології є перевага абсолютних синонімів, а в антонімії – широке використання словотвірних засобів для оформлення протиставних відношень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. – М., 1971.
2. Деборин А. М. Заметки о происхождении и эволюции научных понятий и терминов // Вопросы языкознания. – 1957. – № 4.

3. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке: Семант. анализ проти-воположностей в лексике.– М., 1973.
4. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник.– Львів, 1994.
5. Современные проблемы русской терминологии: Сб. ст. / Отв. ред. В. П. Даниленко.– М., 1986.

Розділ 4. ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ІНОЗЕМЦІВ

Г. Г. Гайдамака

ЩОДО ВПРОВАДЖЕННЯ ДІЛОВОЇ РИТОРИКИ У ПРОЦЕС НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ

Одним із найважливіших показників, що визначають рівень розвитку суспільства, є система освіти і, зокрема, система підготовки фахівців у вищому навчальному закладі. Про справжнього спеціаліста можна говорити тоді, коли він не лише має блискучу кваліфікацію, а й володіє високою мовленнєвою культурою. Це означає, що професійний успіх значною мірою залежить від того, наскільки адекватно фахівець сприймає людей, як звертається до партнера, чи знаходить прийнятний тон і стиль спілкування, чи вміє чути співрозмовника, чи намагається зрозуміти його, які добирє слова, щоб підтримати або переконати.

Культура мовлення фахівця має відповідати сучасним літературним нормам, характеризуватися лексичним багатством, логічністю, точністю, чистотою, виразністю, доцільністю й бути показником культурного рівня особистості, надійним інструментом вирішення виробничих і професійних завдань.

Як бачимо, процес формування висококваліфікованого фахівця буде недостатнім, якщо у нього не будуть сформовані мовленнєві навички й уміння професійного спілкування.

У сучасному трактуванні професійне спілкування означає усний контакт між партнерами (співрозмовниками) з метою вирішення ділових проблем і базується на трьох складових: а) уміння зацікавити співрозмовника у корисності запропонованої теми (проблеми);

б) створення взаємної довіри; в) використання засобів впливу та переконання при передачі інформації під час спілкування.

Таким чином, щоб досягти мети спілкування, необхідно володіти певними ораторськими навичками й уміннями. Цією проблемою займається теорія комунікації, яка складається з таких наукових гілок, як функціональна стилістика, лінгвістика тексту, культура мовлення, теорія мовленнєвого етикету, риторика.

Саме тому риторика сьогодні починає входити в систему гуманітарної освіти. Заняття з ораторського мистецтва стають частиною навчальних програм вищих навчальних закладів. У межах вивчення курсу ділового мовлення деякі кафедри впроваджують спецкурси та спецсемінари з практики красномовства. Такі спецкурси допомагають з одного боку поліпшити володіння українською мовою російськомовних студентів, а з другого – підвищити культуру спілкування.

Слово «риторика» походить від грецького «rhetorike», що в перекладі означає «ораторське мистецтво». Але в історії цей термін ніколи не тлумачили однаково. Навколо терміна «риторика» і досі виникають суперечки серед лінгвістів, психологів, філософів, педагогів. З одного боку, ця найдавніша з лінгвістичних дисциплін ще в давнину була визнана наукою про переконливу мову, про форми та методи мовленнєвого впливу на аудиторію. «Визначимо риторику, – писав Арістотель, – як здатність знаходити можливі способи переконання стосовно певного предмета» [1, с. 19]. З іншого боку, у тій же «Риториці» Арістотель називає риторику «мистецтвом, що відповідає діалектиці» [2, с. 19].

Знання системи логічних доказів, майстерність і вміння знаходити ці способи в кожній конкретній ситуації визначили подвійну суть риторики.

Тривалий час риторика була наукою про публічне усне мовлення, про способи доведення й переконання, про форми впливу на аудиторію. У XVIII ст. погляди на предмет риторики змінюються. У книзі «Краткое руководство к красноречию» (1748 р.) М. В. Ломоносов визначив риторику як науку про писемне й усне мовлення. М. В. Ломоносов у своїй книзі підкреслив важливість урахування

в процесі мовленнєвої діяльності соціального контексту, вказав на його зв'язок з характером мовлення [3].

Поступово загальна риторика починає розпадатися на самостійні дисципліни – стилістику, поетику, герменевтику, теорію літератури – і низки спеціальних риторик, які з'явилися у суспільній сфері діяльності: дипломатичне красномовство, судове, академічне, політичне, духовне, торгове (ділове), військове. Таке виділення спеціальних риторик зумовлене специфікою функціонування мови в різних сферах суспільного життя й різними завданнями спілкування.

Якщо політичне красномовство, що враховує специфіку виступу перед великою аудиторією, використовує одні прийоми, то ділова риторика, що в основному зорієнтована на персональне спілкування, – інші. «Ділова риторика – це галузь людської культури, що містить у собі науку, мистецтво й живу людську практику переконливої й ефективної мови в різних жанрах ділового спілкування», – пише в книзі «Ділова риторика» В. І. Андреев [4, с. 7]. Можемо додати, що ділова риторика відрізняється від усіх інших спеціальних риторик тим, що розглядає сферу міжособистісних стосунків у соціальному аспекті. Персонально адресована мова має такі специфічні риси, які не можливо не враховувати, говорячи про успішну комунікацію.

Предметом ділової риторики є правила й прийоми ефективного ділового спілкування. Результативність мови стає тим практичним показником оволодіння уроками мовленнєвої майстерності, який забезпечує персональний престиж, зростання та конкурентоспроможність. У сучасному західному менеджменті мають вагу такі риси керівника, як уміння працювати з людьми, тобто вміння переконувати у своїй правоті, стимулювати роботу підлеглих.

Сучасна риторика, що акумулює всі досягнення психології, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, логіки, культури мови, є наукою про доцільне, ефективне й гармонізуюче мовлення.

Як будь-яка наука, риторика розвивається за своїми законами.

Психолінгвісти давно встановили, що у процесі спілкування мовець пробуджує «внутрішнє слово» у слухача. Тобто у того, хто слухає, напружено працюють усі мовнорозумові центри: внутріш-

ня мова, центр усвідомлення, пам'ять, центри, що відповідають за аналіз почутого, емоційна сфера. Слухач мовби внутрішньо повторює сказане, адаптує до свого рівня, тобто усвідомлює, запам'ятовує й реалізує емоційно. Мовець, промовляючи, оформляє свою думку словесно. Таким чином, аудіювання (слухання) – це напружена праця, яка може бути ефективною, а може й ні. Лінивий розум відмовляється адаптувати почуте, і тоді відбувається те, що влучним народним словом позначено так: «В одне вухо влетіло – з другого вилетіло». Те ж відбувається, якщо мова незрозуміла адресату (співрозмовнику): переобтяжена незрозумілими термінами, іншомовними словами тощо. Чинник адресата дуже важливий в умовах безпосереднього спілкування.

З цього випливає перший найважливіший закон сучасної риторики – закон спрямування мови на адресата. Цей закон проголошує: перш ніж почати говорити, необхідно уявити собі слухача, співрозмовника, його соціальний статус, освітній, культурно-мовленнєвий рівень, особисті риси. Треба також враховувати важливість, зацікавленість і доступність інформації для слухача.

Другим законом сучасної риторики є закон просування до мети й орієнтації адресата мовлення. Його суть полягає в тому, що спілкуються сторони, які або тільки мовець експлікує (позначає словесно) свою мету й спільними зусиллями вони просуваються до її вирішення. Особливо важливим є спрямування адресата у ході ділових переговорів. Для цього на початку повідомляється й узгоджується структура переговорів (бесіди, дискусії): перелік питань, що будуть вирішуватися, їх черговість, підведення підсумків з кожного питання. Для цього можуть бути використані фрази, як от:

Отже, щодо погашення взаємної заборгованості ми прийняли рішення про взаємозалік боргів і покриття різниці товарами народного споживання.

У результаті за третім пунктом ми з вами поки не досягли компромісу.

Часто в спонтанному мовленні на позначення етапів просування до мети використовуються когезивні засоби (засоби зв'язку), що вказують на послідовність частин повідомлення: *по-перше...*, *по-дру-*

ге..., *наступне питання...*, *далі визначимо...*, *про це я скажу пізніше...*, *забігаючи наперед...*, *я повинен сказати...*, *як буде вказано пізніше...*, *подивимось, як...*, *зараз приступимо до розгляду наступного питання...*, тощо. Завдяки використанню таких слів виникає ефект «просування» до визначеної мети, ефект скріплення змістових блоків. Це необхідно, оскільки структура мови повинна бути зрозумілою не лише для того, хто говорить, а й для адресата. Це особливо важливо в діловому спілкуванні, коли рішення приймають обидві сторони.

Третій закон сучасної риторики – це закон дієвості мовлення, який надає задоволення слухачеві. Це універсальний принцип спілкування, бо ми завжди намагаємося спілкуватися з приємними для нас особами. Насолода від бесіди ще з часів Платона належить до найвищого виду насолоди. Відомий Дейл Карнегі головним секретом «мистецтва спілкування з людьми» називає вміння цінувати й заохочувати людину до діяльності, задовольняти «його прагнення до власної значущості» [5].

Підкреслити «значущість» партнера можна не тільки через похвалу. Можна використовувати комплімент: *оскільки Ваша фірма є найбільшим постачальником металу, ми хотіли б укласти з Вами угоду про...*; етикетні формули: *маємо честь запросити, дозвольте висловити Вам щире подяку за послугу, вельмишановний Володимире Степановичу...*; жестикулювання; тон спілкування: ввічливий, рівний; манера спілкування.

Упровадження риторики в курсі ділового мовлення відіграє роль синтезатора багатьох наук, спрямованих на розвиток мовної особистості й стане кроком на шляху до підготовки висококваліфікованого фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Риторика. Античные риторики / Под ред. А. Тахо-Годи., М., 1978.
2. Русская риторика: Хрестоматия / Авт.-сост. Л. К. Граудина.– М., 1996.
3. Андреев В. И. Деловая риторика.– Казань, 1993.

4. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить. – М., 1989.

Т. Н. Грищенко

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ СПЕЦИФИКИ ЯЗЫКОВОГО
СОДЕРЖАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ СЛУШАТЕЛЕЙ
ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ОТДЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ
ВЫНУЖДЕННОЙ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ОБУЧЕНИЯ**

Специфика работы на подготовительном отделении состоит в том, чтобы за сравнительно небольшой срок обеспечить усвоение иностранными учащимися совокупности знаний по русскому языку и другим дисциплинам, в объеме, способствующем дальнейшему успешному обучению в вузе.

Результаты первого стартового тестирования показывают, что контингент прибывающих к нам на подготовительный факультет иностранных граждан часто обнаруживает все более низкий уровень знаний. Поэтому задача преподавателей сводится не только к обучению русскому языку, но и к первичному овладению на русском языке многими элементарными понятиями, являющимися предметом изучения специальных дисциплин. Эти объективные трудности в сочетании с часто поздним заездом студентов обуславливают необходимость решения учебно-методических задач в условиях вынужденной интенсификации обучения (особенно в I семестре), а также необходимость координации программного материала по русскому языку (общелитературный стиль, научный стиль речи) с языком изучаемых предметов, учитывая при этом их специфику и цели изучения.

Решению поставленных перед преподавателями кафедры задач может послужить попытка рассмотрения отдельных психологичес-

ких и лингвистических проблем интенсификации обучения в свете коммуникативного подхода.

Коммуникативный подход к обучению и формирование коммуникативной компетенции учащихся является предметом научно-исследовательской работы кафедры в течение нескольких лет. Актуальность исследуемого вопроса о специфике языкового содержания коммуникативной компетенции иностранных студентов-экономистов не вызывает сомнений. В данной статье рассматривается изучаемый на начальном этапе обучения лексический материал.

Обучение лексике русского языка в учебниках для иностранных студентов начального и продвинутого этапов не представляет собой четко организованной системы. Не выделяют систематизированных целенаправленных рекомендаций по работе с лексикой и программы по русскому языку для подфака, в том числе и новая образовательная программа по русскому языку как иностранному (предвузовское обучение). В условиях часто вынужденной интенсификации обучения иностранных студентов на подготовительном факультете (I семестр) нам кажется обоснованным соблюдение следующих принципов отбора учебного языкового материалов.

1. Строгий отбор коммуникативно значимой лексики как общелитературного, так и научного стиля речи на основе количественных и качественных характеристик лингвистического материала с учетом потребности коммуникации данной категории учащихся.
2. Основным критерием отбора языкового материала служит высокая частотность его употребления и его соответствие потребностям речевой практики. Следует избегать на ПО накопления в словарном запасе пассивной, малоупотребительной на этом этапе обучения лексики.
3. Часть языкового материала, коммуникативно избыточная на начальном этапе обучения, но необходимая для использования в речи при изучении в дальнейшем специальных предметов: математики, экономики, информатики, должна быть зафиксирована и оставлена в работе в качестве справочного

материала, который может быть рекомендован для сильных студентов, а также учтен преподавателями при организации речевой практики на последующем этапе обучения.

4. Языковой материал, подобранный для работы в моноаудитории (группы одной национальности) должен по возможности учитывать как этнопсихологические факторы, значимые для носителей определенного языка, так и несоответствие грамматических категорий русского и национального языков или их полное отсутствие в родном языке студента.
5. Изучение лексики как одной из составляющих языкового материала в ее динамическом аспекте с постепенным подходом к понятию «многозначность слова».

Основным принципом отбора и группировки слов в методике признается тематико-ситуативный. Обучение лексике русского языка включено в коммуникативную и социально-языковую работу. Однако в практике обучения лексика как бы растворяется в других аспектах обучения языку и преподается через них. Лексика иллюстрирует те или иные правила, закономерности фонетической, грамматической системы и не отражает собственную лексическую систему.

Думается, что соблюдение принципа системной подачи лексического материала на начальном этапе и представление его в многообразии и взаимосвязи значений, в его стилевых особенностях на продвинутом этапе позволит значительно улучшить обучение лексической стороне речи.

По справедливому замечанию Л. В. П[ербы [2, с. 294], «языковая система находится в непрерывном изменении», а наиболее динамичной ее частью является, как известно, лексика, которая характеризуется незамкнутостью своей структуры, постоянной подвижностью, обусловленной как социальными, так и внутрискруктурными факторами.

Проследить пополнение словарного состава на начальном этапе обучения, выявить динамический аспект лексико-семантической системы в дальнейшем на продвинутом этапе – вот задача, решение которой весьма актуально для преподавателей РКИ и будет спо-

собствовать осознанному усвоению студентами изучаемого языкового материала.

Системный подход к языковому материалу и его презентации не может не учитывать факт, что системность языка и системность языкового развития есть различные стороны одного и того же объекта, и усвоение знаний о языке нельзя отрывать от выявления основных тенденций его развития. Язык, его грамматический строй, норма не стабильны.

Одним из активных процессов, протекающих в лексике, является лексико-семантическая конденсация, суть которой заключается в замене словосочетаний номинативного типа однословными наименованиями. При этом конденсатами выступают сложные слова. Лексика такого типа популярна в молодежной среде и часто вызывает интерес у иностранных студентов. Например: популярные двадцать лет назад: строительный отряд – *стройотряд*, строительный батальон – *стройбат*, педагогический отряд – *педотряд*, передвижная библиотека или выставка – *передвижка*; аббревиатуры: телевидение – *ТВ*, гидроаккумулирующая электростанция – *ГАЭС*; слова-универбы: грунна продленного дня – *продленка*, хохломская роспись – *хохлома*, читальный зал библиотеки – *читалка* и др., сменили современные: *маршрутка* – маршрутное такси, *мобилка* и *мобильник* – аппарат мобильной связи, *банкомат* – банковский автомат, *Интернет* – всемирная связь, ксерокс – ксерокопия, *Укртелеком* – украинская телефонная компания.

В то же время в лексике наблюдается и другой противонаправленный процесс: появления у слов, особенно у активизировавшихся в общем употреблении терминов, стилистических вариантов – составных наименований («перифраз», «эксплицитных наименований»), выражающих то же понятие, что и слово («имплицитное наименование»), например: хлопок – белое золото; нефть, уголь – черное золото; комбайн – степной корабль и т. п.

Поскольку эксплицитные наименования широко используются в газетно-публицистической речи, изучение закономерностей их образования и функционирования (в требуемом объеме) обеспечивает понимание иностранными студентами прессы, радио- и теле-

визионных передач, обогащает словарный запас, развивает навыки речи, способствует углублению не только лингвистической, но и страноведческой компетенции. Особенно актуален учет основных тенденций развития лексической системы (как отмечают методисты) при функционально-аспектной форме обучения, ибо именно в речевых сферах появляются и закрепляются в общем употреблении как лексико-семантические, так и всякие другие новации.

В иноязычной аудитории возникает интерес учащихся к семантическим новациям на основе разных типов метафор. Они требуют мотивированных пояснений. Метафорическое переосмысление может быть как на основе внешнего сходства: *восьмерка, грибок*, так и по ассоциативному признаку: *репейник, змейка, молния, тачка, телка* (жарг.). Ассоциативные переосмысления – наиболее активный тип метафоризации и наиболее трудный для усвоения нерусскими. См. например: *липучка* – застежка, *тусовка* – определенная группа людей, компания, сборище; соответственно *тусоваться* – собираться и общаться в каком-либо месте; *прикол* – розыгрыш, шутка; отсюда глагол *прикальваться* – шутить, разыгрывать; *зубр* – знаток своего дела, *голубой* – нетрадиционной сексуальной ориентации, *скачать из интернета* – найти и переписать информацию из интернета; *букет* – набор чего-либо, например, запахов, наград, а не только цветов.

Изучение лексико-семантических трансформаций и, более широко, лексической системы русского языка в ее динамическом аспекте повышает уровень подготовки иностранных студентов, обогащает их пониманием внутренних законов развития языка, его основных тенденций (пусть даже на самом элементарном уровне), формирует языковое чутье, воспитывает культуру речи обучающихся, способствует максимальной страноведческой отдаче учебного процесса. А для преподавателей это еще один аспект решения вопроса о формировании коммуникативной компетенции иностранных студентов на основе актуального языкового материала.

Опираясь на принципы коммуникативного подхода, рассмотрим узловые вопросы обучения русскому языку в плане интенсификации как всего учебного процесса в целом, так и отдельных его компонентов.

Под интенсификацией обучения в методике подразумевается [1, с. 215] увеличение полезных действий обучаемых за единицу времени, абсолютное и относительное увеличение учебного времени и его концентрация, проработка на все более качественном уровне все увеличивающегося объема учебного материала. Во «внешнем» плане интенсификация манифестируется в повышении эффективности учебного процесса, во «внутреннем» плане – в повышении качества и расширения объема иноязычно-речевой компетенции обучаемых.

Психологический аспект системы обучения РКИ, системы, предполагающей интенсификацию, в данном случае остается за рамками нашего обсуждения. Отметим только, что, по мнению исследователей данного аспекта обучения [1, с. 215], «одна из распространенных в методике ошибок связана с тем, что преподаватели нередко сводят подлинную интенсификацию обучения к использованию одной лишь ритуализации и некоторого методического декорума, разработанных в рамках так называемых интенсивных (суггестопедических) методов. Между тем ... эффект полной интенсификации обучения наступает лишь при достижении суггестивного эффекта, при котором вскрываются резервы памяти, интеллектуальной активности, формируются качества социальной адаптации, возбуждается эмоциональная сфера как отдельной личности, так и целого коллектива учащихся».

Добиться данного эффекта непросто и возможно только при наборе определенных условий, среди которых на первое место следует поставить профессионализм преподавателя и технику общения. Преподаватель должен уметь организовать, направить и поддержать диалог, разговор, предложить интересную в коммуникативном отношении тему, заинтересовать студентов, использовать методику ролевых игр и т. д. Эффективное общение на занятии позволяет преподавателю поддерживать требуемый ритм, т. е. определенный уровень интенсификации, «ибо, если, отбросив психологический фон данной методики, проанализировать содержание методов данного направления, то нетрудно прийти к выводу, что в основе их лежит коммуникативный метод» [1, с. 216].

Лингвистический аспект интенсификации обучения РКИ связан с решением ряда проблем. Важнейшей из них является проблема качественного отбора экстралингвистического (коммуникативного) содержания курса языка. Какие мысли, интенции, мотивы и желания должны воспринимать и выражать студенты? От адекватности решения этой проблемы зависит и правильный отбор языкового и речевого материала. Конечно же, существует определенный постоянный набор знаков (от морфемы до текста), который «определяется внутренними законами, структурой языка и не зависит от выражаемых идей. Это грамматикализованные, наиболее частотные единицы лексического состава языка (см. Р. Ладо). Отбор всех других лексических единиц, из которых состоит активный и пассивный учебный запас студентов, особенно на начальных стадиях обучения, остается серьезной проблемой» [1, с. 217] и предметом нашего анализа.

В методике РКИ отмечено, что особенностями начального этапа обучения является то, что идет активное пополнение прежде всего репродуктивного запаса структур и лексики, поэтому проблема точного отбора языкового материала весьма существенна.

На коммуникативном уровне в плане отбора следует определить круг чтения, а также перечень типовых коммуникативных ситуаций по основным сферам общения.

В сфере устной речи на первое место выдвигается принцип коммуникативной важности языкового знака как выразителя определенного понятия, нужного для конкретных задач и условий общения.

Лексико-грамматический материал группируется вокруг единиц коммуникации. Коммуникативно-речевая ситуация является категорией, позволяющей объединить лингвистические и методические аспекты обучения.

Правильный отбор языкового материала, установление учебных языковых минимумов, строгая ограниченность лексики – обязательное условие работы на начальном этапе и особенно в условиях вынужденной интенсификации обучения. Прибытие студентов на учебу в поздние сроки требует пересмотра учебной программы по русскому языку. Необходимость сжатия времени обучения заставляет сократить количество изучаемых грамматических тем, в ряде

случаев – изменить последовательность их изучения. Особое значение приобретает функциональный подход к презентации лексико-грамматического материала, отбор ситуативно-прозрачных и легко запоминающихся речевых образцов в качестве речевых моделей, которые и должны стать основой последующего усвоения соответствующей грамматической темы.

На успешный процесс получения знаний иностранными студентами влияет целый ряд социальных и психологических факторов, о которых необходимо постоянно помнить преподавателю.

Недостаточная общеобразовательная подготовка студентов на родине, несоответствие учебных программ средних общеобразовательных заведений за рубежом программам средних школ Украины, – все это является причиной несформированности предметно-понятийной базы по ряду изучаемых предметов, отставания предметной компетенции учащихся и замедленности речевой компетенции. В такой ситуации преподаватель вынужден максимально учитывать имеющийся уровень знаний студентов и корректировать учебный процесс. Здесь важным представляется также разделение речевого материала на активный и пассивный с созданием соответствующей системы тренировочных и речевых упражнений. Естественно, что соотношение активных и пассивных речевых средств будет индивидуальным для разных студентов, причем само это соотношение является значимой характеристикой деятельности личности.

Общение в социально-бытовой сфере, являющееся важнейшим механизмом адаптации к жизни в новой стране, предполагает более широкий учет реальных интересов студентов и использование текстовых материалов, представляющих интерес для молодежной современной аудитории. Соединение предметно-познавательных и коммуникативных действий в учебной деятельности способствует развитию речевой компетенции студента.

Проводя отбор лексики для начального этапа обучения, мы исходим из того, что под обучением лексике следует понимать не обучение слову как таковому, а обучение функционированию слова в речи, поскольку в лексическое значение слова входят в качестве его структурных характеристик синтагматические связи слова. Для

практического изучения языка важно исследовать не изолированные слова, а словосочетания и конструкции с ними.

Словарный минимум студента подфака включает как лексику общелитературного, общественно-политического, разговорного стилей речи, так и научного стиля.

Среди подобных слов – лексические единицы почти всех грамматических разрядов (существительные, глаголы, прилагательные, числительные, местоимения и т. д.)

Принадлежность конкретных слов к грамматическим категориям обусловлена тем, что слово представляет собой внутреннее, конструктивное единство лексических и грамматических значений. Это значит, что рассмотрение слова должно осуществляться с учетом его грамматической принадлежности.

В лингвистике функционально-значимыми частями речи признаются имена существительные и глаголы. Отличие значений глагольных лексем от содержательной стороны предметных имен заключается в том, что семантика глаголов абстрактна по своему характеру, т. к. основана на понятии признака, подразумевающего какой-либо предмет, субстанцию. Поэтому определенность значению глагола придается семантикой существительных, которые выступают в качестве семантических актантов. Таким образом, своеобразие значения глагольных слов заключается в том, что семантика глагола складывается из двух частей: из его собственной семантики и определяемого им имени предмета – субъекта или объекта. Отсюда можно сделать вывод, что глаголы должны изучаться в сочетании с именем, т. к. в этом случае конкретизируется одно из значений. Глаголам принадлежит первостепенная роль в функционировании разных стилей речи.

Студенты подфака должны усваивать не только определенный круг книжной лексики, но и наиболее употребительные словосочетания, характерные для общенаучного стиля, среди которых наиболее употребительными являются глагольно-именные словосочетания типа:

<i>Разговорный стиль:</i>	<i>Общенаучный стиль:</i>
Выполнить задание	Выполнять действия
Изучать язык	Извлекать корень
Понимать текст	Возводить в степень
Складывать вещи	Выводить формулу
Делать упражнение	Выводить множитель из-под знака радикала
Готовить завтрак	Складывать суммы
Писать письмо	Умножать числа
Решать задачу	Построить график
Повторять слова	Доказывать теорему

Правильное употребление и понимание глаголов в рассмотренных словосочетаниях (научный стиль) для студентов-иностранцев довольно сложно, т. к. собственно-лексическое значение здесь выражено недостаточно четко, и на родной язык один и то же глагол может переводиться по-разному в зависимости от того, с каким существительным он сочетается. Кроме того, двум русским глаголам может соответствовать в родном языке учащегося один глагол. Например: *прибавлять, прибавить* – *to add* (англ.)

складывать, сложить – *to add* (англ.).

Студент должен понять разницу, запомнить и уметь активно пользоваться в речи нужным глаголом.

С целью оптимизации учебного процесса на начальном этапе обучения в условиях вынужденной интенсификации нами составлен языковой материал, подобранный с учетом вышеизложенных позиций при отборе лексики и грамматического материала. Особое внимание было сосредоточено на определении и строгом ограничении необходимого глагольного минимума, а также понедельном его распределении в учебном процессе. Динамика лексического пополнения может быть представлена следующим образом:

1 неделя	Имя существительное
2 неделя	Глаголы: делать, читать, знать, работать, учить, учиться, говорить, отдыхать, заниматься
3 неделя	Глаголы: понимать, отвечать, изучать, подавать, любить, повторять, есть, пить, кушать, знать. Жить, ждать, быть, писать
4 неделя	Хотеть, объяснять, готовить, дарить, строить, давать
5 неделя	Обозначать, сделать, звонить, решать, мочь, проверять, смотреть, спрашивать – спросить, завтракать, обедать, ужинать
6 неделя	Покупать – купить, лежать, сидеть, стоять, ложиться, вставать, играть
7 неделя	Думать, вспоминать, звонить, поздравлять, нравиться, посылать, показывать, верить, рассказывать, советовать, разрешать, лежать, помогать
8 неделя	Идти, ехать, брать, взять, ждать, кончиться – закончиться, родиться, находиться
9 неделя	Ходить, ездить
10 неделя	Знакомиться, танцевать, советоваться, здороваться, разговаривать, петь, мыть, рисовать, вытирать, умываться, резать, стирать, открывать, гулять, фотографировать, фотографироваться
11 неделя	Бежать, бегать, летеѣть, летать, плавать, плавать
12 неделя	Глаголы движения с приставками: пойти, прийти, поехать, приехать, походить, приходиться, полететь – прилететь, поплыть – приплыть, побежать, прибежать и др. приставочные формы

Анализ данного лексического минимума позволяет сделать вывод о том, что взаимодействие семантических и синтаксических особенностей этих глаголов обусловило высокую частотность их употребления в лексико-грамматических моделях начального этапа

обучения и выявить его коммуникативную значимость в процессе формирования коммуникативной компетенции учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Скалкин В. В. Проблемы интенсификации обучения РКИ в свете коммуникативного подхода. Материалы VII конгресса МАПРЯЛ, 1990.– С. 215.
2. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.– Л., 1974.– С. 294.

М. І. Дідорчук, Г. М. Чистякова ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ МОВНОГО ЗМІСТУ КОМУНІКАТИВНИХ ПОТРЕБ МАГІСТРІВ, ЩО ЗДОБУЛИ ОСВІТУ БАКАЛАВРА НА БАТЬКІВЩИНІ

Мета навчання іноземних студентів – здобути вищу освіту. Російська мова для них – це конкретний інструмент для досягнення мети. Магістри-іноземці, які здобули освіту на батьківщині, психологічно настроєні опанувати певним об'єктивним змістом, що відповідає поставленим завданням. Виражаючи свої потреби, вони передбачають напрям можливої діяльності, планують результати. Важливість розуміння потреб зумовлена психологічно. А. Н. Леонтьєв підкреслював, що потреби управляють діяльністю з боку суб'єкта, але вони здатні виконувати цю функцію за умови, якщо вони є предметними [3].

З вищевикладеного можна зробити висновок про те, що комунікативні потреби іноземних учнів (у нашому випадку магістрів) формують обсяг лексико-граматичного матеріалу з мови, адекватний і достатній для розуміння конкретних предметів, які вивчаються на певному факультеті, курсі, ВНЗ.

Оскільки зміст навчання перебуває в тісному зв'язку з мотиваційно-цільовими установками, які зумовлюють завдання формуван-

ня комунікативно-мовної компетенції, то на етапі навчання магістрів найважливішими є комунікативні потреби в навчально-професійній сфері діяльності.

У першу чергу на заняттях з російської мови повинні вивчатися тексти за фахом і науковий стиль мови. Вивчення граматики займає достатньо значне місце, що повністю узгоджується з тезами О. Д. Мітрофанової і В. Г. Костомарова про те, що знання граматичних явищ – обов'язкова умова швидкого оволодіння мовою [2]. Це, у свою чергу, передбачає, по-перше, знання одиниць мови всіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного й синтаксичного), але не вичерпне, а вибіркоче – саме тих, які будуть використані як будівельний матеріал для творення висловів при формуванні комунікативної компетенції студента в тому обсязі, який заданий цілями навчання.

Комунікативні пізнавальні цілі полягають у тому, щоб підготувати магістрів до роботи з текстами за фахом, до читання спеціальної наукової літератури, до складання заліків та іспитів, до написання й захисту дипломної роботи.

Реальна комунікація магістра, що навчається після підготовчого факультету, характеризується тим, що в його навчальній роботі (діяльності) читання спеціальної літератури економічного профілю превалює над аудіюванням, а підготовлене монологічне мовлення (в межах навчання на спеціальних кафедрах) – над усним викладом прочитаного й над вільною непідготовленою бесідою.

Цілі навчання й характер комунікації вимагають розвитку в магістрів навичок й вмінь переважно в таких видах мовної діяльності, як читання й письмо. Ця вимога повинна знайти віддзеркалення у відборі й організації мовного (лексико-граматичного) матеріалу.

Завдяки комунікативно-діяльнісному підходу вивчення фонетики і граматики є формуванням мовленнєвих і граматичних навичок в основних видах мовної діяльності.

На цьому етапі вивчення фонетики пов'язане з уже відпрацьованим лексико-граматичним матеріалом, що вивчається. Поставлена систематична робота над вимовою необхідна, особливо під час роботи з текстами за фахом, оскільки:

- 1) студенти постійно ознайомлюються з новим лексичним і граматичним матеріалом, тверде засвоєння якого перебуває в прямій залежності від чіткості й міцності слухових і моторних образів;
- 2) запровадження й постійне збільшення питомої ваги видів роботи, що концентрують увагу на змістовій стороні завдань, призводить до послаблення уваги до вимови;
- 3) ускладнення (збільшення) одиниць мови, якими оперують студенти, і особливо завдання розвитку темпу мовлення вимагають постійної систематичної роботи над вимовою, причому в індивідуалізованій формі.

Але без точного усвідомлення лексико-граматичних явищ неможливе адекватне розуміння змісту наукового тексту. Викликають труднощі усвідомлення змістового й функціонального значення граматичних форм і конструкцій, змістового, інформативного навантаження слів, які належать до різних частин мови.

При цьому робота з граматики повинна мати другорядний, «обслуговуючий» характер, оскільки її метою є зняття можливих труднощів, що виникають під час читання, ознайомлення з особливостями наукового стилю мови, які необхідні для рецензії. Її мета полягає також у тому, щоб усунути досить поширену навчальну ситуацію, коли всі слова зрозумілі, а розуміння сенсу речення не досягається.

В основі роботи з граматики наукового тексту лежить формування таких умінь:

- 1) розрізнити за формальними зовнішніми ознаками мовні одиниці з різним інформативним навантаженням;
- 2) визначити інформативну значущість слів відповідно до їх мовної функції;
- 3) аналізувати граматичні структури;
- 4) розрізнити в граматичній структурі форми вираження другорядної інформації.

Формування цього блоку умінь базується на знанні про зв'язок формальних ознак слова і його інформативного навантаження. Слід

пояснити, що безпосередніми носіями змістової інформації є повнозначні частини мови.

Важливу роль у тексті виконують і засоби міжфразового зв'язку. Мінімальний набір формальних засобів міжфразового зв'язку, який надається в розпорядження студентів, має включати скріплення-лексеми й скріплення-речення, що виконують в тексті такі функції:

- 1) запровадження основної важливої інформації (підкреслимо, необхідно відзначити тощо);
- 2) запровадження додаткової інформації, її ілюстрація (можна додати, крім того);
- 3) запровадження надмірної інформації (іншими словами, інакше кажучи);
- 4) вказівка на попередню або послідовну інформацію (вище значалось, що; пізніше зупинимось на цьому докладніше.).

Особливу увагу треба приділити «словам-маркерам», які вказують на напрям авторської думки. Так, наприклад, слова або поєднання слів *таким чином, отже, звідси виходить, крім того* тощо вказують на продовження розвитку однієї й тієї ж думки; слова або словосполучення *проте, не зважаючи на, напроति вагу, навіть якщо допустити, що* звично сигналізують про зміну напряму авторського міркування. Це допоможе орієнтуватися в комунікативній структурі тексту: виділяти вступ, основну частину, висновок, стежити за динамікою розгортання змісту тексту.

Лексико-граматичний матеріал групується за логіко-семантичними групами: способи вираження часу, причини, умови і т. ін. Саме так організовується мовний матеріал для репродуктивно-продуктивного засвоєння. Таке групування дозволяє повторити й закріпити вивчене, але вже на лексичному матеріалі наукового стилю мови.

Під час вивчення способів зв'язку між частинами складного речення значними труднощами є для магістрантів засвоєння різноманітних сполучників і сполучних слів, у зв'язку з чим важливо визначити їх семантику. Це необхідно для розуміння смислових зв'язків між частинами складного речення, а також для розуміння

відмінності в значенні речень зі сполучниками, наприклад: *тому що – тому, що – щоб, якщо – коли* тощо.

Для роботи з основних граматичних тем створені навчальні посібники, мета яких забезпечити студентів-іноземців матеріалом для практичного оволодіння граматичною базою, для засвоєння необхідних мовних умінь, для розвитку навичок уживання граматичних структур наукового стилю мови.

Значні труднощі виникають у студентів під час активного засвоєння двоскладних речень з іменним складеним предикатом. Не менш важливі для вивчення односкладні речення, особливо безособові.

Під час вивчення граматичної теми «Вираження часових відношень» велика увага приділяється вживанню сполучників і співвідносних слів, що актуалізують допустове значення суперечності між головною й додатковою частиною речення. Особливими труднощами для магістрантів є вживання сполучників *перш ніж, з того часу як, до того як* при диференціації різночасових зв'язків у складному реченні. До таблиць увійшли приклади, і це дає орієнтовну основу для правильної мовної дії. До вправ входять граматичні конструкції, характерні для наукового стилю економічних дисциплін. Подані завдання на розвиток механізму розгортання простих речень у складні, що дозволяє зняти труднощі під час конструювання речень і полегшити перехід до мовної компетенції.

Ураховуючи панівну роль писемної мови в процесі навчання магістрантів, необхідно також виробити навички й уміння оформлення документації, написання анотацій, рефератів, дипломної роботи.

Здобуті вміння допоможуть майбутнім фахівцям у професійній діяльності під час користування науковою літературою російською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку – М.: Русский язык, 1989.– 219 с.
2. Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам.– М.: Русский язык, 1988.– 157 с.

3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.– М.: Политиздат, 1977.– 304 с.

4. Мотина Е. И. Язык специальности: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов.– М.: Русский язык, 1983.– 170 с.

І. М. Золотарьова, А. Ф. Крутова, О. В. Хом'якова
МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ
СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ
МОВИ З ВИКОРИСТАННЯМ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ

Загальновідомо, що в педагогічній психології виховання визначається як процес передачі від покоління до покоління історичного та культурного досвіду. Цей процес має двобічний характер. Вихователь передає досвід, накопичений людством, уводить у світ культури, стимулює до самовиховання, допомагає знайти вихід у складних життєвих ситуаціях. Вихованець опановує досвід людських відносин і основи культури, навчається способів спілкування та манерам поведінки.

У педагогічній практиці освіта, навчання та виховання є діяльністю, організованою певним чином, результатом якої є розвиток людини. Кінцевий результат, мета такого розвитку – вихованець, який змінює своє розуміння світу, ставлення до людей та самого себе. Для цього необхідна спеціальна, певним чином організована навчальна діяльність. І сьогодні актуальний вислів Демокріта: «Гарними люди стають скоріше від вправ, ніж від природи».

Сучасна модернізація вищої освіти в цілому передбачає не тільки уніфікацію самої освітньої системи, але й переосмислення співвідношення основних категорій педагогіки – навчання – освіти – виховання – з глибоким аналізом ролі останньої.

Можливість такого аналізу відкривається найбільше, очевидно, в процесі викладання гуманітарних дисциплін, які за своїм змістом забезпечують гуманістичну спрямованість навчальної діяльності –

залучення до національних і загальнолюдських цінностей. Один із таких напрямків – навчання іноземних мов і, зокрема, російської мови як іноземної. Завдання формування культурної компетенції студентів відображене в типовій програмі навчання російської мови як обов'язкової, тобто поряд з вивченням мови спеціальності студенти-іноземці знайомляться з культурою країни, мову якої вивчають. Це так званий країнознавчий аспект вивчення мови, який передбачає ознайомлення з творами мистецтва.

Практика викладання російської мови як іноземної свідчить про те, що найбільш ефективним вирішенням проблеми формування культурної компетенції студентів є комплексний підхід до вивчення творів мистецтва в аспекті країнознавства. Формування педагогічної ситуації на встановленні своєрідного тематичного та змістовного зв'язку між творами літератури та живопису містить ідею такого підходу. На заняттях з російської мови з іноземними студентами широко використовуються твори живопису не лише як наочність при вивченні класичної художньої літератури, з одного боку, але й як навчальний матеріал у процесі вивчення мови спеціальності для архітекторів, з другого боку. Глибокий аналіз вірша М. Ю. Лермонтова «Парус» допомагає відтворити картини І. К. Айвазовського, присвячені морській стихії. Мотив людської долі у вигляді білого вітрила іноземні студенти сприймають точніше, коли дивляться на вітрило, яке біліє у величезному морському просторі, що уособлює собою людське життя, наповнене пристрастями, вдачами та невдачами. Блакитне море та туман на ньому виразно видно на картині. Перед іноземними студентами море постає то блакитним, то лазуровим, а сонячні промені видаються золотими; вони наче чують гру хвиль і посвист вітру, і те, як щогла хилиться та скрипить під ударами дев'ятого валу на відповідній картині І. К. Айвазовського.

А філософські рефрени в кінці кожної строфи вірша студенти сприймають ближче, бо вони їм більш зрозумілі: і що шукає людина в житті, залишивши рідну землю, і чому вона втікає від щастя, і навіщо вона просить бурі.

Отже, маленький шедевр М. Ю. Лермонтова у віршованій формі іноземні студенти сприймають більш глибоко, коли дивляться на зображення моря на картинах І. К. Айвазовського.

У процесі вивчення мотивів самотності у творчості М. Ю. Лермонтова за допомогою картини М. Врубеля «Демон» можна тлумачити такі абстрактні поняття, як добро та зло, демонічний дух, стан туги та безвиході, смутку та відчаю, суму та вічної боротьби із самим собою. Таким уособленням є зображений на картині Демон. Розглядаючи цю картину, іноземні студенти в дискусивній формі про різні підходи до розуміння сенсу життя приходять до висновку про доцільність прагнути не до руйнівної сили, якою володіє Демон, а до світла та добра, що випромінює інша картина – «Поява Христа народу» О. Іванова. Іноземні студенти порівнюють протилежні світоглядні поняття, які складають естетичну основу двох картин, і обирають позицію добра, любові до людей, плідного творення в цьому житті, що уособлює собою Христос. І навіть прихильників різних релігій у процесі сприйняття картини О. Іванова «Поява Христа народу» об'єднує світле та радісне почуття любові до життя, до людей. Так у студентів формуються позитивні емоції до бачення Всесвіту та його сприйняття.

Під час ознайомлення з творчістю М. В. Гоголя на заняттях з російської мови використовують як наочний матеріал картину І. Є. Рєпіна «Запорожці». М. В. Гоголь зобразив козацтво в повісті «Тарас Бульба», а І. Є. Рєпін змалював відвагу, сміливість, український гумор на картині «Запорожці». Іноземні студенти бачать праворуч на картині живого Тараса Бульбу, величезного, в усій своїй козацькій силі та красі, в козацькому одязі, неначе чують його гомеричний регіт і розуміють, що такому козаку не страшні ні катування, ні смерть на вогнищі. Дух волелюбства, вольнодумства українських козаків іноземні студенти сприймають глибше, точніше, розглядаючи цю картину. Вони уявляють, дивлячись на картину, життя козаків в Запорізькій Січі, бачать хороброго сина Тараса Бульби Остапа, який, як і його батько, не здається в полон, а палко любить і відважно захищає свою землю. А інший син Тараса – Андрій – викликає співчуття та жаль. Студенти знаходять його у колі козаків – стрункого, красивого, з тонкими та шляхетними рисами обличчя. Такий юнак, на їхню думку, здатний на зраду, на підлість. Але загальна атмосфера картини – гумор, жарти – надихають іноземних студентів: вони від-

чувають, бачать і чують «симфонію людського реготу» й самі посміхаються разом з героями картини у відповідь на черговий гострий жарт козаків. Отже, завдяки картині І. Є. Рєпіна студенти глибше розуміють і сприймають національні риси українського народу: надзвичайне піднесення лицарського духу, енергії українського козацтва, його непокірність, його волелюбство і прагнення жити вільно та незалежно.

Країнознавчі теми «Людина та природа», «Природа та суспільство» можна ілюструвати на заняттях з російської мови картиною К. П. Брюллова «Останній день Помпеї». Ця картина справляє велике враження на свідомість іноземних студентів. Вони бачать на картині зображення величезної людської трагедії, викликаної природним явищем – виверженням вулкану, вони співчувають горю матері з дітьми, безпомічного старика, співчувають нещастю дитини, яка залишилася біля загиблої матері. Ця картина збуджує в серцях іноземних студентів найвищі та благородні почуття, викликає в них асоціації з сучасними катаклізмами на нашій планеті та примушує замислитися над необхідністю зберегти людину та природу від можливого стихійного лиха, над збереженням гармонії між людиною та природою, земним життям і космосом. Студенти-екологи сприймають цю картину особливо, тому що тема охорони навколишнього середовища їм дуже близька.

Таким чином, комплексне використання творів мистецтва на заняттях з російської мови вирішує як практичне завдання у розвитку усного мовлення, так і реалізує багатий виховний потенціал цих творів; стимулює пізнавальну активність до вивчення явищ культури, формує культуру емоцій як факт ставлення до творів мистецтва, розвиває культуру мовлення як наслідок мотивації спілкування з шедеврами мистецтва.

Запропонована педагогічна ситуація створює, на наш погляд, передумови розроблення такої виховної системи, яка при подальшому осмисленні та практичній апробації відкриває можливість оцінювання основних критеріїв вихованості: «добра» як поведінки на благо іншої людини; «істини» як критерію при оцінюванні дій та вчинків; «краси» в усіх формах її виявлення та змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронихина Л. Н., Михайлова Т. М. Русская живопись.– М., 1990.
2. Методические указания к практическим занятиям по русскому языку: страноведение (для иностранных студентов 1 – 3 курсов).– Сост.: И. Н. Золотарева, Л. Ф. Крутовая, А. С. Пономарев, О. В. Хомякова.– Х.: ХНАГХ, 2006.
3. Сыров С. Н. Страницы истории.– М., 1981.
4. Фенина С. В. Беседы о русских художниках.– М., 1990.

М. Д. Карцева

ПОИСК ПУТЕЙ УГАУБАЕНИЯ МОТИВАЦИИ
ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ ПУТЕМ
РАСШИРЕНИЯ ИНФОРМАТИВНОГО ПОЛЯ
СПЕЦИАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ

Процессы конкуренции, демократизации общества, его гуманизации естественным образом отразились и на методическом аппарате обучения студентов-иностранцев. Методисты ведут поиск новых учебных материалов, соответствующих нашему времени и способных заинтересовать студентов, выявить мотивацию для изучения русского и украинского языков.

Иностранные студенты, приезжающие на учебу в Украину, осваивают не только новое для них информативное поле, но и новое культурное пространство. Для того чтобы продуктивно пользоваться языком, им необходимо понимать и знать его связь с процессами экономики, социального развития, бытом, культурой и историей.

В современных экономических условиях сложились новые социо-культурные отношения. В обществе появилось нововведение – реклама, которая является сложной системой общения людей.

Нас реклама интересует, прежде всего, как элемент национальной культуры (феномен массовой культуры), как некие сообщения, которые распространяются с целью информирования или воздействия и как средство коммуникации, которое осуществляет взаимо-

связь между семантическим насыщением реального образа мира и поведением человека.

Иностранные учащиеся сталкиваются с рекламой и обращают на нее внимание в силу краткости изложения. Их привлекает экономность языкового изложения информации. Но неожиданно для себя они не получают результата общения с рекламой – понимания.

Для того чтобы удовлетворить их познавательные мотивы и реальные коммуникативные потребности, создать мотивационную основу обучения, необходимо разносторонне проанализировать аутентичную рекламную продукцию. Результаты подобного изучения позволят обеспечить процесс обучения дополнительным учебным текстовым материалом, определить методику работы с ними с целью формирования у иностранных учащихся адекватной коммуникативной компетенции.

Анализируя рекламный текст, нужно учесть, что данный вид спецтекста – это, с *одной стороны*, символическая коммуникация, что затрудняет ее понимание, а с *другой*, – это некоторая формула, в которой есть большое количество физических величин, олицетворяющих реальные события движения, жизни, профессию.

Таким образом, для дальнейшего методического использования необходимо четко представлять, что за рекламным текстом есть большое количество символов, создающих смысловое поле, способное привести в действие события реальности. А. М. Морозов [2] считает, что текст посредством символов создаст свою реальность, так как при восприятии и обработке слова проявляются, по крайней мере, три разных процесса, или компонента, внутреннего состояния. Это референциальный, ассоциативный и эмоциональный компоненты восприятия.

Следовательно, рекламный текст воздействует, изменяет состояние и поведение человека, т. е. текстовая реклама обладает перлокутивным эффектом, который заключается в том, что любое высказывание не просто сообщает информацию, но и стимулирует или заставляет коммуникатора что-то сделать. Как и любой рекламный продукт, данный спецтекст может оказывать влияние различной силы и качества. Он может оказывать эмоциональное, информационное или действенное влияние.

В зависимости от цели рекламного влияния текст может быть мотивирующим и информационным. Цели так же обязательно задают строгие принципы его организации. Это подтверждается и экспериментальными исследованиями ученых [1].

Рекламный текст имеет свою иерархическую структуру, которая включает следующие уровни: языковой, предметный, динамичный и логико-смысловой уровни. Понимание текста происходит в соответствии с этими уровнями. По мнению А. А. Киселевой и С. Г. Суходольского [1], в начале человек осваивает предметный и динамичный уровень, разбираясь в предметах, участниках и обстановке, затем структурирует действия этих участников. А потом связывает их относительно логике и смысла, что в конечном итоге, обеспечивает понимание цели и замысла текста. Поэтому каждая предыдущая смысловая часть является аргументом для появления новой порции информации. Далее содержание текста разворачивается на смысловом, лексическом и уровне фразопостроения.

Можно предположить, что включение материалов рекламной продукции в процесс обучения иностранному языку сделает его более продуктивным, т. к. сможет представлять собой интегрированное использование различных средств общения: *традиционных* – текстов, отобранных с учетом инновационных подходов к структуре и содержанию, а также *альтернативных* – мультимедийных средств (теле-, радиореклама, реклама в Интернете). Разнообразный текстовый материал даст возможность обеспечить студентов не только новыми материалами, учитывая их уровень языковой компетенции, реальные коммуникативно-познавательные потребности, но и дополнит коммуникативные программы и технологии обучения профессиональному общению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Киселева А. А., Суходольский С. Г. Лингвистические принципы создания инструкций как специально-ориентированных текстов / Вестник ХГУ.– Х., 2001. Вып. 517.
2. Морозов А. В. Психология влияния.– СПб., 2000.–126 с.

Т. М. Лагута, А. І. Селіверстова

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ В УКРАЇНІ

Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід на ринок світових освітніх послуг. В умовах ринку українська освіта може бути перспективним «товаром» для країн «третього світу», багатьох країн СНД, Китаю та ін. «У рекомендаціях Комітету з питань освіти при Раді Європи щодо навчання іноземних мов наголошується на необхідності формування навичок міжкультурного спілкування, а саме: здатності встановлювати зв'язок між власною та іноземною культурами; готовності виконувати роль посередника між різними культурами, ефективно керувати розв'язанням конфліктів.» [4, с. 2]. Сучасна освіта має розв'язувати такі проблеми: з одного боку, необхідно зберігати й примножувати традиції національної культури, з іншого, створювати умови для пізнання культур інших народів, виховання толерантного ставлення та поваги до них. У зв'язку з цим в Україні особливого значення набувають пошуки ефективної, цілісної системи підготовки іноземних студентів для подальшого успішного навчання у вищих закладах освіти.

Перетворення України в більш відкрите суспільство стимулює широкий розвиток міжнародного співробітництва, що суттєво посилює визнання представниками різних країн необхідності оволодіння українською мовою, а також сприяє розвиткові інтересу до мови.

Проблема навчання іноземців в Україні постійно перебуває під кутом зору науковців. Але сучасні умови освіти зумовлюють пошук нових підходів. Переломний період у міжнародній системі освіти потребує комплексного підходу до цієї проблеми. Одним із сучасних підходів у навчанні може бути диференційований підхід. Під диференціацією навчання іноземних студентів розуміємо врахування індивідуальних особливостей студентів на початковому етапі залежно від спорідненості чужої та рідної мов. Крім того, цей підхід урахує інтереси студентів у виборі навчальних дисциплін, поєднує теоретичний і практичний компоненти; вимагає практичної спрямованості навчання, його індивідуалізації, а також має ґрунтуватися на розробці модульних технологій.

Реалізація завдань у процесі навчання іноземних студентів досягається застосуванням сукупності засобів навчання з урахуванням таких об'єктивних умов, як рівень стартової підготовки, рівень володіння мовою предмета, термін навчання, і суб'єктивних чинників, як психологічні особливості групи, готовність викладача до роботи в аудиторії мовою-посередником, сумісність із групою тощо. «І Принципово важливим чинником, який впливає на розвиток особистості іноземного студента, посилює його пізнавальну діяльність, є зміст навчального матеріалу, що розкривається за допомогою принципів науковості, посиленої складності, доступності, послідовності, професійного спрямування» [1, с. 29]. Усі програми повинні базуватися на міжкультурному принципі навчання іноземних студентів, в основі якого лежить ідеологічна нейтральність, спрямованість навчання на комунікацію, тобто використання мови як засобу міжкультурного спілкування. Упровадження в сучасній Україні «європейського виміру» вимагає включення до навчальних програм тем, пов'язаних із геополітичним портретом сучасної Європи, політичними й соціальними європейськими структурами, історичною спадщиною, європейським культурним розмаїттям, загальноєвропейськими цінностями (свобода, демократія, права людини в суспільстві).

Один із способів організації навчання іноземних студентів може здійснюватися шляхом розподілення студентів на *гомогенні групи* (*гомо* – від гр. «рівний», «однаковий», у складних словах означає «однорідність», «єдність») на підставі їхніх окремих мовних особливостей або комплексу цих особливостей (рівень володіння мовою-посередником) з метою навчання за різними програмами. На етапі формування гомогенних груп під час занять слід застосовувати такі форми, засоби і прийоми, які є ефективними в полікультурному комунікативному вихованні іноземних студентів: рольові та ділові ігри, порівняння, аналіз, переклад, конкурси, дискусії, обговорення, бесіди, тематичні вечори, студентський драматичний театр, міні-конференції, проектні методики. Завдання повинні містити розв'язання проблемної ситуації, що стимулює розвиток комунікативно-пізнавальних, національно- та загальнокультурних умінь. Створення

гомогенних груп дозволить обрати індивідуальний план навчання, який залежить від темпу й обсягу навчання. У методиці розрізняють прискорений темп – *акселерацію*, та уповільнений – *ретардацію*. [2, с. 38]. Уповільнений темп супроводжується спрощенням навчальних програм. Під час ретардації враховується відсутність мови-посередника і якщо мова студента не належить до групи слов'янських.

Метод акселерації можна застосувати в навчанні іноземних студентів, які володіють російською мовою чи будь-якою зі слов'янських мов, або, меншою мірою, мовою-посередником. Це зумовлює ускладнення навчальних програм. У гомогенних групах із прискореним темпом навчання виникає можливість створювати інші додаткові курси (спецкурси з порівняльної фонетики, ділового мовлення, художньої літератури, стилістики, перекладу, країнознавства та ін.). Такі курси сприяють активізації та автоматизації застосування граматичних форм і синтаксичних конструкцій.

Навчання за методом акселерації дозволяє іноземному студентові самостійно регулювати вибір і обсяг предметів. У такому напрямку викладач має запропонувати комплекс різнорівневих навчальних матеріалів (граматичних, загальнокультурних, національноорієнтованих, фаховоспрямованих тощо). Диференційоване навчання має забезпечити опанування іноземними студентами технологій здобувати, систематизувати й узагальнювати письмову й усну інформацію з різних джерел-посібників, довідників, наукової та художньої літератури, творів мистецтва, засобів масової інформації, зустрічей; уміння реферувати, анотувати матеріали, подавати вербальну інформацію систематизовано у вигляді таблиць, схем, діаграм, як цього вимагає навчання іноземних мов у європейській освіті. [4, с. 13].

Оволодіння мовою спілкування зумовлене тим, що іноземці перебувають у певному мовному середовищі. Формування мовного досвіду іноземних студентів відбувається, у першу чергу, на заняттях з української мови, де підручник є основним допоміжним засобом у діяльності викладача й студента. Однією з нагальних проблем у контексті сучасних підходів до навчання української мови іноземних студентів є матеріал підручників, тобто визначення кількості й

характеру лексичного складу, виділення словника-мінімуму, формування ситуативних тем, різновиди мовленнєвої діяльності тощо. Відомо, що основною категорією методики викладання української мови як іноземної є комунікативність. Вона підпорядковує всі сторони навчання: співвіднесення знань з уміннями й навичками, вибір прийомів навчання, спосіб подання матеріалу, міру й характер використання інших наук. [3, с. 9].

У комунікативній функції мова виявляє свою орудійно-знакову сутність, завдяки чому комунікація стає найважливішим механізмом становлення індивіда як соціальної особистості, провідником установок певного соціуму. Початковий і заключний етапи комунікації засобами національної мови йдуть від механізмів внутрішнього мовлення, його глибинних структур на рівні універсально-предметного коду мислення (за Н. І. Жинкіним), де національно-мовна специфіка нейтралізується загальнолюдськими схемами смислотворення. У поверхневих структурах комунікація експлікує висловлювання (текст), де всі складники утворюють національно-мовний вербалізований продукт, покликаний інформувати про ідеї, інтереси, емоції тощо.

Розподіл на гомогенні групи в кінцевому результаті може допомогти іноземним студентам застосовувати в комунікації не тільки її поверхневу структуру – механічне перенесення вивченої синтаксичної моделі зі зміною ситуації, але й застосовувати механізми внутрішнього мовлення, глибинні структури мови. Комунікація обумовлена ситуативною конкретністю й національно-культурною традицією. Процес комунікації може здійснюватися й іншими засобами, наприклад, мовою науки, що належить до вторинної семіотичної системи. [5].

Поряд із навчанням спілкування іноземців у новій країні, формуванням їхньої мовленнєвої поведінки, адекватної реальним ситуаціям, важливим завданням навчання виступає мовна підготовка перед вступом до ВНЗ, де іноземці мають навчатися протягом п'яти й більше років. Іноземна мова, зокрема українська, є для іноземного студента засобом оволодіння майбутньою спеціальністю. Предмет «Українська мова» для іноземців має розглядатися через призму ко-

мунікативних потреб, обумовлених певною спеціальністю, яку обирає студент.

Під час навчання української мови слід урахувати регіональні й психологічні особливості іноземних студентів, єдність мети й мотивації навчання, пріоритетність результатів зворотнього зв'язку для корегування навчальним процесом. Сучасні підходи до навчання відображаються в освітньо-інформативній, аналітико-рефлексивній, виховній та розвивально-стимулюючій функціях процесу навчання. А також передбачає: диференціацію змісту навчання відповідно до індивідуальних освітніх та професійних потреб іноземних студентів, залучення студентів до визначення змісту їхнього курсового навчання, створення умов для вибору змісту й форм навчання; застосування інтерактивних методів навчання, діалогізацію навчального процесу, адаптованість навчання до реальних умов життя, розвиток творчого потенціалу іноземних студентів, застосування сучасних технічних засобів (комп'ютерних програм, відеофільмів тощо), стимулювання нозакласної та самостійної роботи.

Українська система освіти неухильно наближається до навчання у ВНЗ рідною мовою. Так що завдання методистів, які працюють з іноземцями, – розробляти навчальні матеріали з мови спеціальності. Із цією метою доцільно виділити в Україні базові кафедри, що зможуть розв'язати розглянуті питання. Принципи доступності, послідовності, систематичності, гуманізму, цілеспрямованого використання мовного потенціалу, високий рівень світоглядно-культурного потенціалу викладача й національної спрямованості освіти забезпечать ефективність навчання української мови іноземних студентів.

Застосовуючи сучасні підходи до навчання, важливо враховувати такі компоненти: етнологічний, психологічний, інформаційний, культурологічний, комунікативний, організаційний і творчий. Кожний з них відіграє важливу роль у забезпеченні необхідного змісту, спрямованості й характеру розв'язання завдань диференційованого навчання. Із цією метою доцільно розширювати сферу наукових розвідок, досліджень в Україні, спрямованих на пошуки оптимальних шляхів навчання іноземців української мови. У подальшому важли-

вим етапом організації, забезпечення навчання є створення підручників та навчальних матеріалів з українознавчих дисциплін, пристосованих до занять з іноземними студентами, розробка адаптованих до умов чужомовного етнокультурного оточення методик викладання української мови для забезпечення україномовної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булгакова Н. Б. Система пропедевтичної підготовки іноземних громадян з природничих дисциплін у технічному університеті. Автореф. дис.... док. педаг. наук.– К., 2002.– 38 с.
2. Инге Унт. Индивидуализация и дифференциация обучения.– М.: Педагогика, 1990.– 192 с.
3. Костомаров В. Г., Митрофанова О. Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам.– М.: Русск. яз., 1976.– 136 с.
4. Першукова О. О. Развитие социокультурного компонента змісту навчання іноземної мови в європейській шкільній освіті. Автореф. дис... канд. педаг. наук.– К., 2002.– 19 с.
5. Шубин Э. П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам.– М.: Русск. яз., 1972.– 350 с.

Н. В. Піротті

НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Велике значення у розвитку професійного навчання має визначення стратегічних основ його вдосконалення. Після прийняття конференцією трудового колективу в 2006 році концептуальних засад розвитку Харківського національного економічного університету колективи кафедр, зокрема кафедри мовної підготовки іноземних громадян, конкретизують плани та завдання своєї діяльності.

За визначенням провідних учених нашого університету [1, с. 5]: «Місія економічної освіти – розвиток і використання цієї освіти для формування творчої особистості, підвищення якості життя народу та прогресивного розвитку суспільства». Учені підкреслюють, що «метою розвитку економічної освіти є створення засад для інтенсивного накопичення соціально-економічних знань і оптимізація їх використання як головного потенційно необмеженого ресурсу розвитку українського суспільства» [1, с. 6].

Науковці роблять висновок, що «місія Харківського національного економічного університету – формування творчої особистості, міцного професіонала для наукової та практичної роботи у сфері суспільно-економічної діяльності з метою підвищення рівня та якості життя людей і прогресивного розвитку суспільства».

Стратегічна мета розвитку університету – «підвищення якості підготовки фахівців до рівня, що забезпечить їм можливість успішно працювати за фахом у розбудові суспільства, яке базується на глобальній економіці знань» [1, с. 7].

Формування інтелектуальної еліти суспільства в економічній сфері та підготовка висококваліфікованих професіоналів за ліцензованими спеціальностями здійснюються у процесі підготовки фахівців чотирьох рівнів.

У межах кожної спеціальності на бакалаврському рівні в університеті формуються спеціалізації. За потребами студента та суспільства вони створюються на основі солідної фундаментальної підготовки з метою поглиблення професійності випускника, скорочення терміну його адаптації на робочому місці за рахунок закріплення вмій та навичок, необхідних у конкретній сфері його майбутньої діяльності.

З точки зору змісту навчального процесу вони окреслюються набором компетенцій. Завдання кафедри мовної підготовки іноземних громадян – розвиток та закріплення цих компетенцій.

Магістр – освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти особи, яка на основі повної вищої освіти здобула компетенції, передбачені державним стандартом для певної спеціальності на рівні, який до-

зволяє в повному обсязі здійснювати високопрофесійну діяльність інноваційного характеру та керівну роботу.

У «Концептуальних засадах розвитку Харківського національного економічного університету» підкреслено думку про первинність наукової роботи професора, доцента. У подальшому ми будемо спиратися на тезу, що «пріоритетність науки зумовлена тим, що викладач тільки тоді може навчити студента використовувати свій інтелект для пошуку й засвоєння вже наявних знань та синтезувати нові знання, коли сам проводить наукові дослідження, тобто слід прищепити студентам цікавість до творчої роботи» [1, с. 11].

Саме розвиток аналітичних, евристичних, когнітивних навичок студента є метою науково-дослідних завдань (НДЗ).

У процесі викладання іноземної мови необхідно розробити типологію НДЗ і розподіляти в навчальній роботі науково-дослідні завдання у співвідношенні з етапами вивчення мови.

Система таких завдань повинна поступово готувати студентів до науково-дослідної роботи за фахом.

Для підготовчого факультету можна рекомендувати такі типи НДЗ:

- визначення із даних слів початкової форми різних частин мови;
- визначення порядку слів відповідно до абетки;
- складання бібліографії за темою;
- ознайомлення студентів з логікою наукового дослідження та визначення у тексті підручника за фахом логіки викладення предметного змісту;
- визначення логіки викладу змісту художнього та наукового тексту.

Напершому – другому курсах можна рекомендувати такі науково-дослідні завдання:

- визначення функцій частин мови як членів речення;
- визначення моделі речення;
- визначення типів частин складних речень;

- складання списку літератури за темою;
- визначення логіки викладення змісту тексту;
- скорочення змісту тексту (конспектування, складання тезисів, плану);
- підбір синонімів та антонімів;
- визначення тезаурусу основних понять профільюючої дисципліни курсу;
- складання реферату за темою.

На третьому – четвертому курсах можна рекомендувати такі типи НДЗ:

- написання доповіді на тему;
- написання огляду літератури на тему;
- написання курсової роботи;
- складання сценарію ділової гри.

Наведені типи науково-дослідних завдань спрямовані на розвиток аналітичного, наукового мислення та креативності студентів у процесі вивчення іноземної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концептуальні засади розвитку Харківського національного економічного університету / Укл. О. М. Тридід, В. М. Гриньова, Ю. М. Великий, М. В. Афанасьєв, В. Є. Єрмаченко, В. І. Отенко, О. Г. Зима, В. В. Ольховська, З. Б. Устенко; [Наукове керівництво докт. екон. наук, проф. В. С. Пономаренка. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2006. – 20 с.

Розділ 5. СИСТЕМОТВОРЧА РОЛЬ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ

О. О. Бровко

АКСІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Учення про систему цінностей органічно пов'язане зі становленням літературознавства в системі мистецтвознавчих студій. Загальні гуманістичні та локальні цінності знаходять своє поетичне осмислення та художньо трансформуються в текстах вітчизняного та зарубіжного письменства. У центрі цієї розвідки перебувають питання аксіологічних орієнтирів української літератури ХХ століття. Об'єктом дослідження ми обрали творчість відомого поета й мислителя М. Руденка. Тексти цього автора вводять читачів у складний світ духовних пошуків митця-патріота. Етико-філософські домінанти лірики поета були предметом уваги Н. Світличної та Р. Харчук. У соціокультурному та психологічному контекстах огляд творчості М. Руденка подали М. Слабошпицький, І. Білогуб, О. Неживий. Літературні втілення економічно-філософських поглядів мислителя були предметом наукової уваги І. Качуровського, І. Власенка, М. Павлишина, М. Кодака, В. Свободи та інших. Філософська та науково-фантастична проза М. Руденка становить коло наукових інтересів дослідниці О. Бондаренко.

Правдивість та громадянське звучання лірики М. Руденка визначають стильові особливості його письма. Поезія інвективного спрямування та громадянсько-патріотичного наповнення стала закономірною ланкою у процесі духовного відродження 60-х років, виявом свідомої заангажованості митця національно-політичними

та етичними питаннями. Усвідомлюючи дискусійність сьогочасних поглядів щодо проблем літературної генерики, все ж уважаємо за доцільне твердження про наявність філософського метажанру (термінологічна традиція, розвинена Р. Співак, Т. Волковою та Е. Соловей) у творчості М. Руденка, для якого пошук відповіді на фундаментальні питання людського існування виступає могутньою духовною потребою.

Оригінальна концепція дійсності, виразно індивідуалізована модель світу, запропонована М. Руденком, знаходить органічне втілення в різних жанрових формах. За словами Ж. Рюс, основою сучасної науки став космологічний принцип, згідно з яким Всесвіт подає себе однаково для будь-якого спостерігача, принаймні в тому, що стосується його структур і законів. У дослідженні «Поступ сучасних ідей» зазначено: «І ще один евристичний принцип домінує над сучасною наукою: систематичні спроби уніфікації всіх теорій, і насамперед теорії гравітації і квантової теорії, спочатку зовсім між собою не пов'язаних [5, с. 66]. У «Метафізичній поемі» М. Руденко осмислює складний комплекс філософських проблем, який охоплює спробу поєднання фізики з метафізикою, підіймає питання пантеїстичного трактування природи, проблеми онтологічної відмінності та ролі мистецтва у формуванні системи цінностей. Композиційно поема складається з п'яти частин («Нірвана», «Пітагор», «Монада», «Вихід із нірвани», «Фортеця Світла») та післямови. Поет щиро говорить про раптове руйнування власної міфології, підкреслюючи проблемність ситуації в епізоді частини «Нірвана». Як відомо, вчення буддизму про чотири шляхетні істини трактує нірвану як стан звільнення від страждань, який передре марзі – шляху, що веде до звільнення. Друге народження поета близьке до буддійського поняття сансари (переродження). Аналогічні мотиви спостерігаємо в поезиці П. Карманського, Яра Славутича, О. Бердника та інших. Для відтворення межової ситуації – осяяння, детально описаного в мемуаристиці М. Руденка, поет обирає індекс «шість полум'яних крил», що спирається на метонімічний принцип суміжності з біблійним образом шестикрилого Серафіма, закріпленим класичною літературною традицією. Вихід поетового «я» за межі власного тіла супроводжується переміщенням у світ, що перебуває поза просто-

ром і речами. Таємничий вогонь, до якого прилучена безтілесна суть суб'єкта поезії знаходить конкретне словесне оформлення – безсмертна, вогняна, біблійна Сила, відкрито названа Богом. Однак номінативне використання трансцендентного поняття виправдано відчуттям злиття з Абсолютом, гарячим бажанням поділитись з усіма несподіваним прилученням до Вищої Істини. Текст поеми – вільне одкровення особистості, зосередження духовно-практичного досвіду. За словами М. Бахтіна, зміст дійсно творчого тексту полягає у зв'язках з істиною, правдою, добром, красою, історією; він є відгуком на попередні висловлювання та передбачає духовно-ініціативний, творчий відгук на нього [2, с. 243].

Поема має виразні риси візійної лірики, що представлена творами М. Руденка «Сон в'язня», «Ангел», Нічний гість», до яких тяжіють постичні пророцтва, молитви й покаєння аксіологічної проблематики. Сповідальність як іманентна ознака лірики в поезії М. Руденка визначає жанрову специфіку віршів «Ранкова молитва», «За межами двадцятого століття», «Я тікав від людей», «Мрія про молитву». Так, ліричний герой останнього твору, прагнучи духовного очищення, шукає сил у природі. У вірші постає напівмістична, міфологізована постать Великої Матері, що втілює не тільки особисті спогади поета, а й саму ідею народження нового. Твір є виразною ілюстрацією поєднання в поезії М. Руденка публіцистичної загостреності, вияву громадянського сумління, національної свідомості.

Жанрові особливості поезій історичної тематики характеризує звернення до легендарних, міфологізованих постатей, трансформація сюжетів світової історії й культури у твори філософського або публіцистичного наповнення. Мотив психологічної неволі споріднює вірш М. Руденка з творами різних жанрів національної літератури патріотичної проблематики. Наприклад, Б. Антоненко-Давидович згадав уміщену Ю. Самбросом у «Червоній просвіті» притчу про ведмедика, який, позбувшись ланцюгів фізичних, не міг визволитись від ланцюгів психологічних: «Хіба, панове-товариші, ми, українці, не подібні до ведмедей? Хіба не йдемо ми, вільні, без кайданів, старими стежками? [1, с. 45]. Проекцією на громадянсько-патріотичне, націо-

нальне коло проблем характеризуються історичні мотиви й інших поезій М. Руденка: «Коваль Людота», «Гривна Мономаха», «Череп Святослава», «Самовидець», «Цар Буж». Так, сюжет, присвячений царю антів Бужу, трансформується в роздуми над проблемою державотворення («Без держави нам не мати волі. / Без держави – ми навік раби») [4, с. 295]. Подібний мотив розгортається й у поетичному діалозі «Ант і Орел», поезії «Кочовики та землероби», які підносять ідею волелюбності українського народу, віру в його майбутнє. Традиційне для української літератури моделювання національної світобудови через образи поля й степу відокремлюються в поезії М. Руденка у своєрідний естетичний код. У віршах в'язничного циклу ці образи унаочнюють зв'язок поста з національною філософсько-поетичною традицією і, входячи до кола його улюблених мотивів, конденсують найважливіші ціннісні орієнтації. Постичні варіації образу поля й лану поглиблюються окресленням вертикального й горизонтального зрізів буття і являють багатоступеневе семантичне наповнення, що має такі мистецькі виміри: 1) художній еквівалент поняття макрокосму, що набуває національних ментальних рис; 2) творче натхнення, вільний злет думки; 3) спустошеність людської душі; 4) напружене духовне життя; 5) простір людських стосунків, поділений «гігантським плугом фатуму»; 6) єднання з минулим, усвідомлення свого коріння.

Творчість М. Руденка позначена розмаїттям посилань на канонічні християнські тексти, твори попередників, культурно-історичний досвід минулого. Так, епіграфом до поезії «Віта» дібрано слова Е. Шюре: «Рама, прагнучи духовних знань, мандрував по всій Скіфії. Повернувшись на північ, Рама був вражений культом людських жертв, що панував серед його племен». Автор переносить легендарний сюжет у твір громадянського наповнення. Обстоюючи важливість трипільського періоду розвитку української культури, поет зазначає: «А проте в давнину тут пливли кораблі / По річках, що лишили прадавні потопа. / І махатми індійські тут серце Землі / Ще й донині шукають – / У центрі Європи. / Не дивуйтесь із мене – я сам це читав / У писаннях, які невідомі сьогодні. / Тут божественний Рама посвяту дістав / Від вогню, що живе у захмарній безодні»

[4, с. 143]. До образів зі скіфської культури М. Руденко звернувся не тільки в поезії, а й у романі «Сила Моносу». Для нього назва «сколоти» асоціюється з сонячним колом, джерелом життя. С. Наливайко відзначає, що етнонім сколоти й ім'я Колаксай – споріднені й сходять до спільного кореня [3, с. 58]. На думку М. Марра, яку підтвердив відомий скіфолог й іраніст В. Абаев, скіфи і сколоти – два різновиди однієї назви, що мають спільне походження. Дослідники виводять ім'я Колаксай із іранського «сонце – цар». Окрім того, зі скіфами виявлений зв'язок «Рамайни», бо наймолодша дружина батька Рами походила з цього племені. Подібні роздуми визначають особливості поетики історичного циклу лірики М. Руденка. Певною мірою за принципом моделювання художнього простору поет близький до І. Мулярчука – ученого, політв'язня, письменника, поетика якого ґрунтується на образах трипільської, скіфської, арійської культури («Люблю живі слова...», «Трипілля світ ясний», «Пророків знає ми», «Сторінки пам'ятні в минулім є у краю»).

Таким чином, для лірики М. Руденка характерне поєднання публіцистичного й філософського начал. Основою художньої організації творчості поета є смислова адекватність його художнього слова реальній суспільній практиці. Діалектика національного та загальнолюдського в українському письменстві залишається перспективною проблемою літературознавства сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Нащадки прадідів // Життя і революція. – 1930. – Ч. 1. – С. 7 – 51.
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
3. Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.
4. Руденко М. Поезії. – К.: Дніпро, 1991. – 413 с.
5. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.

Р. Г. Руденко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД В ІСТОРІЇ

Загальна методологічна спрямованість цього повідомлення проектується в площині виявлення співвідношення теорії формації і теорії цивілізації в дослідженні світової історії. Висвітлення теоретико-методологічних аспектів історико-цивілізаційних процесів складає його мету.

Цивілізаційний підхід в історії визначається різними науками і водночас виступає творчим методом гуманітарних наук [1 – 5]. Радянська історіографія була заснована на марксистській теорії формації. Її провідна ланка – це співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин. Характер зв'язків між ними проектується по лінії базис-надбудова. У цій економіко-політичній площині і визначальними, і вирішальними виступають матеріальні передумови розвитку суспільства. З таким формаційним підходом безпосередньо пов'язані уявлення про інтегрально-узагальнюючий характер розвитку продуктивних сил; про залежність виробничих відносин від форми власності; про лінійність, однопорядковість співвідношення матеріального і соціального, матеріального й ідеологічного, а, отже, про методологічну одноплановість парадигми наукового пізнання. У такій проекції суть певного етапу історії і його просторові межі визначаються як суспільно-економічна формація, а його часові межі – як суспільно-історична епоха. Що ж до духовної сфери суспільства, то в теорії формацій не наголошується на її відносній самостійності та активній ролі в суспільному розвитку, а в методологічному плані – на її взаємозв'язку з економічними відносинами. В цілому формаційна модель в історії виявляється таким чином: а) у прямих зв'язках економіки і політики, економічного і соціального; б) у недооцінці прямих зв'язків економічного щодо культурного розвитку суспільства; в) у переоцінці ролі зворотних зв'язків між чинниками суспільного розвитку; г) у «п'ятичленній» схемі формаційного поділу світової історії; д) у революційному характері переходу від однієї формації до іншої.

Які ж вихідні пункти цивілізаційного підходу в історії? Які його межі? Як він пов'язаний з формаційним виміром історії?

Провідну ланку цивілізаційного підходу складає соціальна спільнота як одне ціле; як суб'єкт модернізаційних процесів; носій історичної творчості; поборник цивілізації, її творець. У цивілізаційному підході до історії соціальні відносини варто розглядати не просто як відносини, а взаємовідносини; не просто як соціальну дію, а взаємодію, причому не сумарну, арифметичну, а алгебраїчну, більше того – системну: як перехід від організації до самоорганізації суспільства. Концентрованим відображенням цих процесів є свобода соціальної творчості, піднятої на рівень і звеличеної в ранзі історичної творчості. Нині Україна входить у світове співтовариство в час, коли змінюється сама якість цих процесів, і це зумовлює її європейський вибір і історично, й аналітично, і практично.

Історико-теоретичний аспект цивілізаційного розвитку науково обґрунтували філософи епохи Просвітництва; німецька історична школа порівняльного аналізу різних цивілізацій; французька школа «Анналів», школа А. М. Гумільова та ін. У межах цивілізаційного підходу в історії розглядають теорію «циклічної динаміки» Кондратьєва, конкретизовану в працях Ю. Яківця; теорію модернізації та постмодернізації, теорію глобалізації. Цивілізаційний метод аналізу характерний для західної науки. Представник цієї школи американський політолог С. Хантінгтон стверджує: «Цивілізації не тільки відживають, вони також розвиваються далі...; і...вони також зникають і не залишають в історії сліду» [2, с. 3]. У своєму коментарі д-р істор. наук О. С. Мильніков розцінює таке твердження як «спрощення реального ходу світової історії». Роз'яснюючи вислів С. Хантінгтона, зважимо на загальне і особливе в методології гуманітарного пізнання, сфокусованого на принципі історизму. Однак в західній концепції цивілізації, заснованій на фундаменті прикладної соціології, соціально-історична парадигма не набула методологічного значення. Тому і трактовка цивілізації зводиться до конкретно-соціологічного, а не історико-соціального рівня.

У цілому аналіз розвитку соціально-економічних засад дозволяє виділити показник цивілізованості суспільства за рівнем роз-

витку продуктивних сил, обсягом матеріальних ресурсів (аграрне, індустріальне, інформаційне); за характером соціокультурних засад (традиційне, модерністське, постмодерністське); за місцем і роллю особистісно-соціального фактора (гуманістичне суспільство). Ця трансформація постає як єдиний історико-цивілізаційний процес: в ході його змінюються й індивіди, і соціальні структури, і суспільство в цілому. У цьому відношенні всесвітня історія пройшла шлях від окремих суспільств (Гердер, Данилевський, Шпенглер) до інтегрованих суспільств – цивілізацій (Тойнбі) і від них – до світових цивілізаційних систем. В історичному поступі формаційний підхід виокремлює економічний вплив на людину, а цивілізаційний – оцінює його в системі чинників і в такий спосіб долає переоцінку економічного фактора.

Проведений таким чином аналіз розкриває рушійні сили і механізм переходу від однієї до другої цивілізації, з'ясовує еволюційний характер цього переходу в категоріях поступальності, соціо-культурних потреб, конкретно-історичних зв'язків, історичної пам'яті, історичного досвіду, історичних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України.– К.: ТОВ УВПК «Екс-об», 2005.– 632 с.
2. Мильніков А. С. О феномене «постэтничности»: современный взгляд на некоторые идеи Ю. В. Бромляя // Этнографическое обозрение.– 2002.– № 2.
3. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: сборник: Пер. с англ., 2-е изд.– М.: Айрис-Пресс, 2003.– 592 с.
4. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова и группы идей // Бои за историю.– М.: Наука, 1991.– 629 с.
5. Формация или цивилизация? (Материал «круглого стола»)... // Вопросы философии.– 1989.– № 10.

Н. О. Свиначенко

ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС У СТАНОВЛЕННІ ПОЛІТИКА: ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ Л. ЕРХАРДА ВІТЧИЗНЯНИМИ ВЧЕНИМИ

Як відомо, після Другої світової війни Західна Німеччина із зруйнованої війною держави в короткі строки перетворилася на високорозвинену. Історики та економісти стали говорити про феномен німецького «економічного дива», а його архітектором вважали Людвіга Ерхарда.

Один із найвідоміших професорів Мюнхенського університету, друг і учень відомого вченого Франца Оппенгеймера спростував версію про «економічне диво» і вважав це результатом зусиль усього народу, якому держава дала можливість вільно застосовувати ініціативу й енергію людини, цінувати людську волю і свободу економічного розвитку.

Вітчизняні дослідники (Ю. Бажал [1], Ю. Заремба [2], А. Кредисов, В. Бодров, П. Леоненко [3], С. Мочерний [4], В. Нестеренко, В. Рокоча [5], І. Сорока [6], О. Хуторенко [7]) одноставно вказують на те, що Л. Ерхард був далекоглядним політиком. Не кожен політичний діяч, зауважують науковці, за умови існування такої сильної і впливової опозиції, що діяла у повоєний час, міг так професійно координувати політичними силами, знаходити спільну мову із профспілками та переконувати їх у правильності проведення тих чи інших економічних заходів, диктувати певною мірою умови роботи й оплати великим промисловцям, банкірам. У радянські часи історики та економісти або взагалі оминали постать Л. Ерхарда, або змальовували його як виразника інтересів великої буржуазії. У монографіях, статтях того періоду відомий реформатор виступає якоюсь сірою нікчемною особистістю або виразником поглядів відомих монополістів. Грунтовні праці, присвячені вивченню ролі колишнього професора Мюнхенського університету, успішного політика у відродженні повоєнної економіки ФРН, з'явилися тільки у 90-х роках ХХ століття. Ці праці містять аналіз життя і діяльності Ерхарда з позицій цивілізаційного підходу, позбавлені заангажованості несут-

тевими суб'єктивними фактами, а також як позитивні, так і негативні характеристики дій урядових програм, що впроваджувалися під його керівництвом.

Л. Ерхарду, зазначають сучасники, була притаманна стійкість поглядів, упевненість у власній правоті – йому вдалося відстояти свої погляди лише в ході гострої політичної боротьби, яка тривала не місяці, а роки. Завдяки таким його внутрішнім рисам, як послідовність у здійсненні мети, високий професіоналізм, далекоглядність, уміння переконувати людей успішно розвивалась економіка ФРН [2, с. 66].

Межі дії політичних компромісів Л. Ерхард завжди чітко відчував. Абсолютно неприйнятними для нього є популізм і поступки заради миттєвого політичного успіху. Мудрий політик, що вмів вдало лавіювати політичними силами в державі, знаходити спільну мову з представниками різних суспільних прошарків німецького народу, узгоджувати з профспілковими лідерами прийняття дещо непопулярних, але потрібних в інтересах держави заходів соціальної та економічної політики [3, с. 59].

Л. Ерхарда вважали справжнім професіоналом. Завдяки його старанням ФРН мала фінансову стабільність. А ще він зумів зберегти надбання багаторічних зусиль усього німецького народу – створення у державі надійного економічного фундаменту [4, с. 15].

Особистий внесок тогочасного міністра економіки переоцінити важко. Успіх ерхардівських реформ був зумовлений, крім гарних організаторських здібностей архітектора, «вільної економіки», значним запасом знань економічних законів, передбаченням їх вдалого функціонування в той час у тих складних повоєнних умовах, урахування особливості німецького народу. Безсумнівно, без Л. Ерхарда, його вдалого застосування американської допомоги за планом Маршалла німецького «економічного дива» просто не було б. Авторитет найпопулярнішого міністра економіки полягав у тому, що він умів доводити правильність своєї думки опонентам у бундестазі, знаходив правильні компромісні рішення із профспілковими лідерами в питаннях підвищення зарплати, доступно пояснював пересічним громадянам ФРН суть своєї економічної політики [6, с. 49].

Таким чином, надзвичайно виважені політичні кроки, до дрібниць продумані наслідки реформ, уміння застосовувати глибокі академічні особливості економічних законів, теорій в умовах тогочасної політичної нестабільності й господарської кризи були, безперечно, притаманні архітектору німецького «економічного дива». А також – талант знайти, можливо, той єдиний правильний шлях економічного розвитку, котрий навіть через багато десятиліть буде показовим вектором розвитку для багатьох держав. Незважаючи на ряд сприятливих для відновлення господарства факторів (велика кількість робочої сили, прийняття плану Маршалла, відсутність військових витрат і т. ін.), що склалися на той час, потрібне було мудре управління організацією відбудовчого процесу, функції якого вдало виконав Людвіг Ерхард.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажал Ю. Еволюційна парадигма економіки перехідного періоду // Економіка України.– 1993.– № 8.– С. 3 – 12.
2. Зарембо Ю. Використання в Україні історичного досвіду швидкої відбудови виробництва // Економіка України.– 2004.– № 7. – С. 65 – 71.
3. Кредисов А., Бодров В., Леоненко П. Становлення і розвиток соціального ринкового господарства у ФРН // Економіка України.– 1993.– № 7. – С. 57 – 62.
4. Мочерний С. Моделі трансформаційних процесів економіки (теоретико-методологічні аспекти) // Економіка України.– 1994.– 2000.– № 2.– С.13 – 22.
5. Нестеренко В., Рокоча В. Державне регулювання в соціальному ринковому господарстві ФРН // Економіка України.– 1994.– № 5. – С. 38 – 47.
6. Сорока І. Соціальне ринкове господарство і змішана економіка як пріоритетні моделі українського ринку // Економіка України.– 1994.– № 9.– С. 47 – 54.
7. Хуторенко О. Оздоровлення економіки за німецьким рецептом // Обрії ПНБ.– 1999.– № 12. – С. 16 – 18.

А. В. Шелякіна

ТОМАС МАНРО ПРО РОЛЬ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ФОРМУВАННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Цінності в житті суспільства є соціально-значущими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним з факторів розгортання політичної історії. Що треба розуміти під поняттям «цінність»? Філософський енциклопедичний словник подає таке його тлумачення: «[Ц]е термін, який використовується, щоб показати людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності» [3, с. 732]. Завдяки культурним цінностям людина задовольняє свої потреби, і, власне, їхня наявність і відрізняє людину від тварини. Кожній людині притаманна специфічна ієрархія цінностей, які служать сполучною ланкою між культурою суспільства й духовним світом особистості. Внутрішній світ людини складається з ціннісних орієнтацій, які є найважливішим фактором, що регулює, детермінує мотивацію особистості. Ціннісні орієнтації – це політичні, світоглядні, моральні переконання та принципи поведінки людини, вони можуть формуватися у будь-якій сфері її життєдіяльності. До базових, загальнолюдських цінностей належать добро (благо), свобода, корисність, істина, правда, творчість, краса, віра тощо. Найвищими цінностями можуть бути здоров'я, кохання, сім'я, свобода, мир, війна, праця, честь, споглядання, творчість тощо. Які з них стануть пріоритетними для людини, залежить від багатьох обставин, тому в будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації є об'єктом виховання, цілеспрямованого впливу. У цьому процесі важливу роль відіграє естетичне виховання, особлива цінність якого полягає в тому, що воно сприяє самопізнанню особистості і є «найвищою формою прилучання людини до людства, найвищою формою соціалізації людини» [1, с. 382].

Проблема цінностей має важливе значення для розвитку духовності народу України в умовах формування пріоритетів у політиці, економіці, духовному житті нації, гуманістичних засад образу держави в ХХІ столітті. Саме тому особливої ваги набуває вивчення

світової філософської, культурологічної та педагогічної спадщини з цього питання.

Мета статті – розглянути, яку роль естетичного виховання в розвитку загальнолюдських цінностей вбачає відомий американський естетик Томас Манро.

Мистецтво – ядро й головний засіб естетичного виховання, проблеми якого, а також питання естетичної психології висвітлено в праці Томаса Манро «Художня освіта. Її психологія та філософія» (1956). У статті «Роль образотворчих мистецтв та музики в ліберальній освіті», яка вперше була опублікована в журналі «Бюлетень університету Джорджія» (The Bulletin of the University of Georgia) в 1953 році, Манро виклав свої погляди на роль мистецтва в розвитку гармонійної особистості. Зокрема, він зазначає: «Оскільки мистецтво є невід'ємною частиною будь-якого цивілізованого суспільства, воно існує не тільки для задоволення та розваг. Мистецтво є головним знаряддям, за допомогою якого людина виражає свої ідеали, засуджує пороки й планує розвиток і вдосконалення навколишньої дійсності. Мистецтво відбиває не тільки тривіальні ідеї, а й найвищу спрямованість у сфері релігії, філософії, соціології; воно відображає людей, ідеальних фізично і морально, концепти найкращого способу життя й соціального порядку» [4, с. 297].

Згідно з поглядами Манро, особливим специфічним результатом естетичного виховання є гедоністичний ефект: формування особистості відбувається у формі переживання естетичної насолоди, завдяки чому цей процес є радісним і невимусненим. Крім того, естетичний досвід відвертає людину від гірких життєвих переживань і готує її до боротьби за поліпшення світу й утвердження свого місця в ньому, тобто вирішує компенсаторні завдання: «Мистецтво дає нам змогу забути про наші розчарування, проблеми, страхи, що допомагає нам розслабитися; сприяє емоційному та розумовому здоров'ю людини» [4, с. 297]. Завдяки естетичному вихованню вдосконалюється естетичний смак, ціннісні орієнтації, ідеали, критерії, воно поширює свій вплив на особистість цілком, спонукає її до самовираження за допомогою малювання, співу, танцю, тобто того, що Манро називає «участю в мистецтві»: «Кожна домогоспо-

дарка, яка прикрашає свій дім або сад, кожен хлопчик або дівчинка, які вішають малюнок на стіну, не важливо, яким незграбним він може бути, виражають себе в мистецтві... Будь-який бізнесмен, що турбується про свій офіс, будь-який комітет, що дбає про благоустрій села, прибирає сміття з вулиць та парків... – усі вони роблять внесок у творення мистецтва. Для них це може бути обов'язковим заняттям після робочого дня або хобі, але в мистецтві все це є, нині воно демократичне й щороку стає дедалі демократичнішим» [4, с. 298]. На наш погляд, було б помилкою вважати сферою мистецтва (в точному значенні цього слова) прибирання сміття. Потрібно мати на увазі, що естетиці Томаса Манро взагалі притаманне зближення таких понять як «естетичне» та «корисне». На його думку, все, що спрямоване на досягнення естетичної мети – зробити продукцію більш привабливою – належить до сфери «прекрасного»: машинобудівельна індустрія, містобудування, скотарство тощо. З цим, звісно, можна не погоджуватися, але якщо ставитися до проблеми з погляду корисності для людства, то, безперечно, така «участь у мистецтві» містить у собі виховний момент.

Манро зауважує, що в демократичному суспільстві мистецтво не є привілеєм декількох людей, у ХХ столітті завдяки радіо, телебаченню, книгодрукуванню воно стало доступним широким колам людей. У зв'язку з цим набула актуальності проблема взаємозв'язку мистецтва й насильства. Яким є ставлення митців до проблеми насильства? Що вони можуть і мусять вдіяти? Мистецтво, у дійсному сенсі цього слова, за суттю своєю не може прославляти насильство або заохочувати до злочинів. Його сутність, глибинний закон і сенс – пробуджувати в людині шляхетні, високі почуття. Мистецтво, якщо воно хоче залишатися таким, не може бути не гуманістичним, не може не боротися проти низького та огидного. Є. Г. Яковлев зауважує, що великий митець завжди здатний показати, що насилля й злочин є одночасно й вбивством людської суті в самому злочинцеві. Митець відображує низькі та соціально-потворні явища не заради фіксації цих явищ, а для їхнього спростування й утвердження істинного гуманізму й краси людини. У доповіді на VI Міжнародному конгресі з естетики (Унсала, 1968) «Мистецтво та насильство»,

Манро зазначив, що «Війна й злочин стали практично нормальним, постійним явищем у сучасному житті. Заборонити відображати їх... означало б завадити людям, особливо молодим, пізнавати світ, у якому вони живуть» [2]. З одного боку, ця позиція видається правильною й справедливою, але тоді постає запитання: як мистецтво має оцінити ці «нормальні» явища повсякденного життя? Т. Манро висуває критерій – індивідуальний психічний склад людини. «Чи правильно з психологічного погляду те, що спостереження нереального злочину, який скоюється у творі мистецтва, викликає в спостерігача бажання скоїти його в житті? – запитує він і відповідає: – Я вважаю, що це залежить від типу людського характеру. Тому було б абсолютно неможливим в ліберальному суспільстві позбавляти всіх нормальних дорослих людей цього (спостереження – А. Ш.) заради того, щоб протистояти незначній меншості в її поганій поведінці» [2]. На наш погляд, не можна нехтувати психологічний аспект цієї проблеми, варто визнати, що і Яковлев Є. Г. має слушність, зауважуючи, що різне соціальне середовище виховує різне ставлення до війни й злочину. До цього висновку близький і Манро, коли він стверджує: «У Сполучених Штатах спроба знищити мистецтво, яке прославляє злочин, шляхом насильства з боку влади нині була б безуспішною. Для того, щоб ця спроба мала успіх, моральне, естетичне ставлення в країні в цілому треба було б змінити повністю, як, наприклад, в минулому під час знищення рабства» [2].

Слід мати на увазі, що майже кожне технічне відкриття, і кіно в тому числі, приносило не тільки нові блага, але й нещастя людям. Монах Шварц відкрив порошок для феєрверку, однак його перетворили на знаряддя вбивства та руйнування. На суспільство впливає багато чинників, і краса, і мистецтво – лише деякі з них. Краса здатна «врятувати світ», але це можливе лише за умови, що суспільно руйнівні дії інших сил не винищать усього, що створено в мистецтві. Тому виховання за допомогою мистецтва як явища, здатного впливати на ціннісні орієнтації особистості, має бути невід'ємною частиною системи освіти будь-якої країни – на цьому не раз наголошував Томас Манро, розробляючи різноманітні посібники з мистецтва, навчальні програми для коледжів та музеїв. Він завжди нагадував,

що підвищення загального культурного рівня людей є основою суспільного прогресу, а естетичне виховання має бути спрямоване на формування гармонійної, творчої особистості, на її інтелектуальну, емоційну, вольову, ціннісно-орієнтаційну сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боров Ю. Б. Эстетика.– 3-е изд.– М.: Политиздат, 1981.– 399 с.
2. Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии // <http://www.biografia.ru/> Москва: Высшая школа, 1977.
3. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Аверинцева С. С. и др.– М.: Советская энциклопедия, 1989.– 815 с.
4. Munro T. Art Education, Its Philosophy and Psychology. Selected Essays. – N.Y.: The Liberal Arts Press, 1956.– 380 p.

Г. М. Шпорт

МОВА ТА ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ДІАСПОРИ

У результаті утворення на території колишнього Радянського Союзу незалежних держав виникло нове соціальне явище – *східна діаспора*. Мова йде про українців, які мешкають в іноетнічному середовищі за межами своєї історичної батьківщини і зберігають дотепер у тій чи іншій мірі елементи матеріальної та духовної культури, у тому числі мову.

Хлібороби з України (переважно губернії Лівобережжя), нарівні з іншими новоселами пореформеної Росії піднімали цілині землі Тоболо-Іртишського міжріччя (кінець XIX – початок XX ст.). Конкретний польовий матеріал, зібраний автором статті у теперішній Омській області (райони: Одеський, Павлоградський, Русько-Полянський, Таврійський), архівні, статистичні та літературні джерела розкривають найбільш важливі особливості господарчо-культурного комплексу життєзабезпечення українських селян у специфічних умовах Сибірського краю.

Порівняно тривале проживання на сибірських землях в оточенні та контактах з іноетнічним населенням (росіяни-старожили + новосели – вихідці з інших неукраїнських губерній + автохтонне населення регіону) сприяло формуванню у них таких рис господарства та культури, які можна означити як українсько-сибірські. Складний комплекс етнічно особливого у культурно-побутовому укладі нащадків українських першопоселенців західносибірського регіону найбільш суттєво і безпосередньо проявляється у мові, етнічній самосвідомості та фольклорі. Певний науковий інтерес для дослідника становить і взаємозв'язок, співвідношення мови та етнічної самосвідомості.

Мова, як відомо, це одна із важливих об'єктивних властивостей етносу, конкретно-історичний показник його етнічної приналежності. Вона пов'язана з матеріальними складовими способу життя, з духовною культурою та тією «картиною світу», яку кожний народ створює у своєму повсякденному уявленні. Тому питання, що стосуються: 1) міри збереження рідної мови як на основній (етнічній) території проживання етносу, так і в інонаціональному середовищі; 2) білінгвізму та бікультуралізму; 3) динаміки і форм мовної асиміляції; 4) співвідношення мови та етнічної самосвідомості як і раніше цікавлять фахівців різного профілю: етнологів, лінгвістів, соціологів, психологів, філософів.

Необхідно розрізняти два значення у понятті «рідна мова»: а) рідна мова як об'єктивна ознака етнічної приналежності й б) рідна мова як та, яка усвідомлюється рідною для даних осіб та спільнот. Наші респонденти – люди старшого й середнього поколінь – у своїй абсолютній більшості називали рідною мовою українську або російсько-український говір. Молодше покоління українців-сибіряків, навпаки, віддавало перевагу російській мові як рідній.

Тривалому збереженню української мови у досліджуваному автором публікації етнічному середовищі у неمالій мірі сприяла та обставина, що у 20-х рр. ХХ ст. при лікнепах паралельно з російською мовою навчали українській [1, зопит 2, с. 10, 27, 29], а також наявність різноманітних контактів переселенців з колишньою батьківщиною, особливо до Великої Вітчизняної війни. Щоправда, слід

вказати, що у 80-ті рр. ХХ ст., коли автор збирав польовий матеріал, зв'язки з Україною вже дещо послабилися: тільки в незначній частині етнофорів були там прямі усвідомлені родичі, з якими велося постійне листування (відносно часті поїздки – в обидва боки – здійснювались до 70-х рр. ХХ ст.) [1, зоп. 1, с. 24, 28, 36, зоп. 2, с. 5, 26, 28; 2, зоп. 1, с. 1, 8, зоп. 2, с. 32, 33; 3, зоп. 2, с. 12, 25] або взагалі контакти з етнічною батьківщиною були загублені.

Саме безпосередньо етнічне середовище сільського населення також сприяло збереженню рідної мови більше, ніж у містах. Як і раніше, у дослідженій етнотериторіальній спільноті сибірських українців переважає ендогамія (етнічно гомогенні шлюби), хоча поряд з цим почастишали шлюбні зв'язки з росіянами, білорусами, почасти з німцями. Подібну ситуацію можна пояснити перш за все компактністю розселення українців у Західному Сибіру та наявністю тісних зв'язків між «українськими» селами.

Українська мова (правильніше, змішаний російсько-український говір) зберігається переважно у сфері сімейних стосунків, у розмовах між собою і поступово витісняється із суспільного життя – на роботі розмовляють майже завжди російською. Водночас форми та жанри українського фольклору ще зберігаються та побутують серед більшості населення і, звичайно, впливають на молоде покоління, у тому числі й російської приналежності.

Проте домінуючим є фактор поширення меж двомовності серед українського сільського населення Західного Сибіру, так званий локально-російський білінгвізм. Прилучення до російської мови проходить інтенсивніше там, де маємо справу з російсько-українськими селами, де росіяни складають більшість населення. У свою чергу ступінь оволодіння російською мовою обумовлюється віковими категоріями українського сибірського населення. Так, наприклад, старше покоління розуміє російську мову, але розмовляє російською лише з незнайомими людьми («з чужими»), а українською – із своїми (поняття «свої» включає рідню, односельців, просто знайомих, тобто це не обов'язково синонім «українці») [1, зоп. 2, с. 8, 11, зоп. 3, с. 5, 18; 2, зоп. 1, с. 14, 16, 21; 3, зоп. 2, с. 20, 24, зоп. 4, с. 6, 12, 23]. Безпосередньо залучення до російської мови можна

простежити за такою схемою: володіють українською мовою → розуміють українську мову, але самі не розмовляють → погано розуміють українську мову або майже не розуміють → володіють російською мовою досконало і вважають її рідною. Залежно від цього змінюється і самосвідомість: в одних випадках, респонденти, котрі досконало володіли українською мовою, зараховували себе до українців (основна маса населення), в інших – до сибіряків або «руських хохлів», але дуже рідко – до росіян і навіть ті, хто вільно розмовляє російською, вважають себе сибіряками (сибірячками). Пояснення просте – «Ми живемо в Сибіру».

Певну і вельми суттєву роль при переході українців-селян на російську мову відіграє місцева загальноосвітня школа: в суспільному середовищі молодше покоління завжди розмовляє російською і лише у домашній обстановці переходить до звичного російсько-українського говору.

Однак засвоєння російської мови не завжди обов'язково означає втрату своєї колишньої рідної або послаблення національної самосвідомості. «З цієї мовою родилась, з нею і помру» – стверджувала Л. П. Рудик [2, зош. 1, с. 11]. В окремих випадках двомовність супроводжується навіть посиленням етнічної самосвідомості. «Ми – українці, а розмовляємо російською тому, що всі на ній говорять», – пояснювали нам респонденти.

Аналізуючи зібрані польові матеріали стосовно самосвідомості найближчих нащадків українських переселенців межі XIX – XX ст., виділяємо три її рівні: *по-перше*, усвідомлюється приналежність до українців взагалі (у першу чергу це етнофори старшого покоління у віці 70 – 90-та років) [1, зош. 1, с. 4, 15, 19, 21, 32, зош. 2, с. 3, 11, 27, 38; 2, зош. 1, с. 11, 15, зош. 2, с. 3, 19, 33; зош. 3, с. 9, 23, 26], *по-друге*, тривала «ізоляція», відрив від основного масиву рідного етносу призвів до формування нового поняття своєї етнічної приналежності. «Ми, – стверджували наші інформатори, – не чисті (не справжні) українці, а хохли», тобто колишнє прізвище перетворилось у свідомості людей в етнізм, втративши свій початковий зміст, *по-третє*, молодше і частково середнє покоління зараховують себе вже до сибіряків. Основним аргументом при цьому виступає територіаль-

ний фактор: «Ми тут вирости, тут живуть наші діти»; «Ми живемо в Сибірі, значить ми – сибіряки». І значно рідше зустрічаються етнічними «руські хохли» або просто «росіяни», хоча аграрні переселенці з України кінця XIX – початку XX ст. усвідомлювали себе якраз «расейскими».

Цілковито очевидно, що найближчим часом у досліджуваному сільсько-українському середовищі Тоболо-Іртишського міжріччя відбудуться нові зрушення у мовній ситуації та етнічній самосвідомості, тим більше, що і нині українці-сибіряки відіграють істотну роль у сучасному політично-економічному та культурному житті Сибіру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Польові матеріали автора (далі – ПМА), 1984.
2. ПМА, 1985.
3. ПМА, 1986.

Розділ 6. СОЦІОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА У ВИВЧЕННІ АКсіОЛОГіЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

А. О. Алексеєнко

МЕТОДОЛОГІЯ КОНСТРУЮВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Новий етап, який сьогодні проходить історична наука в Україні, позначений актуалізацією пошуку нових методологічних засад. Місце відкинута з руїнацією СРСР всеохоплюючої марксистської методології заповнюється різноманітними історико-філософськими концепціями. Ці явища спостерігаються як в історичній науці, так і в її складовій – історичному краєзнавстві.

Щодо історичного краєзнавства, то воно входить з одного боку, в систему загального краєзнавства, а з другого – в систему історичної науки. Як і історична наука краєзнавство виробляє власні методику й техніку історичного дослідження [1, с. 32]. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методологічних засад його окремих структурних елементів [4, с. 4]. У рамках даної теми – це історичне краєзнавство як складова частина науки, представником якої воно є (у нашому випадку, історії).

Жуланський Я. і Круль В. поділяють українське національне краєзнавство на три основні складові, що різняться об'єктом свого вивчення, а саме: історичне, географічне, соціальне краєзнавство [3, с. 3]. У цій об'єднаній хорологічним (просторовим) елементом тріаді історичне краєзнавство всебічно вивчає історичний процес історико-географічного регіону, адміністративно-територіальної оди-

РОЗДІЛ 6. СОЦІОКУЛЬТУРНА ПАРАДИГМА У ВИВЧЕННІ АКсіОЛОГіЧНИХ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ниці тощо. Тому конструювання предметної проблематики історичного краєзнавства відбувається в просторово-хронологічному полі.

Діапазон історико-краєзнавчих досліджень досить широкий. Історики-краєзнавці беруться за розробку вагомих (вивчають історію розвитку краю, області, міста, села) і водночас найдрібніших тем (досліджують історію невеликих людських спільнот, буденне життя звичайних людей, найдрібніші зміни в їхньому житті та зміни в них самих). У більшості випадків їх робота зводиться до збирання джерел і накопичення фактів. Через це в радянській історіографії закріпився погляд на історичне краєзнавство як на найнижчий емпіричний щабель історичної науки; відзначалось його певне теоретико-методологічне відставання від більш позвинутих галузей історичного знання, описовість, фактографізм; підкреслювався його любительський, аматорський, непрофесійний характер.

Такий погляд чітко простежується в доповідях на I Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства. Тут зверталася, зокрема, увага на те, що в історико-містознавстві «як правило, немає наукового завдання. Усе зводиться до фактографії», історики-краєзнавці дослідження «відзначень описовістю, не передають різноманітності життя відповідних колективів, не завжди мають чіткі висновки та узагальнення» [7, с. 19]. Констатувалася наявність розколу між професійним і аматорським краєзнавством. Одночасно спостерігалось прагнення підпорядкувати тематику краєзнавчих досліджень загальній схемі історичної науки.

На сучасному етапі відбувається зростання, проникнення краєзнавчої тематики в історичну науку. «Вивчення парафії, села, родини, провінційного містечка, міського кварталу, вулиці, будинку, ідальні, пивної як місця громадських зібрань і звичайного вечірнього проведення часу тощо, – підкреслюють С. Куделко і С. Посохов. – По суті, це краєзнавчі дослідження, що здійснюються на новому методологічному рівні» [5, с. 13].

Це цілком природно, якщо відійти від радянського бачення історичної науки й оцінити її, наприклад, з позиції Баденської школи неокантіанства (В. Віндельбанд, В. Дільтей). Останньою була висунута ідея протиставлення методів природничого та культурно-історич-

ного пізнання. Базовим методом гуманітарних наук В. Віндельбанд запропонував обрати ідіографічний метод (гр. *idio* – особливий та *grapho* – пишу), що націлений на фіксацію індивідуальних відмінностей, підкреслюючи неповторну специфічність історичної події [6, с. 289]. Така індивідуалізація дозволяє надавати історичному пізнанню форму безпосереднього переживання матеріалу.

Я. Верменич бачить особливістю історичного краєзнавства саме його здатність жити відчуття коренів, упливати на емоції: «не можна не бачити того, що краєзнавство максимально наближене до суб'єкта історичного процесу – людини – в її природному та соціокультурному оточенні» [2, с. 362]. Джерела масовості краєзнавства та його популярності в тому й полягають, що усвідомлення спільності долі людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини, з одного боку, відчуття захищеності, а з іншого – відповідальності перед майбутніми поколіннями за успадковані від минулого безцінні духовні скарби [2, с. 363]. Таку підвищену емоційність, «переживання» В. Дільтей вважав необхідним елементом гуманітарних наук, зокрема історії.

Антропоцентризм, увага до людини та її оточення тісно зближує історичне краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки, як історія повсякденності та соціальна історія, але не вписується у рамки марксистської методології.

Таким чином, в умовах монополії на істину радянська наука, ігноруючи ціннісну проблематику, недооцінювала методологічний рівень історико-краєзнавчих розробок. Комплекс унікальних подій, що є предметом вивчення останніх, втискувався у дослідницьке поле загальноісторичних проблем. Сучасність дає нам змогу подивитися на історико-краєзнавчі дослідження як на повноправний, методологічно цілісний напрям історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство і пізнання історії // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. Ч. 1.– Х.: Рідний край, 1997.– С. 30 – 32.

2. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні.– К.: Інститут історії України НАНУ, 2003.– 516 с.

3. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство.– 1994.– № 1-2.– С. 3 – 6.

4. Костриця М. Ю. Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник.– Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002.– С. 3 – 15.

5. Куделко С. М., Посохов С. І. Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства // Краєзнавство.– 1995.– № 1-4.– С. 13 – 15.

6. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов.– Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. 896 с.

7. Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Тезисы докладов и сообщений).– Полтава, октябрь 1987. К., 1987.– 304 с.

Т. В. Арзуманова

ЦІННОСТІ ШЛЮБУ ТА СІМ'Ї В БІЛЬШОВИЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В РОКИ НЕПУ

Формування традиційних цінностей сім'ї, поваги до жінки, ушанування материнства є невід'ємною часткою духовного розвитку сучасного українського суспільства. Шлюб і сім'я завжди займали особливе місце в світогляді українців, але більшовицька ідеологія протягом багатьох років вносила певні корективи до системи цінностей. Особливий удар по традиціях, менталітету був зроблений правлячою партією більшовиків на початку 1920-х років, коли їм остаточно вдалося захопити владу в Україні й приступити до побудови радянського суспільства. Значне місце в політиці більшовиків займало вирішення жіночого питання, а саме метою більшовиків стало залучення якомога більшої кількості жінок до участі

у громадсько-політичному житті. Це було можливо зробити лише за умови зламу традиційних уяв про жінку – берегиню домашнього вогнища.

Дослідження проблеми залучення жінок до громадського життя та зміна їх соціальних ролей з традиційної жінки – матері на жінку – громадську активістку здійснювалося в радянській історіографії [1 – 4]. Радянські історики схвалювали партійну роботу щодо залучення жінок до виробництва й громадського життя, руйнацію патріархальної сім'ї. Сучасні історики мають змогу переглянути твердження радянської історіографії, висловити принципово нові наукові гіпотези [5].

Метою більшовицького уряду було «звільнення жінки від домашнього рабства» й перетворення її на рівноправного члена суспільства. Лідери правлячої партії розуміли, що зміцнити й укріпити свою владу, свої позиції в суспільстві вони можуть за умови підтримки здійснюваної політики всім населенням, в якому жінки складали більшу частину. Наприклад, у 1923 році населення Харківської губернії складало 2 563 221 осіб, з них 1 335 201 (52%) – жінки [6, с. 6, 64 – 75]. Протягом віків жінки не відігравали значної ролі в політичному та економічному житті країни, лише в ХІХ столітті жінки панівних станів потроху почали сприяти розвитку культури й освіти. На початку ж ХХ століття час почав вимагати залучення до громадського життя жінок усіх класів і верств. Лідери більшовицького руху розуміли, що залучення жінок до активної роботи в суспільстві на боці правлячої партії забезпечить їм ще більш високий рівень популярності серед населення радянських республік. Політика в роботі з жінками була спрямована на завоювання симпатії жінок до комуністичної партії. Комуністи постійно наголошували, що саме ця партія, нарешті, подбала про жінок, що вона завжди готова підтримати їх в боротьбі за рівноправ'я з чоловіками як на виробництві, так і в сімейному, приватному житті.

Першими кроками на шляху розкріпачення жінок стало надання їм широких демократичних прав Конституцією УРСР [7] та зрівняння в правах з чоловіками. Кодекс законів про акти громадсько-го стану проголосив законність світського шлюбу та право жінки

виступати ініціатором розлучення, право встановлювати батьківство дитини через суд [8]. Партія намагалася дати жінкам рівні права з чоловіками на виробництві, щоб залучити більшу частину жінок до громадського життя [9].

Партійні агітатори, лідери жіночого руху – Н. Крупська, О. Коллонтай, О. Блоніна – заявляли, що саме праця й фінансова незалежність жінки може урівняти її з чоловіком. Такі заяви були абсолютно новими для традиційного українського суспільства і сприймалися досить негативно. *По-перше*, проти соціалізації жінок виступали чоловіки й батьки жінок, яким було важко уявити, що їхні дружини, доньки, сестри заробляють гроші й самі можуть себе забезпечувати, заробляючи на хліб. Чоловікам було дивно спостерігати, що жінки беруть участь у мітингах, виборах рад, виступають на делегатських зборах. *По-друге*, самі жінки через високий рівень неписьменності (так, в 1920 р. в Харківській губернії письменими були 67,8% чоловіків та лише 37% жінок), відсутність культури громадського життя [10, с. 16] досить повільно залучалися до виробничої та громадської роботи. Дуже важко було подолати стереотипи, психологію неписьменних жінок, які боялися нових віянь, принесених революцією. Тим паче часто жінок відштовхували досить радикальні заяви лідерів більшовицької партії про необхідність змін у відношенні до шлюбу й сім'ї. Жінки різко засуджували надані їм права на розлучення й встановлення батьківства позашлюбних дітей. А матері-одиначки так само переслідувалися в суспільстві, як і до революції. Незважаючи на популяризацію більшовиками більш лояльного ставлення до інституту сім'ї, цінності міцної родини були одними з найважливіших в українському суспільстві. Активісток жіночого руху, які заявляли, що в майбутньому суспільстві, побудованому на засадах соціалізму, ідеали міцної дружної сім'ї відійдуть на другий план, поступившись ідеалам рівноправної еротичної дружби між чоловіком й жінкою, осміювали під час виступів і жінки, й чоловіки. Коли ж деякі лідери необачно заявляли, що в комуністичному суспільстві відпаде необхідність реєстрації шлюбу, у відповідь одногласно жінки заявляли, що це буде мати лише один наслідок – тотальну проституцію й велику кількість позашлюбних дітей, кинутих

матерями напризволяще [11, 1924.– № 8.– С. 24]. Саме такі необачні виступи дуже часто відштовхували жінок від комуністичної партії, а на селі навіть ходили чутки, що більшовики невдовзі почнуть усуспільнювати жінок, тобто надавати їх у загальне користування. У цих плітках підкреслювалося, що влада більшовиків від сатани, тому вони переслідують не тільки традиційні устої суспільства, але й церкву.

До речі, церква, позиції якої були достатньо міцними в суспільстві, і особливо серед жінок, що зазвичай більш релігійні ніж чоловіки, теж зайняла досить жорстку позицію щодо необхідності збереження традиційної моделі сім'ї. Духівництво наголошувало на негативному ставленні до розлучень, легалізації операцій з переривання вагітності, які були дозволені більшовиками на початку 1920-х років.

Досить важко суспільством, а тим більше жінками, сприймалися спроби більшовиків протиставити церковним святкам – невід'ємній частині української народної культури святкування нових, комуністичних. Лише вкрай негативне ставлення у населення викликали переноси більшовиками вихідного дня з неділі на понеділок, бо робітниці, що мусили виходити на роботу у неділю, сприймали це як великий церковний гріх. Лише як папюження християнських цінностей сприймалися демонстрації з факелами й червоними знаменами в Пасхальну ніч та ніч перед Різдом. Не були жінки й у захваті від гонінь на церковні таїнства – хрещення й вінчання. Заміна хрещення радянськими «октябринами», коли дітей реєстрували в сільській раді та нарікали «радянськими іменами» – Марта, Майя, Володимир, Револьд, проходила досить болісно. Упровадження традиції святкування 8 березня як Міжнародного жіночого дня не могло бути рівноцінною заміною віками сформованих свят й обрядів. Й особливо важко злам цих традицій проходив саме серед жінок. Тому жінки майже повністю ігнорували участь у зборах, конференціях, інших заходах, які організовувалися комуністичною партією з метою залучити жінок до участі в громадському житті, через домінуючий в суспільстві погляд, що засуджував жінок – громадських активісток. Але саме завдяки цим активісткам, які змогли пере-

бороти себе і, долаючи стереотипи, почали працювати в жіночих відділах, делегатських зборах було проведено багато роботи щодо поліпшення матеріального становища жінок. Активістки жіночого руху сприяли працевлаштуванню жінок, боролися з незаконними звільненнями робітниць, добивались установа квот для жінок при вступі до вищих навчальних закладів, організовували відкриття жіночих консультацій, ясел, ательє, їдальні. Саме розвиток системи комунально-побутового обслуговування населення став великим кроком на шляху звільнення жінок від «домашнього рабства», а звільнення жінки від побутових клопітів дозволяв їм присвятити більше часу самоосвіті, громадській роботі.

Таким чином, на початку 1920-х років в українському суспільстві почався процес руйнації традиційних уяв про шлюб, сім'ю й місце жінок у суспільстві. Досить радикальна політика правлячої партії на шляху соціалізації жінки дуже часто викликала негативне ставлення до радянської влади, особливо серед селянства, де найбільш важко ламалися старі традиції й стереотипи, і де сім'я завжди вважалася найголовнішою цінністю. Однак уже протягом 1920-х років більшовикам удалося досягти значних успіхів у залученні жінок до суспільно-політичного життя. У менталітеті суспільства жінки перестали сприйматися як лише дружини й матері. Самі жінки зрозуміли необхідність участі в громадському житті, тому вже протягом 1920-х років вони стали відвідувати збори, мітинги, брати участь у виборчих кампаніях депутатів до рад. З'явилися жінки – депутати рад різних рівнів, жінки, що очолювали виробництво, різноманітні заклади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пикалова Т. И. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма: Дис. ... канд. ист. наук.– Х., 1984.– 222 с.
2. Пилацкая О. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок.– Х.: Пролетарий, 1927.– 79 с.
3. Шабурова М. Женщина – большая сила.– М.: Б. И., 1935.– 45 с.

4. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 – 1937 гг.). – М.: Мысль, 1978. – 255 с.
5. Цимбаева Е. Н. «Гендер» как категория исторического анализа // Вест. Моск. Ун-та. – Сер.8. История. – 1999. – № 3. – С. 130 – 141.
6. Народное хозяйство Союза ССР в цифрах. – М., 1924. – 352 с.
7. Конституція УСРР. – Х.: Всеукраїнське державне видавництво, 1920. – 15 с.
8. Кодекс законов РСФСР об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве. – М.: Б. И., 1918. – 66 с.
9. Кодекс законов о труде. – Х.: Б. И., 1926. – 351 с.
10. Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 грудня 1925 р. // Статистика України. Серія 7. Статистика Народної освіти. – Т. VI. – Вип. 2. – № 110. – Х., 1927. – 25 с.
11. Коммунарка Украины. Орган Центрального отдела работниц и крестьянок КП(б) Украины.

І. В. Дворкін

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОСВІТНИЦЬКУ РОЛЬ МУЗЕЇВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Перші музеї на теренах сучасної України виникають на початку ХІХ ст. на Півдні, в Криму та в Харкові. Найбільшого розвитку в дорадянський період набули музеї історико-художнього профілю. Їхні колекції формувалися протягом кількох десятиліть, багато в чому завдячуючи меценатській діяльності.

Першим на території, що розглядається, виникає у 1804 р. Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету. Певний час він існував лише як навчально-допоміжний заклад університету, і тільки у 1861 р. його було відкрито для публіки. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у Харкові працювали: Міський художньо-промисловий музей (засновано у 1886 р.), Етнографічний музей

Харківського історико-філологічного Товариства (1902 р.) та Єпархіальний церковно-археологічний музей (1913 р.).

Лише наприкінці ХІХ ст. перші музеї з'являються на території Лівобережної України. Так, в 1891 р. у Полтаві було відкрито один із найвідоміших музеїв України того часу Полтавський природничо-історичний музей. Крім того, три великих історичних музеї працювало у Чернігові: Музей губернської вченої комісії (1896 р.), Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського (1899 р.) та єпархіальне давньосховище (1906 р.). Окрім губернських центрів, музеї виникали й у повітових містах (Лубенський музей К. М. Скаржинської, Глухівський музей старовини).

В умовах відсутності в Україні державних наукових інституцій, саме музеї разом з провідними навчальними закладами перебрали на себе роль наукових, культурних та просвітницьких центрів у регіонах. Навколо музеїв та навчальних закладів концентрувалися прогресивні суспільні кола [11, с. 5].

Діяльність дореволюційних українських музеїв складалася з організації постійних експозицій зі своїх фондів, улаштування тимчасових тематичних виставок, відкриття художніх шкіл (де для цього була можливість), надання своїх колекцій для копіювання місцевим художникам, учням художніх шкіл [13, с. 104]. Університетські музеї слугували переважно навчальним та науковим цілям. У них проходили практичні заняття студентів, фонди цих музеїв активно використовували вітчизняні та закордонні вчені.

За статутами місцевих музеїв України, до кола їхньої діяльності входило: розповсюдження історичних, природничих, естетичних знань, ознайомлення населення з пам'ятками історії та культури, організація систематичних екскурсій із поясненнями для публіки тощо [10, с. 29].

Незважаючи на нестачу приміщення для розміщення своїх колекцій, складне матеріальне становище, дефіцит музейних працівників, українські музеї постійно намагалися проводити широку культурно-просвітницьку роботу.

Відкритий для публіки 26 лютого 1861 р., Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету здобув для міс-

та значення навчально-просвітницького закладу, що служив завданням естетичної освіти суспільства. Це було досить важливо, якщо врахувати, що Харків у цей час був культурним центром для величезної території України, де не було галерей та музеїв. До відкриття у 1886 р. Міського художньо-промислового музею, досліджуваний музей був єдиною в місті картинною галереєю. З відкриттям для публіки у 1861 р. музеїв там постійно навчалися у будні дні студенти, учні шкіл малювання, працювали художники, а у неділю його відвідували сотні людей, в тому числі й представники незаможних класів [2, с. 67]. Жителі Харкова вперше отримали можливість ознайомитись з пам'ятками мистецтва й археології.

З перших років свого існування Харківський міський художньо-промисловий музей став осередком згуртування прихильників мистецтва. Він був базою Товариства прихильників мистецтв, що було засноване у 1889 р., а згодом відкрито у приміщенні музею художню студію.

Одразу після відкриття міського музею постало питання про передачу вже існуючої приватної художньої школи М. Д. Раєвської-Іванової місту та розміщення її разом із музеєм. Вирішення цього питання постійно затримувалось, і лише у 1896 р. школа, як загальнодоступна, була передана місту та розміщена в одному приміщенні з Харківським художньо-промисловим музеєм. Художня школа працювала за програмою, схваленою Академією мистецтв, яка надавала їй методичну та матеріальну підтримку. У 1909 р. школа отримала статус художнього училища, а у 1912 р. спеціально для нього була збудована, за проектом К. М. Жукова окрема будівля [3, с. 176].

Харківський міський музей займався активною популяризаторською роботою шляхом лекцій та виставок, що змінювали одна одну. Кожну з них відвідало кілька тисяч осіб, вони викликали зацікавлення серед харків'ян, їх відвідували представники різних соціальних верств (відвідування виставок для учнів початкових шкіл було безкоштовним). Крім того, колекція музею постійно була представлена для копіювання учням художньої школи, художніх студій, студентів університету, художників професіоналів та аматорів [9, с. 111].

Слід зазначити, що після відкриття Етнографічного музею Харківського історико-філологічного Товариства, його фонди використовувалися лише на практичних заняттях студентів та вченими для дослідження української культури. У 1908 р. музей отримав нове приміщення, і вже за перші 3 роки його відвідало 5500 осіб. Надалі кількість відвідувачів постійно збільшувалась, незважаючи на те, що музей відкривали тільки 2 рази на тиждень по 4 години на день [15, с. 12].

Інший харківський музей – Єпархіальний церковно-археологічний музей також проводив значну освітньо-виховну роботу, переважно серед учнів духовних навчальних закладів; крім того, він був відкритий для щоденного загального відвідування [1, с. 78].

Як було зазначено вище, більшість музеїв Лівобережної України (Полтавська та Чернігівська губернії) були засновані наприкінці XIX ст. Першим з них став приватний музей К. М. Скаржинської, який працював у 1885 – 1906 рр. у Лубнах. За статутом музею, він мав збирати та зберігати різноманітні пам'ятки старовини, переважно місцевої, та сприяти засвоєнню цього матеріалу населенням. Зважаючи на цілі музею, вхід до нього був безкоштовним як для окремих відвідувачів, так і для екскурсійних груп [14, с. 100]. Кількість відвідувачів на початку XX ст. коливалася від 100 до 300 осіб на місяць [5, с. 125].

До основних цілей засновники Полтавського земського природничо-історичного музею його віднесли природничо-історичне, етнографічне та археологічне вивчення Полтавської губернії, а також розповсюдження природничих та історичних знань серед населення [12, с. 308].

Колекції музею Полтавського земства були розміщені у двох окремих приміщеннях, що давало можливість виставити велику кількість збірок музею та зробити його більш доступним для населення. Кількість відвідувачів полтавського музею на початку XX ст. постійно збільшувалась. Так, якщо у 1906 р. Музей відвідало близько 8 тис. осіб [7, с. 16], то у 1909 р. кількість відвідувачів вже сягала 17 тис. [8, с. 12]. Музей відвідували як місцеві мешканці, так і приїжджі. Більшість відвідувачів становили учні навчальних закладів [8, с. 12].

З часу заснування постійно був відкритий для відвідувачів та наукових занять і перший чернігівський музей – Музей вченої архівної комісії. Вхід до нього був вільний, проте існувала спеціальна скринька для пожертв, що витрачалася на виготовлення обладнання та інші потреби. Кількість відвідувачів музею значно збільшилась після розширення приміщень музею у 1909 р. [4, с. 41]

Набагато більшою популярністю серед мешканців Чернігова користувався Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. Він був відкритий для публіки протягом майже всього календарного року. У середньому за рік його відвідувало близько 4 тис. осіб. При музеї працювали спеціальні кімнати, де усі охочі мали змогу працювати із предметами з музейної колекції. Лише у 1911 р. близько 40 осіб займалися копіюванням та фотографуванням предметів та картин музею [6, с. 407].

Таким чином, ми бачимо, що українські дожовтневі музеї дійсно стали провідними освітніми та просвітницькими осередками в регіонах. Завдяки ним жителі провінційних міст мали змогу ознайомитись з природою, історією та культурою місцевості, де вони жили, а також України в цілому. Зважаючи на те, що вхід до музеїв того часу був безкоштовним, їх переважно відвідували представники незаможних верств населення та учні навчальних закладів. Досить важливим було й те, що відвідування музеїв майже завжди супроводжувалось поясненнями співробітників. Учні художніх шкіл, студенти, вчені історики та етнографи, а також аматори-краєзнавці мали змогу використовувати фонди музеїв у навчанні та науковій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтіна С. А. Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство і Харківський єпархіальний церковно-археологічний музей: внесок в формування духовної культури Слобідської України (1913 – 1920) // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (Досвід ретроспективного аналізу): Збірник наук. статей.– Х., 1999.– С. 74 – 79.

2. Данилевич В. Е. Музей изящных искусств и древностей при Харьковском университете (1805 – 1905) // Учебные общества и учебно-вспо-

могательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905)– Х., 1911.– С. 52 – 68.

3. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе.– Харьков, 1998.– 335 с.

4. Линюк Л. Музей Чернігівської губерньської вченої архівної // Родовід.– 1996.– № 2.– С. 39 – 44.

5. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской // Археологическая летопись Южной России.– 1901.– Т. 3.– С. 124 – 129.

6. Могилянский Н. М. Музей украинских древностей В. В. Тарновского Черниговского губернского земства // Живая старина.– 1914.– Т. 23.– Вып. III – IV.– С. 395 – 408.

7. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 год.– Полтава, 1907.– 19 с.

8. Отчет о Естественно-историческом музее Полтавского губернского земства за 1909 г.– Полтава, б. г.– 27 с.

9. Павлова О. Г. Роль Харківського художньо-промислового музею в розвитку мистецтва в кінці XIX – початку XX ст. // Проблемы истории и археологии Украины.– Харьков, 2004.– С. 110 – 111.

10. Пархоменко Т. А. Музеи дореволюционной России во внешкольном образовании (вторая пол. XIX – нач. XX в.) // Музеи и власть. Из жизни музеев.– М., 1991.– С. 27 – 42.

11. Піскова Є. М., Федорова Л. Д. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку // Історія України: маловідомі імена, події, факти.– 2001.– Вип. 17.– С. 3 – 9.

12. Полтавский земский музей // Киевская старина.– 1894.– Т. 47.– № 11.– С. 307 – 309.

13. Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX в. // Труды НИИ музееведения.– 1962.– Вып. 7.– С. 63 – 117.

14. Супруненко О. Б. Археологічне зібрання К. М. Скаржинської // Археологія.– 1990.– № 4.– С. 98 – 107.

15. Фрадкін В. З. До історії створення і діяльності етнографічного музею ХІФТ // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.– 1993.– Т. 3.– С. 5 – 14.

Л. Е. Добрунова, Л. А. Бортник, В. О. Корнілова
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА
У 1917 РОЦІ: ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Повноцінне духовне відродження не можна уявити без вивчення історії окремих регіонів, міст, сіл, адже Україна складається із сукупності певних консолідованих територій, для яких характерні своєрідні географічні, економічні та адміністративні умови, специфіка історичного та культурного життя. Тому цілком закономірно, що сьогодні однією з провідних тенденцій є посилення уваги до розробки проблем регіональної історії [1].

Однак ще мало досліджень, які б висвітлювали події Української революції саме в такому аспекті. Проте віддаленість від столиць накладала свій відбиток на час та результати революційних перетворень на місцях, а процеси, які там відбувались, значною мірою впливали на перебіг подій у всій країні в цілому. Прикладом того є Харків – центр Лівобережжя, якому судилося відіграти свою, особливу роль. Завдання цієї статті – на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та наукової літератури висвітлити процес відродження та становлення деяких місцевих осередків політичних партій Харкова.

Напередодні Лютневої революції осередки політичних партій Харкова діяли в умовах жорсткого контролю з боку царського уряду. У науковій літературі найбільше висвітлена діяльність харківських більшовиків, хоча згадуються меншовики, есери, українські соціалісти. Ці партійні організації були розрізненими та малочисельними й діяли, перебуваючи в підпіллі.

Соціал-демократичні організації більшовиків та меншовиків намагалися поширити свій вплив, перш за все в середовищі робітників харківських підприємств, не залишаючи без уваги й інші верстви трудящого населення – конторників, бухгалтерів, прикажчиків. Для цього використовували легальні та нелегальні можливості: влаштували збори в Робітничому будинку, в кооперативному товаристві «Об'єднання», розповсюджували нелегальну літературу, відозви та прокламації.

Але Харківське жандармське управління тримало ситуацію під контролем і вже 5 січня провело так звану «ліквідацію», в ході якої було заарештовано 18 чоловік. Незважаючи на арешти ватажків, 9 січня 1917 р. розпочалася хвиля виступів харківських робітників. Цього дня в місті не працювали робітники механічного заводу Шиманського, Товариства Шмідт і К^о, Харківського паровозобудівного, «Загальної електричної компанії» («ВЕК»), чавунно-ливарного заводу фон Дітмара, заводу Мельгозе, а також друкарень «Печатное дело», Яковлева, Лібіна та інших [6, с. 371 – 372]. За нашими підрахунками, у цей день у місті взагалі не працювало 9411 робітників [8, оп. 1, спр. 4502, арк. 1, 1 зв., 2, 3, 5, 10, 10 зв.].

Активізували свою діяльність есери. Ще наприкінці 1916 року лідери осередку есерівської партії Будянський, Черневський, Слуцький, Оганджянц зосередили роботу, головним чином, на пропаганді своїх ідей серед студентства: видавали прокламації, організовували студентські сходки. Дані, які є в нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновок, що серед есерів, які діяли в цей час, найбільш організованою та активною була саме студентська група, хоча існувала й робітнича організація. Найбільший вплив есери мали серед робітників броварні «Нова Баварія», залізничних майстерень станції «Основа», на канатній фабриці, Харківському паровозобудівному заводі, заводах «Гельферіх-Саде», Мельгозе [5, с. 56; 235, с. 140].

Крім організацій загальноросійських партій, у Харкові зорганізувались і діяли підпільні гуртки українських есерів та соціал-демократів. Лідером українських есерів був О. Синявський, який прибув до міста на початку 1916 р. і перебував під наглядом поліції (раніше він закінчив курс історико-філологічного факультету Харківського університету). Йому допомагали І. Урін та О. Олексюк. Ця група діяла разом із російськими есерами міста [8, оп. 2, спр. 181, арк. 67].

У січні 1917 р. в Харкові була організована група «Українських народних соціалістів». Під назвою «Українське народне соціалістичне бюро» вона планувала створити в місті «Слобідське українське товариство потомствених козаків Харкова, Курська й частини Воронезької губернії». Мета – «...мати просвітньо-політичну органі-

зацію у Слобідській Україні, яка б поставила цю частину України на перше місце й повела за собою увесь український народ до кращого майбутнього». Група звернулась з відозвою: «До солдатів, хліборобів і всяких робочих людей», розповсюджувала вірші Х. Алчевської, переважно серед українців, у вищих навчальних закладах міста. 11 лютого організація була ліквідована харківською охранкою, 6 чоловік заарештовано. Після цього у місті залишилась невелика українська студентська громада, яка 13 лютого провела збори. На зборах обрали Центральний комітет, до його складу увійшли студенти: Т. Олексюк, А. Іващенко, Ф. Ганжа, О. Борзяк. До громади входили студенти університету, технологічного, сільськогосподарського інститутів, художнього училища. Головним осередком діяльності був «Квіткінський клуб» («Товариство імені Г. Квіткі-Оснот'яненка») – відомий у Харкові український культурний центр. Після реквізиції приміщення клубу під лазарет у лютому 1917 року діяльність громад була перенесена глибоко в підпілля. За звітами жандармів, українська соціал-демократична організація міста нараховувала у лютому 1917 року лише 19 чоловік [8, оп. 1, спр. 4500, арк. 7, 7 зв.].

Виступами на медичному факультеті університету в лютому розпочався студентський рух. Так, 9 лютого, під час занять була скликана сходка, яка тривала близько 5 годин, у ній взяли участь близько 400 чоловік. Ухвалена резолюція була спрямована проти царського уряду та містила вимоги миру без анексій і контрибуцій. У технологічному інституті також ухвалили резолюцію протесту проти війни.

Після невеликої перерви студентський рух відновився 23 лютого сходкою студентів медичного факультету університету та технологічного інституту. Не було занять і на Вищих жіночих курсах. Курсистки ухвалили резолюцію про приєднання до студентів технологічного інституту [4, с. 72, 75]. Після одержання звістки про перемогу революції, переважна більшість студентів і професорсько-викладацького складу Харківського університету надіслали вітальну телеграму до нового уряду [2, с. 189].

Таким чином, на підставі документальних даних, що є в нашому розпорядженні, можна зробити висновок, що наприкінці 1916 – по-

чатку 1917 р. у місті найбільш активно проводили політичну роботу російські та українські соціал-демократи та есери. Вони діяли переважно в середовищі студентської молоді та робітників харківських підприємств. І хоча внаслідок систематичних жандармських «ліквідацій» та репресій вони були малочисленими та розрізненими, саме ці партійні осередки були тією силою, яка і працювала в робітничому й студентському середовищі міста, оскільки після поразки революції 1905 р. і в роки війни вся профспілкова діяльність була майже згорнута. Взагалі до Лютневої революції в місті було лише декілька профспілок: прикажчиків, конторників та бухгалтерських службовців – і вони не мали достатнього впливу та авторитету [7, с. 4]. Така ж картина спостерігалась і в інших містах України [3, с. 6].

Що стосується студентського середовища, то тут працювали переважно есери та українські соціал-демократи.

Протягом січня-лютого 1917 р. у Харкові спостерігалось піднесення робітничого та студентського рухів, але за часом виступів ці рухи не збігалися, єдності в діях робітників харківських підприємств і студентів ВНЗ не було. Лідери організацій намагались об'єднати ці групи, але заважали репресії, крім того, у цей час не всі усвідомлювали необхідність об'єднання.

Але існування підпільних партійних осередків у місті, їх робота серед населення, виступи робітників і студентів створювали той ґрунт, на якому після одержання звістки про Лютневу революцію дуже швидко з'явилися численні політичні партії. Саме вони стали виразниками потреб і цілей різних верств та соціальних груп населення міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я. В. Всторична регіоналістика в Україні.– Український історичний журнал.– 2001.– № 2. – С. 3 – 21; Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні.– К.: Інститут історії України НАН України, 2003.– 516 с.
2. Городское дело (Петроград).– 1917.
3. Крейзель Ю. Из истории профдвижения г. Харькова в 1917 г.– Х.: Бюро ВЦСПС, 1921.– 63 с.

4. Лобахін В. З історії робітничого руху в Харкові напередодні Лютневої революції (січень – лютий 1917 р.) // Літопис революції.– 1930.– № 1.– С. 64 – 77.

5. Пять лет. Сборник статей и воспоминаний, посвященный пятой годовщине Октябрьской революции.– Х.: Изд-во агитпрома Харьк. губ. КП(б)У, 1922.– 112 с.

6. Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны: июль 1914 г.– февраль 1917 г.: Сб. документов и материалов.– К.: Наукова думка, 1966.– 434 с.

7. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет.– Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1955.– 386 с.

8. ЦДІА України.– Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. 1914 – 1917 рр.

О. В. Корнев

ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ВЗАЄМИНИ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ (1710 – 1713 рр.)

Стосунки запорожців з Османською імперією та Кримським ханством мають давню та суперечливу історію, яка знає і запеклу боротьбу, і військово-політичні союзи. Перша третина XVIII ст. вивела взаємини Запорізької Січі з її ісламськими сусідами на новий якісний рівень. Причини цього явища були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Говорячи ж про період між 1710 і 1713 рр., можна певно стверджувати, що «українське питання» взагалі та його запорізька складова зокрема посідали поряд із «польським питанням» одне з ключових місць у політиці Порти та Криму.

Наприкінці XVII ст. політичні пристрасті вже не вирують на Україні так, як вирували в другій пол. XVII ст. Гетьман І. Мазепа розглядає Січ лише як допоміжну силу в боротьбі з Османською імпе-

рією та Кримським ханством, він дуже вороже реагує на самостійну політику запорожців (проведення неузгоджених походів, підтримка різноманітних опозиціонерів), яка суперечила *абсолютистській* владі гетьмана [8, с. 235] та не вкладалась у модель створюваної гетьманом міцної станової держави. Але значно серйозніша небезпека запорізьким вольностям виходила з іншого боку. Московська держава, яку Петро I наполегливо *модернізував* і перетворював на *імперію*, була з 1686 р. єдиним сюзереном Запорізької Січі. Зрозуміло, така держава не могла миритись з існуванням у своєму складі таких автономних утворень, як Січ, Гетьманщина чи слобідські полки (або мирилася б доти, доки відчувала в них потребу). Відтепер запорожцям забороняли політичні зв'язки з Польщею та Кримом, на їхніх землях споруджували московські фортеці (по р. Самарі, р. Орелі, на Кам'яному Затоні тощо), налагоджувався політичний нагляд на Січі, цілковито ігнорувалися політичні та економічні інтереси запорожців [2, с. 41]. Україна в цілому стає плацдармом у боротьбі з Османською імперією. Отже, перед царським урядом стає завдання зміцнити свої політичні та економічні позиції в Україні [7, с. 56], зокрема на Запоріжжі.

Розвиваючись у другій половині XVII ст. як велика держава, на території якої проживало багато народів, Московія, по-перше, мала виробити нові механізми й форми керівництва, а по-друге, не втратити включені до її складу землі, що вимагало *радикальної* реформи. У цих умовах продовження експансіоністської політики розглядалося як один з критеріїв могутності держави та допомагало боротися з ізоляціонізмом. Нове геополітичне становище та нові зовнішньополітичні завдання невідвотньо втягували Московську державу до тривалого конфлікту з Портою, який зачіпав стратегічні інтереси багатьох європейських держав. Успіх цієї боротьби для московського уряду багато в чому залежав від кардинальної перебудови армії та залучення на свій бік союзників [4, с. 84]. Прагнучи вирішити обидві ці проблеми, Москва звертає увагу в тому числі й на прикордонні автономні утворення, одним з яких і була Запорізька Січ. Такі утворення, очевидно, мали початково виступати в ролі союзників, поступово перетворюваних на підданих. Отже, у новій політиці Мос-

кви не було місця для тих військових формувань, що не вкладалися до моделі боєздатної російської *регулярної армії*.

Тогочасна Османська імперія, яка за всіма показниками військово-політичного та соціально-економічного розвитку відставала від провідних країн Європи, переживала системну кризу і багато в чому нагадувала Московію. Перед Портою стояли також схожі внутрішньо- і зовнішньополітичні завдання. Реформи, які обережно проводила Порта (спроби впорядкування фінансів, боротьба зі зловживаннями, спроби зміцнення армії та флоту, боротьба з яничарською опозицією), були дуже поміркованими, «традиційними». Османська імперія не створювала «нове»: порятунк шукали у поверненні до того стану речей, який існував у період розквіту держави [9, с. 132]. Зовнішніми проявами цих реформ стали переважно будівництво султаном та наближеними до нього людьми розкішних палаців і парків та організація розваг на європейський лад (невипадково й перша третина XVIII ст. дістала назву «доби тюльпанів», «ляле-деврї») [6, с. 173]. На спробу *практичного* втілення перебудови армії на регулярних засадах (попри наявність проектів такої перебудови) в Порту не пішла. Отже, протекторат більш традиційної поверхнево модернізованої Османської імперії в свідомості запорожців не становив такої загрози для збереження січових вольностей, як протекторат перетворюваної на Російську імперію Московії. Цілковито природньо, що в таких умовах інстинкт самозбереження поступово відштовхує Січ від Москви та Батурина (адже гетьман вважався тривалий час царським запродавцем [3, с. 233 - 234]) і дедалі чіткіше скерує її погляд у бік Стамбула і Бахчисарая.

Підтримка антимосковського виступу свого колишнього ворога гетьмана І. Мазепи стала фатальною для долі запорожців: лише невеликій їх частині на чолі з Я. Богунем вдалося врятуватись із захопленої московським військом Січі, що так і не дочекалася кримської допомоги. Кам'янську Січ вони заклали у пониззі Дніпра, на кордоні запорізьких земель і володінь кримського хана. Однак восени 1710 р., у той час, як запорожці воювали на боці султана проти Петра І, царські війська атакували Січ, і товариство було змушене переселитися ще далі на південь, у володіння кримського хана. Іцо-

го разу Січ постала в урочищі Олешки, неподалік Кардашинського лиману на південь від впадіння р. Інгул у Дніпро. Хан Каплан-Гірей надав січовикам, як людям рицарського стану, різноманітні пільги, дозволив володіти землею, звільнив від сплати податків до своєї скарбниці і навпаки, призначив їм спеціальну грошову плату («ай-лик») [11, с. 239 – 243]. Запорожці, як відомо, були основою військ наступника І. Мазепи, П. Орлика, отже, посідали чільне місце у його політичних комбінаціях попри те, що їхні інтереси не завжди збігалися (кошовий К. Гордієнко, на відміну від П. Орлика, орієнтувався у своїй зовнішній політиці на Крим). У березні 1712 р. К. Гордієнко разом із 50-ма іншими запорожцями покинув козацький табір у Бендерах та невдовзі почав підбурювати січовиків, які залишилися із П. Орликом, іти на Правобережжя, не чекаючи гетьманських наказів. До того ж, закликав прилуцького полковника Горленка через голову П. Орлика й хан Девлет-Гірей [10, с. 95].

Запорізька проблема стає важливим чинником московсько-османських і кримсько-московських взаємин у зазначений час. Укладений після здобутої османами перемоги над армією Петра І Прутський мирний договір декларував невтручання царя до справ «...казаков и запорожцов под их область принадлежащих и у хана крымского сущих...», а також «отнятие руки от стороны их» [10, с. 91]. На подальших мирних переговорах, які проходили у Константинополі, великий візир Юсуф-паша занадто легко пішов на компроміс із московською стороною у українському питанні. Лідер антимосковської партії Девлет-Гірей разом із кошовим К. Гордієнком залишили столицю, що свідчило про особливу позицію запорожців на переговорах [1, с. 90]. За московсько-османським Константинопольським трактатом (5 березня 1712 р.) цар віддавав османам Азов, мав знищити Таганрог і побудовані з метою контролю над Січчю фортеці на Дніпрі [10, с. 90 – 91]. Цей договір також офіційно визнавав запорожців підданими Порти. Російський історик другої половини XIX ст. Н. Марковін вважав, що січовики, котрі служили в команді ханських сераскирів, належали до звичайного податного стану переважної більшості християн в Османській імперії – «райя» («отара») [5, с. 146]. Імовірно, це твердження є помилковим (принаймні

ті пільги, якими користувались запорожці в кримських володіннях у перші роки свого вимушеного вигнання, цьому станові ніяк не відповідають). На угоду козакам-вигнанцям Порта навіть планувала створити «козацьку патріархію» і призначити на неї Єрусалимського патріарха Хрисанфа [1, с. 116]. Отже, можна припустити, що таке відносно м'яке ставлення кримських татар та османів до козаків-вигнанців не було випадковістю: тогочасна османська (а тим більше татарська) армія катастрофічно деградувала і втрачала боєздатність, вона потребувала термінової *модернізації*, яку османський та кримський уряди здійснити не могли, а тому були зацікавлені в залученні на свій бік найрізноманітніших союзників, у тому числі й оголошених пізніше підданими запорожців.

Після чергової московсько-османської війни було укладено Адріанопольський мирний договір на 25 років (3 червня 1713 р.), найважливішою зміною якого було перенесення московсько-османського кордону з Дніпра та приазовських степів на межі Лівобережної України, у межиріччя рік Самари й Орелі, причому кордон від верхів'їв до Азова мав пролягати по Сіверському Дінцю. Отже, Крим отримав велику буферну зону безпеки. Серед інших питань на переговорах особливо гостро постало питання поселення запорожців на р. Самарі, на чому вперто наполягала османська сторона. Підсумовуючи, замість слів про поселення козаків до тексту внесли фразу про «небудівництво» там ні фортець, ні містечок, огорожених тином. На думку російського історика В. Артемонова, головним наслідком Адріанопольського договору була втрата Московією другої (східної) частини Запоріжжя й остаточна втрата нею виходу до Азовського моря [1, с. 140 – 141].

Східноєвропейські модернізаційні процеси першої третини XVIII ст. здійснили значний вплив на взаємини між запорізьким козацтвом, Османською імперією та Кримським ханством, суттєво покращивши їх на початку даного історичного періоду. Запорожці та їхні ісламські сусіди, котрі не змогли провести ефективну модернізацію, під тиском обставин були *змушені* об'єднати свої зусилля у боротьбі проти експансії модернізованої Московської держави, яка почала перетворюватись на імперію. Період 1710 – 1713 рр.

був особливо плідним щодо співпраці між січовиками, Кримом та Портою, оскільки останні прагнули створити на землях запорожців надійний буфер на кордоні з Московією та залучити на свій бік, хоча й нечисельних, але достатньо боєздатних військових союзників з їх подальшим перетворенням на підданих. Натомість січовики, які протягом 1710 – 1713 рр. орієнтувались переважно на Крим, прагнули під протекторатом держави, слабшої від модернізованої Московії, зберегти свої вольності. Як бачимо, певний час укладений між запорожцями та їхніми ісламськими сусідами договір був взаємовигідним, але його *ситуативність* та різна мета обох сторін не сприяли зміцненню цього союзу. Отже, союз виявився нетривалим, зберегти досягнутий між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, а також запорізьким козацтвом, з іншого боку, рівень відносин, не вдалося, від чого зрештою програли всі сторони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714). – М.: Наука, 1990.
2. Горобець В. М. Запорізький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 41.
3. Горобець В. Чухліб Т. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наук. думка, 2004.
4. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М.: РГУ, 2001. – С.84.
5. Марковин Н. Очерк истории запорожского казачества // Запорожская Сечь. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004.
6. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. – М.: Наука. Глав. ред. восточной литературы, 1991. – С.173.
7. Оглоблін О. П. Україна в часи Петра I. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939.
8. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004.
9. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М.: Наука. Глав. ред. восточной литературы, 1990.

10. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття: Пер. з англ. В. Кулика.– К.: Либідь, 1994.– С. 95.

11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 3 / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.– К.: Наук. думка, 1993.

Р. М. Матейко

АНДРІЙ МУДРИК – ЛІДЕР ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ 20 – 30-х РОКІВ ХХ ст.: СПРОБА СУЧАСНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ао сузір'я подвижників західноукраїнської молочарської кооперації по праву належить Андрій Мудрик. На жаль, із його непересічною постаттю в Україні знайоме вузьке коло фахівців й здебільшого в загальних рисах. Перші серйозні спроби відтворити історичний портрет А. Мудрика зробили вчені західної української діаспори. Серед них відомий дослідник історії українського кооперативного руху І. Витанович. Однак у його фундаментальній праці [2], присвяченій цій проблемі, висловлюються лише окремі думки та оцінки кооперативної діяльності А. Мудрика. Набагато більше уваги йому приділено у монографії А. Качора «Мужі ідеї і праці» [7], яка вийшла 1974 р. у далекій Канаді. Однак її автор, будучи відгороджений від України «залізною завісою», не використав багато історичних джерел, у т.ч. українських архівів. Не вичерпують цю проблему невеликі біографічні нариси, які впродовж останніх років з'явилися в українських виданнях [1]. Це стосується чи не єдиної в Україні газетної статті до 110-ї річниці від дня народження колись відомого українського кооператора-молочаря [17]. Таким чином, обрана автором тема наукової розвідки ще не стала предметом ґрунтовного дослідження в сучасній українській історіографії. Виходячи із цього, у даній статті на основі першоджерел робиться спроба коротко з'ясувати такі питання:

- як А. Мудрик здійснив перехід від збройної боротьби за волю України до мирної кооперативної праці;
- яку роботу разом зі своїми подвижниками він провів з метою відродження та подальшого розвитку західноукраїнської молочарської кооперації;
- яких успіхів досягнув очолюваний ним «Маслосоюз».

Андрій Мудрик народився 12 серпня 1893 року в селі Павлокома Березівського повіту Західної Галичини (тепер Республіка Польща). Там він закінчив народну школу, а потім гімназію в Перемишлі. Навчання в гімназії довелося на якийсь час перервати, бо після закінчення сьомого класу в 1914 році був мобілізований і включений до 10 полку піхоти австро-угорської армії, де пройшов старшинський вишкіл і як молодий хорунжий був висланий на російський фронт. У польському місті Новий Сонч А. Мудрик був свідком розпаду Австро-Угорської монархії і закінчення Першої світової війни. Під час українських визвольних змагань став воїном тих частин Української Галицької Армії, які брали участь в облозі Львова із заходу. У 1919 році він – учасник боїв коло Самбора – а відтак опинився з Пирською бригадою УГА в таборі інтернованих у Чехословаччині.

Після того, як чеський уряд виділив кошти на навчання колишніх воїнів УГА, А. Мудрик пішов студіювати науку молочарства, сироварства, щоб ці знання, застосувати на українській землі, та з їх допомогою піднести добробут українського села. Однією з кращих у Чехословаччині після Першої світової війни була молочарська школа в м. Пльзень. До неї у вересні 1921 року записався А. Мудрик зі своїми товаришами О. Лисом і А. Мидляком.

Після закінчення навчання й виробничої практики в Чехословаччині А. Мудрик і О. Лис повертаються додому [8, с. 135 – 143]. Вони відвідали Крайовий союз господарсько-молочарський у Стрию, знаючи, що він не мав ні одного доброго фахівця. Від А. Козака, що був тоді єдиним службовцем Союзу, А. Мудрик і О. Лис довідалися про дійсний його скрутне становище. Не знайшовши сприятливого ґрунту для вияву своїх фахових знань у Крайовому союзі господарсько-молочарському в Стрию, А. Мудрик і О. Лис вирішили «спробувати

щастя» в малих нововідновлених сільських молочарнях. Але й там вони не досягли успіху.

На початку грудня 1923 року А. Мудрик переїздить до Станіслава, де разом з О. Лисом, а також з інженером А. Палієм розпочинають організовану відбудову українського кооперативного молочарства в Галичині. У молодих молочарів (А. Мудрика, О. Лиса, А. Палія) виникла ідея заснувати у Станіславі філію Крайового союзу господарсько-молочарського. Незабаром окружний суд зареєстрував статут філії і вона почала діяти.

25 березня 1924 року в Стрию на вимогу Станіславської філії відбуваються загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського, на яких до нового складу дирекції було обрано представників Станіславської філії, зокрема А. Мудрика і А. Палія. Після загальних зборів А. Мудрик залишився вже в Стрию, щоб перебрати організаційно-технічні справи Союзу і молочарень під свою опіку. У результаті постійних поїздок на села А. Мудрик і А. Палій встановили живий діловий контакт з молочарнями та їхніми керівниками [10, с. 367, 370; с. 484, 485]. У 1924 році Союз об'єднав 39 молочарень, які вже доставили до нього 41512 кг масла [13, с. 62]. А. Мудрик як фаховий молочар і кооператор не був задоволений першими успіхами, він мріяв довести західноукраїнське кооперативне молочарство до рівня чеських і німецьких молочарень, перейти від малих до високопродуктивних великих підприємств з фаховим персоналом, вийти на широкі крайовий і закордонний ринки.

Одночасно він доклав чималих зусиль, щоб надати новій організаційної форми й нового змісту діяльності Крайового союзу господарсько-молочарського. 18 червня 1925 року на надзвичайних загальних зборах Союзу було ухвалено прийняти нову його назву: «Крайовий Молочарський Союз «Маслосоюз» кооперативів з обмеженою відповідальністю в Стрию». Статут опрацювали обидва директори (А. Мудрик і А. Палій), консультуючись із Ревізійним Союзом Українських Кооператив, точніше з інженером Є. Храпливим, що тоді очолював молочарський інспекторат РСУК. За статутом осідку Союзу був розташований у м. Стрий, але фактичним центром відразу став Львів, столиця Західної України. Союз міг заснувати

і утримувати свої відділи та експозитури, склади, а також крамниці та різні агенції в інших місцях краю і за кордоном. Час існування Союзу був необмежений. Його мета полягала в тому, щоб підносити молочарське господарство й заробіток своїх членів, забезпечити зростання господарсько-культурного рівня союзних кооперативів. Членами Союзу могли бути тільки юридичні особи, у першу чергу районні молочарні, яких приймала дирекція. Сам «Маслосоюз» був кооперативом другого ступеня. Крім дирекції, справами Союзу керували такі органи як наглядова рада і загальні збори [4, с. 54 – 68].

Втілення у життя положень цього статуту забезпечило висхідний розвиток «Малосоюзу». Уже 1925 р. ознаменувався його вагомими здобутками союзу. Кількість українських молочарських кооперативів зросла до 107. Вони об'єднували майже 13 тис. осіб із них 94, які представили звіти, про те, що переробили близько 8,5 млн. літрів молока і виробили з нього понад 333 тис. кг масла [18, с. 1, 5, 11]. З 1925 р. «Маслосоюз» розпочав експорт масла. За кордон було відправлено перших 200 кг цього цінного продукту [9, с. 33].

Упродовж наступних років обсяги експорту західноукраїнського масла швидко зростали. У 1930 р. «Маслосоюз» експортував майже 813 т масла хоча у попередньому році 399,3 т. Таким чином, зростання експорту становило 103,3%. Свою високоякісну продукцію «Маслосоюз» поставляв на ринки Англії, Німеччини, Данії, Швейцарії, Австрії, Палестини. 70% маслосоюзного експорту поглинав вибагливий англійський ринок [5, арк. 108 зв.].

У «Маслосоюзі» існувала досить чітка система поділу праці та відповідальності. Директор А. Мудрик відповідав за надання організаційно-технічної допомоги об'єднаним кооперативам. Його заступниками були О. Лис і М.Хронов'ят. Референти, агрономи, ветеринарні лікарі надавали технічні й агрономічно-ветеринарні послуги. Бухгалтерією Союзу завідувала директор О. Бачинська. За збут молочарських продуктів і доставку молочарського приладдя та торгове обслуговування кооперативів ніс відповідальність директор А. Палій. Характеризуючи багатогранну діяльність А. Мудрика, історик І. Витанович наголосив: «У трійці нової Дирекції «Маслосоюзу» був найбільше компетентним фахівцем молочарської спра-

ви, її видатним організатором і совісно служив їй увесь час, до кінця. Був стриманою вдачі, з нахилом до послідовного й систематичного винахідництва: уперто сотні разів повторював експеримент, доки не досягнув свого; не поспішав у праці, бо все в нього мусило бути ясно і просто, на своєму місці» [3, с. 415].

Розгортаючи організаційну й торговельну діяльність Союзу, уже в першому році своєї праці А. Мудрик і А. Палій зрозуміли, що треба розпочати реорганізацію кооперативного молочарства. Було прийнято рішення створити організаційні та торгові відділи у формі «філій» в усіх значних містах західноукраїнських земель. Відтак засновано відділи в Станіславі, Львові та Перемишлі (1925 р.), у Самборі (червень 1926 р.), Коломиї (жовтень того ж року), Дрогобичі (квітень 1927 р.), Тернополі (серпень 1927 р.), Луцьку (червень 1928 р.), у польських містах Катовіце й Бельськ (відповідно 1929 р. і 1932 р.), в Чорткові (1933 р.). Наприкінці 1938 р. «Маслосоюз» мав 9 відділів та 3 склади [14, с. 65, 66]. Вони відігравали важливу роль у багатогранній діяльності Союзу, істотно впливали на її поліпшення.

Із розбудовою українського кооперативного молочарства краю розвивався організаційний відділ «Маслосоюзу», очолюваний А. Мудриком. Так, наприкінці 1926 р. в Союзі працювало сім молочарських техніків і чотири інженери-агрономи, які здійснили 313 поїздок у різні місцевості, де влаштовували курси для вишколу молочарів, проводили збори та наради, технічні та господарські перевірки діяльності молочарень, організували нові або реорганізували існуючі молочарні згідно з намеченим планом. У 1928 році працювало 16 агрономів, техніків, і люстраторів, а до 1938 року кількість організаторів значно зросло. У 1938 році організаційний відділ обслуговував 121 районну молочарню, які мали 1298 збірних пунктів молока, або сметани, тобто обслуговували 1419 молочарських підприємств, не враховуючи районних молочарень на Волині [6, с. 4, 20; с. 30; с. 20 – 22].

Після Першої світової війни українське кооперативне молочарство в Галичині набуло форми малих кооперативів. Найчастіше це були малі молочарські відділи при кооперативах для загального закупу й збуту, що діяли на терені одного села або присілка. А. Мудрик

як добрий організатор і молочарський фахівець швидко зрозумів, що ця організаційна форма дуже проста, примітивна, з господарського і технічно-виробничого боку не практична.

Тому А. Мудрик звернув головну увагу на об'єднання малих молочарень, розпочав акцію щодо поліпшення якості їх сировини й головного продукту – масла. Другий етап його організаційної праці розпочався 1926 р., коли на галицькому терені діяло вже 132 молочарні, які організаційно і торговельно були досить тісно зв'язані з «Маслосоюзом». Не змінюючи форми власності молочарень як відділів сільських споживчих товариств, А. Мудрик зніціював їх об'єднання в так звані «районові молочарські спілки» (РМС). Перша така РМС виникла 1926 р. у містечку Войнилові й поклала початок районізації українського кооперативного молочарства.

Але для конкурентоспроможності продукції на вітчизняному, а тим більше на закордонному ринку, треба було модернізувати обладнання. На такі подальші зміни потрібні були великі кошти, яких не мав ні «Маслосоюз», ні районні молочарські спілки. Такі інвестиційні фонди могли скласти тільки зацікавлені співтворці молочарської кооперації, тобто самі хлібороби-господарі, продуценти молока. Треба було тільки знайти спосіб, як це зробити й як їх у цьому переконати.

Цю відповідальну роботу знову взяв на себе організаційний відділ «Маслосоюзу» під керівництвом директора А. Мудрика та його заступника інженера М. Хронов'ята. Вони опрацювали проект нової організаційної форми для українського кооперативного молочарства, який мав подолати всі перепони матеріально-технічного й організаційного характеру. То був проект третього етапу розбудови українського кооперативного молочарства, результатом якого мала стати велика молочарня зі сметанковими збірнями, яка базувалася б на фізичному членстві та на пайовому капіталі тих же членів, а назву для неї встановлено: «Районна молочарня» (РМ). Опрацьований в деталях новий проект творення (РМ) був обговорений і схвалений на VI Кооперативному з'їзді, що відбувся 24 листопада 1929 року у Львові.

За умов важкої економічної кризи 1929 – 1933 рр. відбулася майже повна реорганізація українського кооперативного молочар-

ства. З малих молочарень створено великі районні молочарні (РМ), кількість яких у 1932 р. становила 115. Крім того, у торговельних та організаційних зв'язках із «Маслосоюзом» було 86 кооперативів для загального закупу і збуту з молочарськими відділами [12, с. 1 – 9]. Відзначаючи вагомі здобутки на шляху організаційної перебудови «Маслосоюзу», А. Мудрик писав: «І так серед многих проектів і плянів побідила здорова думка опертися на власних силах! Дрібними квотами, бо лише сотиковими вплатами на уділи твориться власний капітал потрібний для вдержання й розбудови кооперативного молочарського промислу. Усі інші пляни не вдержалися. І на щастя не вдержався найбільше небезпечний плян шукати помочі зі зовні, а саме державних кредитів і як дехто надіявся – субвенцій» [16, с. 2].

«Маслосоюз» надавав важливого значення агрономічній та ветеринарній роботі молочарських кооперативів. Під його керівництвом агрономи та господарські референти допомагали аграріям поліпшувати годівлю худоби. «Маслосоюз» посилив пропаганду серед селян нових перспективних сортів кормових культур. Ця акція незабаром увінчалася добрими результатами. Лише у 1937 р. районні молочарні закупили 133 810 кг насіння цінних кормових рослин на суму майже 74 242 золотих. А попереднього року ці показники становили відповідно: 15 521 кг і 14 890 золотих. Чималу роботу проводили ветеринарні лікарі, кількість яких при районних молочарнях у 1937 р. становила 16. Для захисту селянської худоби від хвороб діяли так звані «допомогові фонди» [19, арк. 52].

Предметом особливої турботи А. Мудрика були добір та підготовка маслосоюзних кадрів, зокрема організація молочарських курсів, робота однорічної молочарської школи в Стрию. До цієї ділянки роботи він ставився дуже серйозно та відповідально. А. Мудрик, як згадував його товариш О. Лис: «Шукав за людьми, які давали б запоруку, що будуть віддано працювати для «Маслосоюзу», чи для будь-якої молочарні. І це йому вдавалося, бо майже всі кваліфіковані працівники працювали як одна родина для своєї установи» [11].

Завдяки наполегливій творчій праці А. Мудрика та його товаришів «Маслосоюз» у міжвоєнний період досягнув вагомих резуль-

татів. З року в рік зростали обсяги виробленої та реалізованої ним продукції. Якщо в 1928 р. до «Маслосоюзу» було доставлено майже 1 млн. кг масла, то в 1938 р. втричі більше. За це десятиріччя в таких обсягах збільшилося і його реалізація. Ще більше (в чотири рази) було продано молока. Успішній діяльності «Маслосоюзу» сприяв його власний транспорт. Першу вантажівку було закуплено 1927 р., а в 1939 р. нараховувалося уже 19 автомобілів. Наприкінці 1938 р. «Маслосоюз» мав 5 модерно обладнаних міських парових молочарень, які здійснювали пастеризацію молока. Йшов інтенсивний процес технічної модернізації РМ [20, арк. 26; с. 10, 12; с. 70]. Які причини такого невпинного зростання «Маслосоюзу»? Досить переконливу відповідь на це питання дав О. Лис, який уже на пізніше часу писав: «Саме завдяки тій посвяті дирекції і всіх працівників молочарської кооперації, їх фаховому знанні, ініціативі та невсипуцій енергії українська молочарська кооперація на Західній Україні могла так скоро розвинутися в дуже сильний і дисциплінований, поважний господарський рух, який викликав подив у чужих і пошану у своїх та задрість у сусідів...» [11].

У перших лавах трудівників на кооперативному «фронті» йшов А. Мудрик, який будучи людиною неспокоїної вдачі, ніколи не задовольнявся досягнутим, а ставив перед собою та своїми підлеглими все складніші завдання. Аналізуючи стан українського кооперативного молочарства навесні 1939 р., керманіч «Маслосоюзу» наголошував: «Ударним кличем в наших починах в діловому році... є посилення праці у всіх ділянках нашого молочарства. Для цього посилення потрібно виїмкових зусиль – бо ж і обставини серед яких працюємо є виїмкові. Сьогодні не час на передумування, на флегматичні, повільні потягнення, або на довгі балачки і наради. Тепер треба діла – жертвенного, солідного, чесного і послідовного. Цього – на нашому відтинку – вимагає від нас наша молочарська справа. А для цієї нашої справи потрібні нам не балакуни, а люди праці, люде твердої віри, жертвенности і мовчазности» [15, с. 5].

Таким чином, А. Мудрик був одним із провідних діячів української кооперації Західної України 20 – 30-х років ХХ ст. Завдяки його ініціативі, організаційному хистові, високому професійному рівневі, українське кооперативне молочарство, знищене під час Першої

світової війни, не тільки відродилося, а й набуло дальшого всебічного розвитку. Під керівництвом А. Мудрика та його однодумців. «Маслосоюз» у міжвоєнний період продемонстрував справжнє «господарське диво», став гордістю українства західного регіону. Успадкувавши надбання своїх попередників, керманич «Маслосоюзу» істотно примножив та збагатив їх. Найвищою моральною прикметою А. Мудрика було вірне служіння рідному народові на кооперативній ниві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аліман А. Андрій Мудрик // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1.– Львів: Укоопосвіта, 1999.– С. 379 – 392;
2. Андрій Мудрик (1891 – 1969): Аліман М. В., Гавриленко Ю. М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. 2-е видання, перероблене та доповнене.– Донецьк: Проект, 2000.– С. 260 – 263.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху.– Нью-Йорк, 1964.– 624 с.
4. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф.110.– Оп. 1.– Спр. 1114.– Арк. 54 – 68. 5. ДАЛО. Ф.110.– Оп. 1.– Спр. 1114.– Арк. 108 зв.
6. Звіт з діяльності і замкнення рахунків Краєвого Молочарського Союзу «Маслосоюз» в Стрию за діловий рік 1926.– Львів, 1927.– С. 4 – 20;
7. Звіт з діяльності і замкнення рахунків Краєвого Молочарського Союзу кооп. з обм. відповід. «Маслосоюз» в Стрию за діловий рік 1928 // Кооперативне молочарство.– 1929.– Ч. 3.– С. 30;
8. XXVII Звичайні Загальні Збори Краєвого Молочарського Союзу «Маслосоюз» кооперативи з відповідальністю уділами в Стрию // Кооперативне молочарство.– 1939.– Ч. 4.– С. 20 – 22.
9. Качор А. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик творці «Маслосоюзу» і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні.– Вінніпег – Торонто – Клівленд, 1974.– 344 с.
10. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні.– Мюнхен, 1949.– С.33.
11. Качор А. Видатний фахівець кооперативного молочарства //В кн.: Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Том II. – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Сідней,1990.– С. 367, 370.

12. Лопатнюк Василь. Станиславівщина в історії «Маслосоюзу»: Альманах станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини.– Нью-Йорк – Париж – Торонто – Мюнхен, 1975.– С. 484, 485.
13. Лис О. На шляху економічного розвитку Галичини // Америка.– Філадельфія.– 1963.– 21 серпня.
14. Лопатнюк В. Українська молочарська кооперація в 1932 р.– Львів, 1934.– С. 1 – 9.
15. Мудрик А. Кооперативний катехизм (Начерк про кооперацію, як іспитовий матеріал для практикантів (-ок) і експедієнтів (-ок) «Маслосоюзу»).– Львів, 1939.– С. 62.
16. Мудрик А. Не лишати праці без нагляду // Кооперативне молочарство.– 1939.– Ч. 5.– С. 5.
17. Мудрик А. Ще один крок вперед! // Кооперативне молочарство.– 1932.– Ч. 5.– С. 2. 18. Пархомець В., Матейко Р. Фахівець високого класу // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України.– К., 2003.– 11.09.
19. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р.– Львів, 1927.– С. 1, 5, 13.
20. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУЛ). Ф.348.– Оп. 1.– Спр. 609.– Арк. 52.
21. ЦДІАУЛ. Ф.348.– Оп. 1.– Спр. 464.– Арк. 26;
22. XXVII Звичайні Загальні Збори Краєвого Молочарського Союзу «Маслосоюз» кооперативи з відповідальністю уділами в Стрию // Кооперативне молочарство.– 1939.– Ч. 4. – С. 10 – 12;
23. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні.– Мюнхен, 1949.– С. 70.

В. М. Мацюцький

ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Останнім часом вітчизняні історики активно вивчали проблему української земельної громади 1922 – 1930 рр. [2; 3; 16; 17; 18; 19; 20]. Однак попри це, а почасти саме через це, вивчення проблеми земельної громади потрібно продовжувати. Серед дослідників немає одностайності стосовно генезису земельної громади, основної тенденції її трансформації.

Ми ставимо за мету з'ясувати питання про генезис земельної громади.

Усі дослідники вважають, що Земельний кодекс УСРР 1922 р. здійснив юридичне оформлення інституту земельної громади [17, с. 47; 18, с. 126; 19, с. 2, 11]. Розбіжність думок виникає, коли мова заходить про генетичний зв'язок земельної громади з попередньою історичною формою сільської громади.

Земельну громаду 1922 – 1930 рр. В. В. Анісімов розглядає як один з етапів трансформації давньої сільської громади і вважає, що земельна громада генетично була пов'язана з попередньою історичною формою сільської громади. Правда, сам термін «сільська громада» дослідник відкидає, використовуючи замість нього термін «земельна громада», уведений у вжиток Земельним кодексом 1922 р. [2, с.10].

На думку В. В. Калініченка, земельна громада являла собою новоутворення. Дослідник пише: «Згідно із Земельним кодексом 1922 р. в Україні засновувалися земельні громади» [18, с. 126]. Далі В. В. Калініченко наголошує: «Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Органами громади був сход домогосподарів і обраний ними сільський староста. Після революції адміністративні функції сільської громади передали сільраді, посаду старости ліквідували. Окрім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільської громади була паралізована» [18, с. 126 – 127].

Говорячи про дореволюційну сільську громаду, не можна випускати з уваги, що протягом тривалого часу громада була й адміністративною одиницею, й поземельною селянською спілкою.

А. О. Гурбик стверджує, що в період столипінської аграрної реформи сільська громада розпалася. Правда, поняття «сільська громада» дослідник трактує дуже вузько. А. О. Гурбик відсікає від громади адміністративні функції [5, с. 209]. З цього погляду громада була тільки поземельною селянською спілкою.

Як поземельне об'єднання громада виконувала поземельно-господарські функції. Є сенс спеціально зупинитися на цих функціях.

В Україні селяни володіли землею у двох формах: общинній і подвірній. Залежно від того, в якій формі селяни володіли землею, сільські громади поділялися на передільні й подвірні. Перед початком столипінської реформи в Україні переважала подвірна форма землеволодіння. Однак у південних губерніях і на Харківщині панувала общинна форма землеволодіння [12, с. 36 – 37].

При общинній формі землеволодіння громаді як цілому належало право розпоряджатися землею, а селянські господарства мали тільки право користуватися (господарства розпоряджалися землею лише в окремих випадках і тільки з дозволу громади). Найвний земельний фонд громади був досить стабільним, тимчасом як склад селянських родин під впливом різних чинників змінювався. Звідси періодично виникала потреба переділити землю з розрахунком на новий склад родин. Громада проводила переділи. Вони мали на меті якомога зрівняльніше розподілити землю між усіма господарствами з урахуванням її кількості та якості [13, с. 25 – 27; 25, с. 38, 39].

Наслідками зрівняльного розподілу землі були черезсмужність і дрібносмужність. Черезсмужне розміщення малих за розмірами орних ділянок примушувало селянські господарства підпорядковуватися одній, установленій громадою, сівозміні. Орні ділянки, розподілені між окремими господарствами, періодично переходили на певний час у громадське користування. Нестача пасовищних угідь змушувала селян виганяти худобу на пар і стерню. За умов черезсмужності й дрібносмужності, коли пар і стерню можна було використовувати лише як громадські пасовища, громада регулювала

користування цими пасовищами. Частина угідь – вигони, інколи ліси, луки, рілля – постійно перебувала в громадському користуванні (у спеціальній літературі для позначення таких угідь уживають слово «альменда»). Якщо була можливість збільшити земельний фонд, громада купувала чи орендувала землю [1, с. 143; 12, с. 39; 13, с. 19 – 20, 25, 27; 23, с. 236, 241; 25, с. 39].

При подвірній формі землеволодіння селянські господарства розпоряджалися землею й постійно користувалися одними й тими ж земельними ділянками. Подвірна громада не проводила переділів землі. Однак брак однієї функції не означав відсутності інших. Подвірне землеволодіння, як і общинне, відзначалося черезсмужністю, дрібносмужністю. Подвірна громада встановлювала сівозміну, порядок користування громадськими пасовищами, якими періодично ставали на певний час індивідуальні орні землі. І в подвірній громаді була альменда. Нарешті, слід відзначити, що й у районах з переважанням подвірної форми землеволодіння громади купували та орендували землю [1, с. 118, 122, 144; 4, с. 106 – 107; 12, с. 39; 24, с. 91 – 94].

Абстрагуючись від специфіки общинного землеволодіння, потрібно підкреслити, що поземельно-господарська діяльність сільської громади була пов'язана з наявністю таких чинників, як черезсмужність, дрібносмужність, малоземелля, альменда. Саме наявністю цих чинників пояснювалося існування поземельної селянської спілки. Це не можна поминати увагою, говорячи про трансформацію сільської громади в період столипінської реформи.

Основна тенденція трансформації громади в цей час полягала в тому, що вона втрачала поземельно-господарські функції. Поземельна селянська спілка розпадалася.

Однією з головних цілей столипінської реформи було створення хуторів і відрубів. Розпад поземельної селянської спілки був пов'язаний зі створенням хуторів і відрубів. Хутірська й відрубна системи являли собою різновиди подвірної форми землеволодіння. Хутірський різновид відрізнявся від черезсмужного тим, що селянське господарство мало землю в одному місці, його садиба розміщувалася на цій земельній ділянці. При відрубній системі, як

і при хутірській, селянське господарство мало землю в одному місці. Садиба ж відрубного господарства розміщувалася в селі. Отже, хутірсько-відрубне землевпорядкування усувало умови, потрібні для існування поземельної селянської спілки.

Однак на хутори й відруби з громади вийшла тільки частина селян. У 1917 р. переважна більшість селянських господарств України володіла землею черезсмужно. Питома вага общинної форми землеволодіння становила 24%, черезсмужного різновиду подвірної форми – 67,5% [18, с. 289]. Отже, сільська громада, як поземельне об'єднання, збереглася. Погляд, згідно з яким у період столипінської реформи поземельна селянська спілка розпалася, є помилковим.

Одним з елементів утвердження радянського ладу в Україні була передача адміністративних функцій громади сільській раді. Однак утрата адміністративних функцій не означала припинення діяльності. Не будучи формально визнаною радянською державою, сільська громада продовжувала вести поземельно-господарську діяльність. Роль громади, як поземельного об'єднання, навіть зросла. Вона брала активну участь у розподілі конфіскованої нетрудової землі.

У Харківській губернії 1920 р., пише М. І. Ксензенко, у «межах волостей волземвідділи і земельні комісії розподіляли [конфісковану] землю між сільськими громадами. В одних випадках земельні комісії наділяли безземельних і малоземельних [селян] на основі волосних норм, в інших – сільські громади самі розподіляли землю, не дотримуючись [волосних] норм наділення. У багатьох селах общинного землеволодіння, яке переважало на Харківщині, розподіл землі здійснювався ... способом общинних переділів» [21, с. 92].

За інформацією В. В. Калініченка, у Полтавській губернії на сільських сходах обговорювалося питання про норми наділення конфікованою землею [15, с. 69 – 70, 210].

У період столипінської реформи селяни виходили з громади на хутори й відруби. Під час аграрної революції окреслилася протилежна тенденція. Хуторяни й відрубники поверталися в громаду. Особливо помітного розвитку ця тенденція набула в Харківській губернії. Громадянам удалося повернути частину «столипінців» у громаду й пустити їхні землі в загальний переділ [15, с. 141 – 142].

Найвні дані про розподіл придатної землі між різними категоріями землекористувачів УСРР 1922 р. свідчать, що сільські громади охоплювали тоді абсолютну більшість селянських господарств. У користуванні господарств, які входили до складу громад, перебувало 88,5% придатної землі, а хутірські й відрубні господарства користувалися тільки 3% [7, с. 107].

Теза про те, що діяльність української сільської громади була паралізована, є помилковою. Сільська громада в Україні не тільки збереглася, а й активно функціонувала. У цьому відношенні Україна мало чим відрізнялася від Росії [6, с. 106 – 107; 14, с. 100 – 150].

І в Росії, і в Україні сільська громада залишалася таким чинником, з яким потрібно було рахуватися. Тому радянське керівництво змінило свою позицію й офіційно визнало громаду. Воно розраховувало використати громаду в інтересах піднесення сільськогосподарського виробництва й створення передумов колективізації сільського господарства. Лідер більшовицької партії В. І. Ленін уважав, що «неправильно робити ставку на дбайливого господаря, а треба робити ставку на сільську громаду, на колективність» [22, с. 179].

Земельний кодекс УСРР 1922 р. «легалізував» сільську громаду. Як уже мовилося, він здійснив юридичне оформлення інституту земельної громади. Старим сільським громадам було надано статус земельної громади [11, ст. 42 – 65].

Земельний кодекс 1922 р. пов'язував індивідуальне землекористування з членством у земельній громаді [11, ст. 10]. В УСРР, як свідчать наведені вище дані, у 1922 р. кілька відсотків індивідуальних землекористувачів не входили до складу сільських громад. З часом такі землекористувачі або увійшли до складу старих громад, або об'єдналися в самостійні нові громади [8, ф. Р-2014, оп. 1, спр. 48, арк. 363, 448; ф. Р-3120, оп. 1, спр. 149, арк. 33; 9, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 10, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70, 75 – 76; ф. Р-1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 610; 26, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 18].

Зі сказаного випливає, що українська земельна громада постала з попередньої історичної форми сільської громади. Земельна гро-

мада не була новоутворенням. Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і пов'язуючи її генетично з давнішою формою сільської громади, не можна випускати з уваги, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, які раніше не входили до складу сільської громади, об'єднувалися в самостійну нову громаду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А. М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: Дис ... канд. ист. наук.– Х., 1985.– 259 с.
2. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921 – 1929 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 1997 – 16 с.
3. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921 – 1929 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.– К., 1997.– 162 с.
4. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881 – 1904.– М.: Наука, 1980.– 239 с.
5. Гурбик А. О. Громада // Енциклопедія історії України.– К., 2005.– Т. 2.– С. 209.
6. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России // Ежегодник по аграрной истории.– Вологда, 1976.– Вып. 6.– С. 102 – 134.
7. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: Население, землепользование, хозяйство.– М.: Наука, 1977.– 320 с.
8. Державний архів Полтавської області.
9. Державний архів Сумської області.
10. Державний архів Харківської області.
11. Земельный кодекс УССР.– Х.: Наркомзем, 1923.– 31 с.
12. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России, 1907 – 1914 гг.– М.: Наука, 1992.– 256 с.
13. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьк. сб.– 1893.– Вып. 7.– С. 1 – 29.
14. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община // Ист. зап.– 1984.– Т. 111.– С. 100 – 150.

15. Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг.): Дис ... канд. ист. наук.– Х., 1981.– 338 с.
16. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Історія [Ч.2]: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців, 26 – 29 серп. 1996 р.– Х., 1996.– С. 97 – 101.
17. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929).– Х.: Основа, 1991.– 131 с.
18. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження.– Х.: Основа, 1997.– 400 с.
19. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– Запоріжжя, 1999.– 19 с.
20. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.– Запоріжжя, 1999.– 224 с.
21. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.).– Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1968.– 184 с.
22. Ленін В. І. Промова про доповнення до законопроекту РНК «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» на фракції РКП(б) VIII з'їзду Рад 27 грудня // Повне збір. тв.– Т. 42. – С. 178 – 182.
23. Литошенко Н. А. Община в Купянском уезде: Очерк Мараховской сельской поземельной общины // Харьк. сб.– 1888.– Вып. 2.– С. 232 – 248.
24. Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отеч. зап.– 1882.– № 11.– С. 91 – 116.
25. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук.– Х., 1997.– 195 с.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Д. Ю. Михайличенко

ЗБРОЙНЕ ПОВСТАНСТВО В УКРАЇНІ РОКУ 1919-го: НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЧИ СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА?

Знабуттям Україною державної незалежності у 90-ті рр. ХХ ст. у вітчизняній історіографії посилюється інтерес до карколомних революційних подій 1917 – 1920 рр. Цілком природно зростає увага до національно-визвольної боротьби цього історичного часу. Набув визнання та поширення термін «Українська революція», історичною метою якої бачиться утвердження української держави та прискорення «перетворення українського етносу на модерну українську націю».

Селянський повстанський рух був чи не найбільш яскравим та характерним феноменом Української революції 1917 – 1921 рр. Очевидним є його вплив на воєнно-політичну ситуацію в країні, особливо, в 1919 році, коли дії повстанців зруйнували радянський тил та зробили можливими перемоги Добровольчої армії та збройних сил УНР влітку цього року [11]. Загальновідомим є феномен махновщини. Проте, яким саме був характер цього впливу, і, навіть, чи можна вважати повстанський рух українського селянства частиною руху національно-визвольного, є питаннями проблемними.

Для з'ясування цієї проблеми спробуємо надати порівняльну характеристику усталеного в політології визначення модерного політичного руху та провідних рис селянського повстанського руху в Україні.

Для першого є характерними масовість, спонтанність, є можливим зв'язок з рухом інтелектуальним (певною ідеологією), нерідко на політичний рух накладаються та експлуатують його політичні партії, які схильні брати назву «рух», нерідко політичні рухи розвивають або стоять при джерелах певної політичної традиції. Політичний рух виникає в ході ідеологізації конкретних соціальних і політичних проблем та їх співвіднесення з кінцевими цінностями, вираженими мовою даної політичної культури. Політичний рух може виникати як рух соціальний, і становиться таким в разі ставлення ним перед

собою політичних цілей, як правило – завоювання політичної влади [16, с. 160 – 161].

Дійсно масовий та такий, що виник внаслідок наявних соціальних та політичних проблем – боротьба за аграрну реформу, протистояння аграрній політиці більшовицького режиму, – селянський повстанський рух в Україні, проте, не був консолідованим та не поєднувався з певною організованою політичною силою: політичною партією або військово-політичною потугою, урядом, що сперечався за владу тощо. «Ілюралізм» політичної орієнтації, мінлива симпатія селян до тих чи інших центрів влади, які мали успіх, а потім «відштовхували» селянство від себе – добре знана риса подій тих років.

Розгляд збройних повстанських формувань вказує ще на одну якість повстанства: мозаїчну структуру його організації – кожне повстанське формування діяло локально, не виходячи за межі окремої місцевості та не претендуючи на перехоплення влади в межах країни. Така неконсолідованість повстанського руху органічно поєднувалася з «вождізмом». Повстанський рух був харизматичним, кожне формування асоціювалося з отаманом, провідником – «батькою». Діалог між формуваннями був діалогом особистостей. Знаним прикладом тут служать відносини між Н. Махном та отаманом Григор'євим; після загибелі останнього його формування перестали існувати як об'єднана сила. Вона перетворилася на конгломерат дрібних загонів, які лише «академічно» можна виділити в певну групу чи «орієнтацію».

Це і не дивно, адже сама ідеологія селянського руху мала виразний «протестний» характер. У гаслах селян можна побачити багато слів «геть» та «проти», але дуже важко знайти якісь об'єднуючі ідеали. Чи не єдиний приклад – «Універсал» отамана Григор'єва, який, проте, не зміг стати програмним об'єднуючим документом навіть для організованих у великі збройні формування сил повстанців.

Не можна назвати конструктивними й домінуючі гасла махновського руху. Махновська ідеологія, «як і ідеологія повстанства загалом, досить проста і відбита в гаслах, під якими воювали махновці... «За експлуатованих проти експлуататорів!», «Геть білогвардійську сволоту!», «За вільні ради!», «Геть комуни!», «За ради без комуністів!».

Активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком лояльно ставилися до інституту радянської влади, виявляючи свою незгоду лише з її більшовицькою трактовкою» [5, с. 399 – 400].

Навряд чи можна погодитися навіть з кінцевою оцінкою авторів цитованого зауваження. Адже перше гасло навряд чи слід розуміти як таке, що відповідає сенсу марксистського поняття «експлуатації», скоріше, це парафраз мотиву про боротьбу добрих людей проти злих. Навряд чи «для повстанців ради були повнокровними й повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями й лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам...» [5, с. 399 – 400]. Скоріше, і тут ми маємо справу з конфліктом культур й іншим, ніж в класичному праві, розумінням поняття «органи місцевого самоврядування» та «делегування повноважень».

Як влучно зазначає дослідник махновського руху В. Ф. Верстюк, навіть керівне військово ядро цього «анархістського» руху не мало однозначного ставлення до анархізму, а самі анархісти не отожднювали себе з махновцями. [2, с. 351 – 352] Сам Махно, будучи уособленням отаманщини та типом народного вождя, лише «відчував» настрої селянських мас, повертаючи зброю проти тих, кого вважав «ворогами селянина». [3, с. 3] Махно залюбки повторював, що держава – «це не суспільність», а «форма влади над цією суспільністю». Так само не довіряє Махно й політичним партіям [9, с. 48]. У своїх відозвах, «батька» пропонував відмовитися від будь-якої влади та розпочати будівництво нового життя на основі вільної, безвладної (а не владної), безпартійної, економічної (а не політичної), об'єднаної знизу (а не зверху) організації трудящих, робітників і селян» [12, с. 24]. У більш широкому сенсі, Махно негативно ставився як до держави взагалі, так і до конкретних форм державотворення в Україні – чи то Директорією, чи то більшовиками.

Найчастіше, діяльність повстанців була спрямованою на ліквідацію органів державної влади, руйнування мережі шляхів, комунікацій зв'язку, на загальну архаїзацію суспільної організації. Повстанство супроводжував сплеск концептуально не оформленої

кенофобії – того, що А. Граціозі описує як «варваризацію», засновану на інстинктах примітивного націонал-соціалізму [6, с. 166]. Більш архаїчного ніж концептуальний «соціал-націоналізм» В. Шаповала або П. Христюка.

Отже, за своїми провідними характеристиками, найбільш потужний у країні, у воєнно-політичному сенсі, рух українського селянства мав характер не модерного політичного руху. Скоріше, він був подібний до селянських війн попередніх історичних епох.

Зважаючи на цю обставину, причину поразки Української революції 1917 – 1921 рр. слід шукати аж ніяк не в «надзвичайно несприятливій комбінації зовнішньополітичних обставин» [8, с. 14 – 15] або в «слабкості соціальної бази» [4, с. 40 – 41], чи то в «слабкій національній свідомості, особливо на Наддніпрянщині» [7, с. 45]. Тим більш, що як свідчить порівняльний аналіз селянських рухів України та Росії, їх структура та динаміка були подібними [1, с. 101].

Слід шукати причини архаїзації суспільства, того соціального та психологічного шоку, який робив селянський рух потужною, але некерованою деструктивною силою. Слід аналізувати причини саме такої «цивілізаційної відповіді» [5, с. 400] українського селянства.

Можна з певністю констатувати, що поряд з соціальним експериментаторством більшовицьких урядів, на жаль, не менш важлива роль тут належить і політично активній українській національній інтелігенції, яка за своїми програмними засадами та гаслами мало чим поступалася РКП(б)-КП(б)У за рівнем деструктивної міфотворчості [10, с. 118 – 119]. (Цікаво, що в Західноукраїнській Народній Республіці, яка демонструвала незрівнянно більшу внутрішню стабільність та військово-політичну спроможність, агітація за «революційне» законодавство Директорії каралася на тюремне ув'язнення [14, с. 143], а самі галичанські політики розглядалися діячами наддніпрянського соціалізму як «польська буржуазія», яка «лише свою погляди висловлює українською мовою» [15, с. 147].)

«Проект» і міфологія національного руху початку століття не могли не сприяти архаїстичним та деструктивістським тенденціям. Опонування традиційним цінностям – перш за все канонічній Церк-

ві, радикальні соціальні експерименти, що мали на меті «побудову» утопічного суспільства загального блага, створення образу нації, що не відповідав її ментальності та історичним реаліям, нігілістичне ставлення до державних інститутів, – все це позбавляло національну революцію соціальної бази, робило селянський рух безсилим та прирікало на поразку національно-визвольні змагання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії.– К., 1990.– С. 101 – 214.
2. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921).– К., 1991. – 368 с.
3. Волковинский В. М. Нестор Махно: легенди і реальність.– К., 1994.– 256 с.
4. Врублевський В., Хорошковський В. Український шлях. Начерки: геополітичне становище України та національні інтереси: Монографія.– К., 1997.– 425 с.
5. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України; Наук. ред. І. Ф. Курас. – К., 2005.– 632 с.
6. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы. Очерк о большевиках, национал-социализмах и крестьянских движениях.– М., 1997.– 200 с.
7. Григорієв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917 – 1920. Чому ми не вдержали своєї держави.– Скрентон, 1934.– 82 с.
8. Дзюба І. М. Україна перед Сфінксом майбутнього // УІЖ.– 2002.– № 3.– С. 14 – 15.
9. Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ ст. в українському вимірі.– Дніпропетровськ, 2003.– 330 с.
10. Михайличенко Д. Ю. Селянський повстанський рух в Україні та проблема його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди.– Х., 2002.– Вип. 9.– С. 111 – 120.
11. Михайличенко Д. Ю. Травнева військово-політична криза в УСРР, 1919 р. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 556.– Сер. Історія України. Вип.. 5.– Х., 2002.– С. 130 – 138.

12. Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сборник документов и материалов. – Днепропетровск. 1993. – 76 с.

13. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Х., 1920. – 60 с.

14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 р. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 160 с.

15. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – 324 с.

16. Энциклопедический социологический словарь / ИСПИ РАН; Общ. ред. Г. В. Осипов. – М., 1995. – 939 с.

А. С. Міносян, І. П. Коршунова, Н. В. Чорна
ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ: ВАЖКИЙ ШЛЯХ
ДО ГУМАНІСТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Протягом майже всієї історії розвитку людського суспільства докорінні зрушення і перетворення, які відбувалися в ньому, а також будь-які непорозуміння, незгоди чи суперечливі питання вирішувалися або шляхом насильства, або пошуком взаємоприйнятих рішень, орієнтацією на гуманізм, загальнолюдської вартості тощо.

Про цінність людини як особистості, її права на свободу, розвиток, щастя, на прояв своїх здібностей говорили Арістотель, Данте, Петрарка, Бердяєв та ін. Видатний український філософ, просвітитель, поет Григорій Сковорода у своїх творах утверджував високі моральні якості людини, вирішуючи проблему її щастя в самопізнанні та праці, яка відповідає природним нахилам особи. Ідеали гуманізму і людяності яскраво відбилися в його словах про те, що «щастя треба шукати всередині нас самих. Розглядавши себе, спізнавши себе самого, ми знайдемо у себе самих душевний спокій і сердешну радість» [1, с. 207].

Гуманістична традиція формувалася багатьма поколіннями на тривалому і суперечливому шляху свого розвитку. Сьогодні, гортаючи сторінки вітчизняної історії, ми звертаємо увагу не тільки на те, що впровадження християнства було найвеличнішою подією Давньої Русі, а й на те, що «нову віру густо полито кров'ю українського народу, що боронив батьківську віру» [4, с. 119]. «Вогнем і мечем» запроваджувалася нова віра, і про це також не слід забувати. Власне, вся історія українського народу є протистоянням гуманізму та насильства, що стримувало зростання вітчизняної духовної культури і було дуже серйозною перешкодою на шляху до державної незалежності. Згадаймо хоча б «домашню», як її охрестили історики, війну Виговського з козацькою старшиною, до якої був притягнутий український народ. Саме він і став жертвою й заручником необачної політики гетьмана, який зрештою утримав свою владу, але чи не занадто велика ціна (50 тисяч жертв людей) [3, с. 190] заради порозуміння з опозицією?!

Процес переосмислення історичного минулого передбачає й осудження тієї жахливої різанини, що скоїлась в Умані під час повстання, відомого як «Коліївщина». Драматизм цієї події тим більший, що він мав, так би мовити, своє продовження. Дещо схоже станеться пізніше, в 1919 – 1920 рр., коли під час погромів в Україні загинуть 35 – 50 тис. євреїв [5, с. 317], і на жаль участь у репресіях візьмуть й війська Директорії.

Сьогодні ми маємо можливість говорити про поступове й послідовне знищення української автономії усіма без винятку царськими адміністраціями, посилаючись й на відомих російських істориків (про «кривість» вирішення малоросійського питання неодноразово писали Соловйов, Ключевський та ін.); про свідому експлуатацію людських пороків, таких, як ненависть, заздрість, підозра, які насаджувались серед козацтва та старшини, що відіграло роль роз'єднувального чинника в національному русі за свободу та незалежність протягом усієї історії Української держави.

Кризойою ідей гуманізму стала перша світова війна та червоно-біла трагедія, що зіткнули українців, роздертих поміж кількома країнами, зупинивши цим налагоджений було процес відновлення української

державності. Спроба нової влади виправдати насильство загостренням класової боротьби та революційною мораллю (!) призвела до таких страхів, яких не знало людство. Слід згадати лише про штучний голодомор 1932 – 1933 рр. або винищення селянства під час колективізації, щоб зрозуміти неможливість будь-яких політичних формул та лозунгів, які руйнують принцип рівності, свободи, справедливості як норми взаємин між людьми.

Безумовно, історії відомі й зразки справжнього гуманізму, коли ставали поруч бідняк і заможний, кат і жертва, бо йшлося про боротьбу проти зовнішнього ворога, за визволення Батьківщини або вирішувалась доля важливого питання. Тоді, скажімо, строкатість соціального складу Центральної Ради не була перешкодою для згуртування депутатів навколо свого уряду, завдяки чому ми мали Українську Народну Республіку і першого Президента.

І нині відродження нації, побудова нової держави не повинні виходити за межі конструктивних відношень між людьми. Ми повинні зберегти цивілізований підхід, тобто усунення системи поглядів і цінностей соціалістичного минулого не повинно супроводжуватись новою «міфологізацією», нехтуванням надбань попередніх поколінь.

Ось чому, створюючи сьогодні нову історію, справді вільну від ідеологічних кліше, «нормативів» та чорно-білого мислення, відмовляючись як від революційних, так і від «демократичних» доктрин, що виправдовують і абсолютизують насильство як метод здійснення суспільних перетворень, слід уважніше придивитися до ідейної спадщини, зберегти тисячолітні традиції під ознакою гуманізму, розуму й людяності, бо як і 75 років тому, актуальними є слова видатного діяча України М. Грушевського, який наголошував, що «більш ніж коли-небудь, саме в теперішнім моменті відчувається потреба поглиблення ідеї людства, його пошани і культу» [2, с. 191].

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України – Х., 1990.
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.

3. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
4. Огієнко І. Хрещення українського народу / Київська старовина. – 1992. – № 2.
5. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992.
6. Черненко А. М. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994.

В. В. Склокін

ГРОШОВІ ПОДАТКИ ВІЙСЬКОВИХ ОБИВАТЕЛІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (60-80-ті рр. XVIII ст.)

Історія оподаткування має значення як для дослідження економічного життя, так і для вивчення правових відносин. Без аналізу динаміки розміру окремих податків неможливе як повноцінне вивчення економічної діяльності окремих господарств, так і рівня життя всього населення чи тенденцій економічного розвитку окремого регіону або держави. Наявність стабільної та диференційованої системи грошових податків є також важливим індикатором розвитку товарно-грошових відносин. При дослідженні станових суспільств Європи середньовіччя та раннього Нового часу вивчення оподаткування має значення також для соціальної історії і студій над правовими відносинами. Оскільки кожен зі станів мав певний набір прав та обов'язків, а також сплачував специфічні податки або був звільнений від їхньої сплати, то дослідження оподаткування допомагає точніше визначити кордони між різними соціальними прошарками, зрозуміти економічні чинники, що впливали на соціальну мобільність та інші соціальні процеси.

Під цим кутом зору оподаткування військових обивателів Слобідської України у 60 – 80-х рр. XVIII ст. є досить важливою і слабо дослідженою темою. Наслідком ліквідації автономії слобідських полків у 1765 р. став перехід управлінських повноважень з рук козацької старшини до нової цивільної адміністрації, а також пож-

вавлення модернізаційних процесів, складовою частиною яких були зокрема бюрократизація і раціоналізація економічних та правових відносин. Важливою стороною цієї раціоналізації стало запровадження постійних грошових податків – слобідські козаки і підпомічники у 1765 р. були перейменовані на військових обивателів і обкладені подушним податком, що ставило їх в один ряд з іншими непривілейованими станами імперії.

Мета цієї доповіді – встановити розміри грошових податків військових обивателів Слобідської України у перші два десятиріччя після ліквідації автономії. В історіографії ця тема дістала досить суперечливого висвітлення. Починаючи від дослідження Д. Багалія «Історія Слобідської України» в історіографії утвердилась тенденція розглядати військових обивателів як одну з категорій державного селянства, хоча, треба зазначити, що сам харківський історик торкнувся цієї теми лише побіжно [1, с. 110]. І ця теза Д. Багалія була некритично сприйнята повоєнною радянською історіографією. Найбільш цілісний в радянській історіографії підхід щодо висвітлення історії військових обивателів пропонує монографія Т. Лазанської [3]. Дослідниця пропонує розглядати військових обивателів, від самого початку виникнення цієї соціальної категорії, як частину державного селянства. Причому сама категорія державних селян трактується дуже широко – на думку Т. Лазанської, до них належали також козаки колишньої Гетьманщини, старостинські і ленні селяни Правобережної України, однодворці, іноземні колоністи тощо [3, с. 6]. Об'єднувало державних селян те, що вони сплачували податки на користь держави, у випадку селян Лівобережної й Південної України – це подушний податок і оброк [3, с. 7]. Проте, такий підхід не можна визнати слушним. До податних категорій у Російській імперії належало не лише державне селянство, а й міщанство та інші прошарки. Тому цей критерій не є підставою для виокремлення категорії державних селян. Значно більше на увагу заслуговує друга частина цього аргументу – необхідність сплати оброку, що у випадку внутрішніх російських губерній дійсно вважається основною підставою зарахування до державних селян [2, с. 23 – 27]. Проте твердження Т. Лазанської, що від 1783 р. військові обивателі були зобов'язані

сплачувати оброк, заснований на неправильному прочитанні деяких положень указу Катерини II від 3 травня 1783 р.

Відповідно до інструкції Катерини II слобідському губернатору й губерньській та провінціальному канцеляріям від 6 липня 1765 р. військові обивателі, які користувались правом винокуріння, були зобов'язані сплачувати подушний податок у розмірі 95 копійок на рік, позбавлені цього права – 85 копійок [4, т. 17, с. 81]. Така сума платежів протрималась до 1783 року. В частині указу Катерини II від 3 травня 1783 р., що стосувався Слобідської України, зазначалось, що розмір подушного податку для військових обивателів, що користувались правом винокуріння, становив відтепер 1 крб. 20 копійок, для позбавлених цього права – 1 крб. [4, т. 21, с. 910]. Слобідські селяни «казенного відомства» мали тепер сплачувати подушний у розмірі 70 копійок на рік, а також «замість робіт і різних зборів поміщицьких» мали сплачувати оброк – 1 крб. на рік [4, т. 21, с. 910]. Отже, як бачимо, військові обивателі чітко відокремлюються від державних селян щодо характеру і суми платежів. У цьому ж указі зазначалось, що «малоросіяни» і «черкаси», які проживають на великоросійських землях, разом з великоросійськими державними чи поміщицькими селянами мають сплачувати такі самі податки як і великоросіяни [4, т. 21, с. 910]. Проте, це положення указу Катерини II торкнулось лише незначної частини військових обивателів. Відповідно до рішень повітових судів Харківського намісництва, затверджених у 1784 р. Харківською казенною палатою, «великоросійськими» на території Слобідської України було вирішено вважати лише землі однодвірських поселень, тобто колишні четвертні землі, що були надані у володіння служилим людям росіянам у нагороду за службу [5, арк. 53 – 57]. Землі колишніх слобідських козацьких полків, які становили абсолютну більшість території Слобідської України, і на яких проживала основна частина військових обивателів, були визначені як «малоросійські» [5, арк. 53 – 57]. Військовим обивателям, які жили серед однодворців, було запропоновано або залишатись на цьому ж місці і сплачувати ті ж податки, що і однодворці, або переселятись на вільні «малоросійські» землі. Як свідчать архівні матеріали абсолютна більшість обивателів обрали переселення

[5, арк. 13, 46], залишитись серед однодворців, вирішили лише одиниці [5, арк. 41].

Таким чином, наявне в історіографії твердження, що у 60 – 80-х рр. XVIII ст. військові обивателі становили одну з категорій державних селян, не можна визнати слушним. Військові обивателі у зазначений період не сплачували оброк і, таким чином, принаймні з точки зору оподаткування, не можуть бути зараховані до державних селян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х., 1993.
2. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. – М., 1946. – Т. 1.
3. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
4. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 17, 21.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1951. – Оп. 1. – Спр. 61.

З. Е. Скринник

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ГРОШЕЙ ЯК АКсіОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Соціальний досвід пострадянських років пронизаний для української людини проблемами, пов'язаними з експансією в її життєвий світ грошових взаємин: втрата заощаджень, катастрофічна інфляція першої половини дев'яностих років, масове зубожіння, фантастичне розбухання тіньових та кримінальних капіталів, які з ніг на голову поставили все в донедавна такому стабільному порядку життя, шахрайства «фінансових пірамід» тощо. Радянська економіка була організована за адміністративно-команд-

ною моделлю, гроші в ній не виконували повноцінно своїх економічних функцій, стосунки між державою і громадянином були побудовані за принципом «патрон-клієнт». Одержуючи не заробітну плату, а «жаловань», людина не мала реального досвіду заробляння та менеджменту грошей, тому, опинившись зненацька в умовах ринкової економіки, вона почувається особливо безпорадною. Державний патерналізм у радянській системі ідеологічно доповнювався стереотипом, згідно з яким гроші – пережиток минулого, соціальне зло, якого треба позбутися в «світлому майбутньому». Це ідеологічне кліше виявилось живучим у свідомості старших поколінь, крім того негативізм у сприйнятті грошей був підкріплений гірким пострадянським досвідом. Зрештою, Україна не мала й історичного досвіду протестантизму, який протягом століть учив європейців та американців, що заробляння грошей – це справа моральна, угодна Богові. Унаслідок цього всього сучасна українська людина схильна почувати себе беззахисною жертвою всевладдя грошей. У громадській думці існує негативне ставлення не лише до грошей самих по собі, але й до багатих людей, до тих, хто працює з грішми, до фінансової діяльності – як до шахраїв і шахрайства. Поки ці стереотипи живуть і процвітають, просування до цивілізованої ринкової економіки наштовхуватиметься на внутрішній опір як в економічній, так і в соціальній сфері. Залишатиметься сумнівною і не матиме достатньої громадянської підтримки і стратегічна мета нашої держави – побудова ринкової соціально спрямованої економіки.

Проблеми, пов'язані з впливом грошей на соціально-культурні процеси, – це виклик не лише для нашого суспільства, але й для цілого людства. Взаємодія між монетарними кодами та базовими вартостями людського буття специфічна тим, що гроші являють собою своєрідний ціннісний феномен, здатний тою чи іншою мірою виступати еквівалентом інших вартостей не лише в предметних взаєминах людей, але й у системі цінностей особистості. Як кожна вартість, гроші виконують при цьому нормативну роль, скеровуючи поведінку людини за певними стереотипами. Загальну спрямованість і зміст трансформації, якої зазнало соціальне життя внаслідок експансії грошових взаємин, можна визначити як системну раціоналізацію.

При цьому, на противагу комунікативній раціональності, гроші репрезентують собою інструментальну та стратегічну раціональність. Усі успіхи людського розуму є результатом утвердження раціональності, проте платою за ці успіхи стає загроза втрати людиною смисложиттєвих вартостей через домінування її інструментальної моделі. Раціоналізація – закономірний процес, що триває і набирає все більших масштабів. Опорою для експансії раціональності є прагматична життєва позиція «людини економічної», яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі. «Криза сучасного європейського розуму» виявляється в тому, що утверджувана ним раціональність підриває основи традиційного життєвого світу, витісняючи його нормативні контексти. «Колонізація» життєвого світу раціональністю елімінує із повсякденного життя морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем господарства і влади, економічна та адміністративна раціональність проникає в ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно спиралася на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією. Унаслідок цього формується «одновимірність» думки та поведінки людини – новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цьому новому тоталітаризмі гроші постають як чуттєво-наочне вираження «одновимірності», універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею.

З другого боку, раціоналізація життєвого світу виявляється в економіко-культурному явищі «комодифікації» – перетворенні матеріальних культурних об'єктів на товар, що зводить все багатство життєвого світу людини до грошей. Культура, втягнута в процес комодифікації, перетворюється на галузь економіки. «Примирення» цінностей культури та цінностей ринку відбулося парадоксальним чином – культура сама опиняється серед учасників ринку.

Свій проект повернення до життєвого світу висуває комунікативна філософія. Він ґрунтується на ідеї, що ідеал розуму не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Необхідне

віднаходження нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. На противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності Ю. Габермас висунув потребу подолати надмірні претензії цілераціональності, яка намагається заступити місце розуму. У комунікативному підході відбувається своєрідне подвоєння раціональності: всередині змістового поля раціональності розрізняються *цілераціональність*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральна раціональність*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію істинного емпіричного та аналітичного знання, то комунікативна раціональність означає усунення примусових стосунків між людьми. Таким чином життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується комунікативним розумом. У «силовому полі» двох типів раціональності, перебуваючи в кожен момент свого життя у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй моделях поведінки два протилежні варіанти *логічно правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: цілераціональну систему смислів, квінтесенцією якої постають гроші, та комунікативну раціональність, яка орієнтує на консолідацію колективного «Ми».

У реальних господарчих взаємодіях традиційного суспільства грошові стосунки були переплетені з нормативними контекстами життєвого світу, і це відповідно виявлялося в теоретичних поглядах на природу грошей: учення про економіку розвивалося як частина філософії моралі. У модерну добу розпочалося розмежування, з одного боку, філософії та етики як учення про моральні цінності та, з другого, економічної теорії (політичної економії), вільної від нормативних вимог. Внаслідок цього вже не економія спирається на етику, а стична категорія цінності зводиться до ціни, яка встановлюється ринком. Новий крок у напрямі від розгляду людини у повноті всіх проявів її «життєвого світу» до бачення її крізь призму інструментальної раціональності зробив А. Сміт, ввівши концепт «людини економічної». Паралельно «чиста економічна теорія» відокремлюється від господарської етики тоді, коли прибуток стає самоціллю. Звільнення економічної теорії від морально-ціннісних

контекстів стає своєрідною добудовою інструментальної раціональності на вищому, теоретичному рівні. Проте водночас стає зрозумілим, що звільнене від нормативного змісту економічне знання втрачає смислоутворюючі орієнтири самої господарської діяльності. Унаслідок «звільнення від цінностей» методологічним принципом науково-прикладних дисциплін економічного напрямку стає ставлення до людської особистості як до об'єкта маніпуляцій, культивування нездорових потреб, стимуляції гірших сторін людської природи.

У наш час можна констатувати певні імпульси до руху в зворотному напрямі: у тих галузях знань, які традиційно мають своїм предметом грошові відносини, намітилася тенденція до усвідомлення евристичної та світоглядної обмеженості чисто прагматичних підходів до потреб людини та мотивації її діяльності. Починається пошук нормативних основ усередині самої економічної теорії, сумнівний з огляду на обмеженість світоглядних засад. У дослідженні функціонування грошей включаються цінність людської особистості, благо, права і свободи людини. У фінансовій науці, поряд з «чистою» теорією державних фінансів, з'являються «фінансова аксіологія», «фінансова антропологія», «економічна антропологія», «економічна аксіологія». Проте критерії морально-етичних, аксіологічних, психологічних чинників економічних, і, зокрема, фінансових дій людей лежать поза межами економічної науки – у сфері компетенції філософії, політології, соціології. Попри спроби узгодити принципи морального та економічного вибору, у сучасному економічному мисленні залишається чинним переконання в тому, що економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя взаємно виключають одне одне. Прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може стати реальною загрозою «розмивання» моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України.

Моральна легітимізація грошово-ринкових механізмів полягає в тому, що не існує рівноцінного їм за ефективністю механізму для досягнення сучасного рівня добробуту. Разом з тим вимогам справедливості відповідає лише соціальне ринкове господарство. У цивілі-

зованих грошових взаєминах перевагу та успіх мають ті суб'єкти господарювання, у яких сформована й розвинена капіталістична трудова мораль. Процес її становлення досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови. Зокрема становлення нормального ладу людського життя в Україні неможливе без переосмислення ролі грошей, яке передбачає, *по-перше*, зведення їх статусу до більш поміркованого рівня економічного інструменту, і, *по-друге*, відхід «рядової людини» від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб'єкта грошових відносин.

Прагнучи знайти для людини опору в світі, у якому фундаментальні моральні цінності витісняються прагматично-раціональними моделями поведінки, парадигма комунікації інтерпретує кризову ситуацію, в якій перебуває людство, як етичну проблему, а саме потребу в макроетиці. Те, що намагання філософського обґрунтування етики ніколи ще не були такими важкими і навіть безнадійними, як у сучасну епоху, на нашу думку, зумовлене значною мірою експансією грошових відносин в усі сфери людського життя. Проте існує і зворотна залежність: гроші, матеріальна забезпеченість, добробут, до яких ми прагнемо, виявилися обумовленими не лише економічно, але й *культурно*. Тому на механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму. Зокрема в Україні соціальні рухи сучасної доби мають виразну культурреволюційну специфіку внаслідок загрози для колективної ідентичності. Умовою успішного ринкового реформування українського соціуму є розвиток як структур громадянського суспільства, так і культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

М. І. Харламов

З ІСТОРІЇ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Сучасна українська професійно-технічна освіта перебуває у стані гострої кризи, тому виникає необхідність розглянути історичний досвід українських освітян з метою використання його в сучасних освітніх програмах.

Україна на початку 20-х років ХХ сторіччя переживала дуже складні часи. Щойно закінчилася Громадянська війна. Промисловість та сільське господарство знаходились у стані майже повної руйнації. Через нестачу сировини та палива близько третини всіх заводів та фабрик не працювали, а інші працювали не на повну потужність. Важка промисловість у 1920 році виробляла у сім разів менше продукції, ніж у 1913 році. Виплавка чавуну наприкінці 20-х років в Україні становила 0,5% від довоєнної кількості металу.

У скрутному становищі знаходилися залізничний і водний транспорт України. У 1921 році нараховувалося 64,2% виведених з ладу паровозів та 42% зруйнованих вагонів. Розореними були також легка, харчова промисловості та сільське господарство. На виробництвах важкої та середньої промисловості України у 1912 році працювало 495 тисяч робітників, а у 1921 році – близько 280 тисяч [7, с. 44].

Отже система освіти країни також знаходилася в занепаді. Необхідно було терміново відновлювати народне господарство, а для цього потрібні були кваліфіковані робітники. Із запровадженням у 1921 році партією більшовиків нової економічної політики велику увагу в державі почала приділяти розвиткові різних форм професійно-технічної освіти. Українська Соціалістична Радянська Республіка створила власну особливу систему освіти.

Слід зазначити, що на початку 20-х років ХХ сторіччя система освіти України відрізнялася від російської. В Україні система шкільної освіти мала таку градацію: діти від 4 до 8 років відвідували дошкільні навчальні заклади, від 8 до 15 років навчалися семирічній трудовій школі. Далі йшла дворічна професійна школа [3, с. 217]. Із

сімнадцяти років молода людина мала змогу вступати до технікуму або вищого навчального закладу.

У Російській республіці середня система освіти від 8 до 17 років, таким чином: перший ступінь – чотири роки, далі перший концентр другого ступеня – три роки та другий концентр другого ступеня – два роки (звичайні старші класи школи). Останній ланці (другому концентру другого ступеня) в Україні відповідала існувала дворічна професійно-технічна школа. Російська освітня система передбачала професіоналізацію школи не з 15 років, як в Україні, а з 17 років, коли молодь повинна була вступати у різноманітні інститути та технікуми [3, с. 218].

Важко з цілковитою впевненістю вірогідності сказати, чи правильним було рішення українського комісаріату освіти про створення професійної дворічної школи. Швидше за все в тому рішення було як позитивним, так і негативним. З одного боку, діти з 15 років привчалися до самостійної праці, їх занадто не переобтяжували предметами гуманітарного циклу, що призводило до здобуття корисних навичок праці для майбутньої роботи на підприємствах. А це було дуже актуальним у той час, бо країна потребувала кваліфікованих робітників у максимально короткий термін. Але, з іншого боку, цим професійним школам не вистачало нормальних приміщень для роботи, потрібних інструментів та приладів, кваліфікованих викладачів, щоб могли навчати дійсно професіоналів своєї справи.

Між керівниками народних комісаріатів освіти УСРР та РРФСР часто виникала гостра полеміка щодо необхідності існування професійно-технічних шкіл у системі освіти й, взагалі, з приводу ранньої професіоналізації освіти в Україні [3, с. 220]. Наслідком гострої критики народного комісаріату освіти УСРР з боку російських керівників держави було усунення з посади комісара народної освіти України Г.Ф. Гринька, який робив чимало корисного для української школи.

За безпосередньої участі народного комісара Гринька 16 червня 1922 року було прийнято «Временное положение о профессионально-технических школах», у якому були визначені базові принципи та засади, на яких повинна була будуватися система професійно-техніч-

них шкіл в Україні. Необхідно зазначити, що українське керівництво освітою надавало розвиткові професійно-технічних шкіл особливого, дуже важливого значення. У першу чергу повинні були розвиватися школи індустріального та сільськогосподарського напрямів.

Зокрема, у третьому параграфі загальних положень вищезазначеного положення читаємо: «Профессионально-технические школы, базируясь на производстве – индустриальном в городе и сельскохозяйственном в деревне, – организуются по общему правилу только в этих двух отраслях образования. По социально-экономическому, педагогическому и медицинскому образованию профшколы не учреждаются. Их заменяют – преимущественно для взрослых, соответствующие курсы, учреждаемые и направляемые на основании особых о них положений» [2, с. 5].

Про важливість індустріальної та сільськогосподарської професійної освіти говорить також той факт, що дворічні професійно-технічні школи були обов'язковими для всієї молоді України від 15 до 17 років, а курси, на яких навчалися за медичним, педагогічним та соціально-економічним напрямами, були обов'язковими.

Професійні школи готували не лише досвідчених знавців, техніків тієї чи іншої галузі, тих, хто застосовував власні знання на практиці, але й громадянина комуністичної держави, активного будівника нового суспільства [4, с. 70].

Про це свідчать матеріали з роботи загальносоюзного з'їзду з робітничої освіти, що проходив у 1926 році. У параграфі четвертому резолюції цього з'їзду, який має назву «О применении новых методов преподавания», чітко визначено: «Основой учебного плана является общественно-политическая и производственная деятельность учащихся (от частных интересов своего завода и своей ученической и союзной организации – к интересам государственным и мировым). Таким образом, центральным материалом для изучения в профессиональной школе должны служить: 1) производственная деятельность учащихся, 2) их общественная деятельность» [8, с. 6].

Професійно-технічні школи повинні були стати мікрокомуністичними утвореннями, що могли б охоплювати усю молодь країни. «Профшкола, являясь организацией массовой квалификации рабо-

чего класса, должна найти в себе совершенные формы, как прототип коммунистического общества, сделаться самоуправляющимся и самохозяйствующим коллективом» [2, с. 3].

На перший погляд, розглядаючи питання системи професійно-технічної освіти, можна зробити висновок, що професійно-технічні школи на базі семирічної школи були тим самим, що й школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Дійсно, у роботі цих двох видів шкіл було багато спільного, але існували й суттєві розбіжності.

По-перше, навчання у професійно-технічних школах тривало два чи три роки, тоді як у школах ФЗН – чотири роки [4, с. 73]. По-друге, школи ФЗН створювалися тільки при заводах та фабриках, а для професійних шкіл це було не обов'язковим. Після створення у 1920 році Головного комітету професійної і спеціально-наукової освіти – Укрголовпрофосу, було прийняте рішення про те, що усі старші класи середньої школи закриваються, на їх базі створюються професійні школи. Звичайно, що професійних шкіл на базі семирічної загальної школи було набагато більше ніж шкіл фабрично-заводського навчання в першій половині 20-х років двадцятого сторіччя.

Розглядаючи «Тези доповідей та резолюцій другого з'їзду по робітничій освіті УРСР», що проходив у 1925 році, можна помітити суттєву розбіжність між школами ФЗН та професійно-технічними школами: «Школа робітничої молоді (ФЗН), що організується безпосередньо на фабриках і заводах та обслуговує підлітків, які працюють у продукції, природно, є школою для відтворення робочої сили великої індустрії. Тоді як індустріально-технічна профшкола повинна комплектуватися робітничими підлітками й дітьми робітників і підготувати кваліфіковану силу для середньої й дрібної промисловості орієнтуючись на робітничу школу великої індустрії» [9, с. 8].

Отже, хоча матеріали для навчання, навчальні програми, принципи та методи викладання шкіл ФЗН та професійно-технічних шкіл були подібними, але існували досить суттєві відмінності між ними, що не дозволяє ототожнювати ці два види шкіл.

Керівники освіти Української республіки не вважали, що професійно-технічна школа має оптимальні принципи та методи своєї роботи. Кожна галузь професійної освіти мала своє «призначення»,

у процесі навчальної роботи брала на розгляд лише власний сектор наукових знань. Індустріально-технічні школи не вивчали проблем сільського господарства, а сільськогосподарські технічні школи не торкалися проблем промисловості. Також усі види шкіл глибоко не вивчали предмети гуманітарного циклу [5, с. 7].

Такий розвиток професійних шкіл був викликаний особливостями періоду відновлення народного господарства, коли державі були потрібні не гуманітарії, а робітники технічних спеціальностей. У подальшому радянське керівництво планувало перейти від вузької спеціалізованої школи до системи політехнічної освіти по всій країні [1, с. 172].

Для поліпшення роботи професійно-технічних шкіл України в період нової економічної політики комісаріат освіти УСРР видавав відкриті листи про необхідність застосування принципів наукової організації праці в системі освіти для кращого функціонування професійних шкіл України.

Зокрема, у листі Головного комітету професійної і спеціально-наукової освіти у 1925 році було зазначено: «... Для цієї промисловості, що будується на нових раціональних підвалинах, треба нового робітника, що вмів би точно й акуратно працювати; саме будівництво господарства на наукових підвалинах, постійне й послідовне поліпшення заходів, що вже є, можливе лише за свідомої й активної участі робітничих мас, як технічно, так і організаційно. Завдання школи, зокрема школи фабзавучів і профшколи, це підготувати робітника, що годився-б для роботи у зазначених умовах...» [6, с. 4].

Розвиткові професійно-технічних шкіл в Україні в період упродовження нової економічної політики надавалося першочергове значення. Це було викликано об'єктивними умовами існування країни в 20-ті роки ХХ сторіччя. І хоча керівники освіти Росії намагалися втручатися у процес побудови нової школи в Українській республіці, все ж таки вітчизняні освітяни змогли створити досить ефективну систему навчання не дивлячись на складні умови розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батышев С. Я. Формирование квалифицированных рабочих кадров в СССР – М.: Экономика, 1971.– 214 с.
2. Временное положение о профессионально-технических школах.– Х.: тип. Наркомпроса, 1922.– 41 с.
3. Зарытовский Б. А. Проблемы взаимоотношений общего, политехнического и профессионального образования в истории советской педагогики (1921 – 1925) // Ученые записки (Курский педагогический институт), кафедра педагогики и психологии.– 1968.– Вып. 50.– С. 204 – 235.
4. Івашина Г. З. До питання створення радянської системи професійної освіти на Україні (1921 – 1928) // Педагогіка. Республіканський науково-методичний збірник.– 1967.– Вип. 5.– С. 68 – 78.
5. Материалы по реформе профессиональной школы. – Л.: Издательство книжного сектора ГУБОНО, 1924.– 56 с.
6. НОП у школі профосвіти. Бюлетень № 3.– Х.: Держ. вид-во України, 1925.– 21 с.
7. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. Н. Очерки истории профессионально-технического образования в УССР.– К.: Выс. шк., 1980.– 231 с.
8. Сборник материалов по рабочему образованию.– М.: тип. Госиздата «Красный пролетарий», 1926.– 19 с.
9. Тези доповідей та резолюцій другого з'їзду по робітничій освіті УРСР.– Х.: Держ. вид-во України, 1925.– 122 с.

Е. О. Хряпін

**АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ
ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ ДО ПРОМИСЛОВОСТІ
ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО
ПЕРІОДУ**

У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. в економіці України здійснювався закономірний процес, пов'язаний з модернізацією промисловості, що характеризувався формуванням виробничої спеціалізації регіонів, концентрацією підприємств важкої промисловості в господарському комплексі, надходженням закордонних інвестицій в акціонерній та приватній формах. Отриманий досвід з використання іноземних капіталів, фінансово-промислових груп і об'єднань, підприємств та інвесторів, організації виробництва й підготовки кадрів ставав особливо актуальним у добу змін господарсько-економічних умов радянського періоду. Дана розвідка, що є продовженням загального вивчення широкого спектру проблем іноземних інвестицій та підприємництва в промисловість України, зокрема Донецько-Придніпровський регіон, має заповнити прогалину, яка ще й досі існує у сучасній історіографії. Метою публікації є аналіз досліджень радянського періоду без ідеологічних упереджень, властивих тому часу.

У 20–30-х рр. ХХ ст. українськими дослідниками І. Куликом, М. Яворським, М. Є. Слабченком, А. М. Яснопольським, М. С. Волобуєвим, Д. Д. Бованенком були розроблені методологічні засади вивчення іноземних інвестицій у промисловість регіону й України. Так, у розвідці І. Кулика перераховуються французькі акціонерні товариства та інвестиції до різних підприємств, що діяли в Україні напередодні національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. Автор пояснює, що французькі акціонери були зацікавлені в збереженні своїх інвестицій у підприємствах України і спонукали своїми діями уряд Франції вести переговори з Центральною Радою, Директорією, які б гарантували їх кошти [7, с. 122 – 124].

А. М. Яснопольський наголошував, що капіталістична економічна система Російської держави набула в другій половині 90-х років ХІХ ст. європейського характеру розвитку, завдяки інвестиціям іноземного капіталу до провідних галузей промисловості, які зосереджувались в Україні та її регіонах [14, с. 16, 31].

М. С. Волобуєв відзначав економічну залежність України від Росії, яка обмежувала розвиток промисловості в її регіонах. Він наголошував, що для іноземних капіталів не мали значення централістські великодержавницькі позиції російського капіталізму, вони сприяли включенню України до світової системи господарства через її регіони безпосередньо, а не через російську економіку [1, с. 67, 72].

Д. Д. Бованенко акцентував увагу на тому, що російський царизм не мав наміру залишати самостійного поля для українського капіталу, оскільки налагодження зв'язків українського капіталу та буржуазії із західноєвропейським капіталом надавало б національним колам економічного підґрунтя політичних акцій для боротьби за державність [2, с.124].

М. Є. Слабченко надав загальну оцінку впливу іноземного капіталу на економіку України, зокрема франко-бельгійського, німецького, англійського на важку промисловість Донбасу, Південної, Слобідської України [12, с. 26].

У 50-ті – на початку 90-х років ХХ ст. поновлюється дослідження іноземних інвестицій до акціонерних підприємств промисловості Російської держави, в яких Україна та її регіони посідали одне із чільних місць. У другій половині ХХ ст. українськими фахівцями А. Г. Задерою, І. В. Фолюшевським, Т. К. Пажитноюю, Ю. П. Лавровим, І. М. Куліничем, В. В. Крутиковим було започатковано вивчення іноземних капіталів в акціонерних товариствах, які працювали в Україні, що до цього досліджувались переважно представниками московської та ленінградської історичної шкіл. Для частини цих робіт характерні певні недоліки, які не применшують їх значення стосовно пошуку й аналізу нових джерел, історіографічних оцінок, визначення спеціалізації, державної приналежності. Публікація А. Г. Задери містить аналіз інвестицій до підприємств кам'яновугільної галузі Східного Донбасу 70 – 90-х рр. ХІХ ст. Зокрема відзна-

чається діяльність англійських, французьких, бельгійських, німецьких акціонерних товариств та їх участь в російських підприємствах галузі, називається їх основний, облігаційний капітали, розмір прибутків і дивідендів, але свідчення носять описовий характер [3, с. 17 – 19].

У розвідці І. В. Фолюшевського встановлена кількість іноземних акціонерних товариств в Україні та розміри основного капіталу по окремих періодах 1885 – 1917 рр. Автор провів підрахунки іноземного акціонерного капіталу з його питомою вагою в металургійній, кам'яновугільній, марганцеворудній, хімічній галузях регіону [11, с. 205 – 207].

І. М. Кулінич досліджував німецькі інвестиції, діяльність підприємств, організацію товариств, філіальних структур з Німеччини, простежував тенденції збільшення капіталів, прибутків, зміни громадянства власників, складу акціонерів компаній. Учений не обмежувався вивченням участі німецьких інвестицій в промисловості України, а охоплював їх зв'язок із австрійськими, бельгійськими підприємствами і капіталовкладеннями [6].

Ю. П. Лавров зосередив увагу на іноземних капіталовкладеннях у металургійну промисловість українського регіону, представлених закордонними приватними власниками і банками, зробив підрахунки основного, облігаційного капіталів більшості підприємств та їх питомої ваги у галузі [8].

Т. К. Пажитнова визначає, що основою Південного промислового району Російської держави став Донецько-Криворізький басейн завдяки іноземним інвестиціям до провідних галузей промисловості. Автор підкреслює, що іноземний капітал в українському регіоні виступав з самого початку як концентрований акціонерний капітал, зроблено висновок, що питома вага іноземної власності не відображає безпосередньої участі закордонних капіталів у промисловості, і це потребує перегляду. Науковцем були спростовані попередні твердження В. С. Зіва, В. Оля стосовно частки вітчизняних капіталів у іноземних акціонерних товариствах, які механічно об'єднували капітал підприємства з капіталом, що належав вітчизняним підприємцям [9, с. 33 – 35, 37].

В. В. Крутиков започаткував широкомасштабні дослідження акціонерних товариств у металургійній, кам'яновугільній, машинобудівній галузях, формуванні гірничопромислової буржуазії в комплексі з іноземними капіталами та підприємцями 60 – 90-х рр. ХІХ ст. Донецько-Придніпровського регіону. Учений зробив неупереджений аналіз англо-американських монографій, присвячених проблемі іноземних інвестицій, їх розміру, впливу на модернізацію промисловості, діяльності зарубіжних і вітчизняних підприємців, висвітленню персоналії [4, 5].

У 60 – 80-ті рр. з'являються узагальнені дослідження, присвячені безпосередньо вивченню розвитку історії економіки і галузей промисловості України. Фундаментальною працею стала 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», де в томах Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської, Херсонської областей містяться відомості з історії промислових підприємств, створених за допомогою іноземних капіталів та тих, які співпрацюють з ними. Серед них необхідно виокремити тритомну працю «Історія народного господарства УРСР». У першому томі було розглянуто промисловість України, регіону в контексті з іноземними інвестиціями, обсягами капіталів, прибутками. У четвертому, п'ятому томах десяти томної праці «Історія Української РСР» висвітлюється становлення галузей промисловості, умови формування низки підприємств регіонів та України з іноземними інвестиціями, надається історіографічний огляд.

У радянський час було не тільки продовжено висвітлення проблеми іноземних капіталів та підприємництва в Донецько-Придніпровському регіоні та Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й сформовані методологічні засади в українській історіографії. Періодами дослідження даного питання стали дві абсолютно різні доби 20 – 30-х і 50 – 80-х рр. ХХ ст., які принципово відрізнялись не тільки умовами, але й якісними характеристиками. Так, першому етапу властиве дослідження економіки України як самобутнього організму з притаманними йому власними інтересами та характерними рисами, визначення теоретичних аспектів іноземних капіталовкладень у промисловість України, що обґрунтовували соціально-економічні

причини соціальної та національно-демократичної революції. Другий етап був ознаменований дослідженнями за національною та загальною приналежністю, галузевою та виробничою спеціалізацією, регіональними особливостями господарського розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України.– 1928.– № 2.– С. 46 – 72.
2. Бованенко Д. Д. До методології вивчення української господарства. Нарис другий // Прапор марксизму.– 1929.– № 6.– С. 100 – 127.
3. Задера А. Г. К вопросу о роли иностранного капитала в угольной промышленности Дона конца XIX – начала XX века // Уч. зап. ист.-фил. фак.– Т. XXI.– Вып. 3.– Серия.– История СССР.– Х.: Изд-во ХГУ им. А. М. Горького, 1952.– С. 15 – 25.
4. Крутиков В. В. Донбасс в период промышленного подъема 90-х гг. XIX века. (Угольная, металлургическая и машиностроительная промышленность): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.– Днепропетровск, 1969.– 23 с.
5. Крутиков В. В. Освещение роли иностранного предпринимательства в России в современной буржуазной исторической литературе // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС / Под ред. проф. Н. П. Ковальского.– Днепропетровск: ДГУ, 1985.– С.139 – 140.
6. Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900 – 1914 рр.).– К.: Вид-во АН УРСР, 1963.– 214 с.
7. Кулик І. Економічні чинники французької інтервенції // Червоний шлях.– 1923.– № 3.– С. 122 – 128.
8. Лавров Ю. П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України // УІЖ.– 1964.– № 3.– С. 69 – 74.
9. Пажитнова Т. К. Про роль іноземного капіталу в розвитку продуктивних сил Росії // Економічні передумови Вел. Жов. соціал. рев. (на матеріалах України).– К.: Наук. думка, 1967.– С. 32 – 41.
10. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття.– Т. II.– Х.: Державне Видавництво України, 1927.– 278 с.

11. Фолюшевский И. В. Иностранный капитал в промышленности дореволюционной Украины // Сб. науч. раб. кафедр пол. экон. вузов г. Харькова.– Вып. I.– 1960.– С. 201 – 219.
12. Хряпін Е. О., Оглоблін О. П. та Слабченко М. С.– дослідники ролі іноземного капіталу в промисловості України XIX – початку XX ст. // Актуальні питання історії України. Тези доповідей перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті ак. Д. І. Багалія.– Х.: ХДПІ, 1992.– С. 25 – 26.
13. Яворський М. Україна в епоху капіталізму.– Вип. III. В суперехах імперіалізму.– Х.: Державне Видавництво України, 1925.– 308 с.
14. Яснопольский Л. Н. К вопросу о капиталах в металлической промышленности.– Х.: Издание Госплана УССР, 1927.– 75 с.

О. А. Яцина

**УКРАЇНСЬКИЙ РУХ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ЖУРНАЛУ
«РУССКАЯ МЫСЛЬ» (1907 – 1914 рр.)**

Всебічне й об'єктивне вивчення процесів національного розвитку та міжнаціональних стосунків має важливе практичне значення для вироблення в сучасних умовах правильного напрямку зовнішньої та внутрішньої політики будь-якої держави, яка б вписувалася у процес загальноцивілізаційного розвитку.

Як це може здаватися не парадоксальним, але російсько-українські відносини початку XX ст. вивчені недостатньо та є вкрай заідеологізованими. Публіцистика журналу «Русская мысль», з точки зору її ставлення до українського руху цього періоду, не вивчалася. Саме тому нам хотілося б з'ясувати, як частина російських лібералів, зорганізованих навколо даного часопису, ставилася до різноманітних проявів українського руху в період між революцією 1905 – 1907 рр. і Першою світовою війною. Спробуємо бодай побіжно з'ясувати, чим була викликана та чи інша позиція.

Журнал «Русская мысль» мав тривалу історію існування, адже видавався він із 1880 по 1917 рр. із подальшою еміграцією за кордон.

Із 1907 р. редактором журналу та головним його ідеологом став відомий російський діяч П. Струве. Редакторський колектив складала російська інтелігенція, що притримувалася буржуазно ліберальної ідеології [1, с. 28] Офіційно в цей період редакція часопису декларувала себе як позапартійне видання [2, с. 164]. На сторінках часопису часом зустрічаються різні точки зору представників різних політичних сил, проте часопис все ж таки був близьким до партії конституційних демократів. Серед працівників журналу слід назвати: М. Бердяєва, В. Брюсова, З. Гіппіуса, Л. Гуревича, О. Ізгоеві (Лянде), О. Кіззевета, С. Котляревського, І. Левіна, С. Лур'є, С. Рапопорта, В. Розанова, О. Салєковського, О. Стаховіча, Г. Трубецького, Д. Філософові.

Часопис належав до так званих «товстих» журналів, у яких вміщувалися художні твори, наукові розвідки, публіцистика. Остання була присвячена як проблемам внутрішнього життя, так і зовнішній політиці. Матеріали публіцистичного характеру, у тому числі й присвячені й українській тематиці, виділялися в окремі рубрики. Спочатку це були рубрики: «Текущие вопросы внутренней жизни» і «На разные темы», а з 1912 р замість них почав функціонувати відділ «В России и за рубежом». Він поділявся на підрозділи, присвячені політиці та громадському життю, літературі й мистецтву, релігії та церкві тощо. Крім цього, з 1911 р. у журналі відкрилася нова рубрика «Письма о национальностях и областях», у якій редакція обіцяла висвітлювати національну проблематику не з боку, а з середини, тобто вустами представників цих регіонів. Поява такої рубрики свідчила про збільшення актуальності національної проблематики. Нарешті на шпальтах часопису з'являлися окремі статті, присвячені цій тематиці, які розміщувалися поза вищезгаданими рубриками.

У цілому слід зазначити, що в журналі національному питанню приділяли постійну увагу. Висвітлювали проблеми розвитку головним чином тих народів, які проживали на теренах європейської частини імперії, по суті тих, що заявляли про себе у громадсько-політичному житті. Не можна сказати, що українська тематика була присутня у кожному щомісячнику, однак з-поміж інших їй приділяли чи не найбільшу увагу.

До 1911 р. публіцистика «Русской мысли» зосереджується переважно на теоретичних проблемах російського націоналізму, взаємовідносинах влада – нація, інтелігенція – нація, пошуки шляхів зміцнення могутності імперії, підірив авторитету якої завдала поразка в російсько-японській війні та Перша революція 1905 – 1907 рр. Головний тон тут задавав Струве П. Показовою є його стаття «Великая Россия» з продовженням через кілька номерів з назвою «Отрывки о государстве и нации» [3; 4]. Стаття написана з позицій російського імперіалізму та шовінізму. Велич Росії, на думку автора, повинна забезпечити зовнішня експансія на південь до басейну Чорного моря та на Захід. Внутрішня міць повинна забезпечуватися за рахунок примирення влади і народу, який пробудився та перетворюється у націю. Важливо детальніше зупинитися на тому, що передбачав проект російської нації та яке місце відводилося українцям. Це дає ключ до розуміння позиції представників часопису до українського руху.

Загальний аналіз публікацій даного характеру дозволяє стверджувати, що редакція дотримувалася концепції «великої російської нації» з використанням терміну «общерусская» або «русская» нація. Як зазначав дослідник російської політики у національному питанні Міллер О., це поняття включало не лише росіян, а й білорусів та українців, і заперечувало існування принципової етнічної відмінності між ними [5, с. 37]. Така вихідна позиція не давала беззаперечної відповіді щодо тактичних питань і зокрема того, як ставитися до українського руху на даний момент? Тут можна прослідкувати два підходи. Перший – радикальний, виразниками якого були П. Струве, О. Старосельский і, другий, поміркований – який проглядається у статтях О. Ізгоеві та С. Котляревського. Зупинимось на конкретних прикладах.

1911 року у першій публікації рубрики «Письма о национальностях и областях» була вміщена стаття відомого діяча єврейського руху В. Жаботинського, в якій автор порушував проблему складного становища останніх: ставати на бік російської нації та виступати елементом русифікації місцевих народів, чи навпаки [6]. Категоричну відповідь у цьому ж номері дав П. Струве. На його думку, В. Жаботинський не розуміє, що існує та розвивається тільки російська

культура й нація, і вона включає в себе великоросів, малоросів і білорусів. Інших, української і білоруської, культур та націй немає, вони лише можуть бути штучно створені, а це призведе до роздвоєння або розстроєння російської культури та нації [7, с. 184 – 185]. Глибше та відвертіше П. Струве виклав свої думки в статті з характерною назвою «Общерусская культура и украинца партикуляризм», яка була відповіддю на раніше надруковану статтю анонімного Українця під заголовком «К вопросу о самостоятельности украинской культуры» [8]. Отже, автор уточнює, що він не заперечує існування української культури взагалі, а лише вважає її обласною, місцевою, тобто різновидом російської, українська мова – це діалект російської, який рано чи пізно відімре. Розвиток української мови і літератури шляхом допущення їх викладання і вивчення у початковій, середній та вищій школі категорично заперечується. Це шкідливий штучний крок, який може призвести до розпаду «русской» культури, нації, держави. Слід підкреслити, що серед усіх національних рухів у Росії, саме український П. Струве вважав найбільш небезпечним [9, с. 82 – 85]. Тож зрозумілі заклики автора вести безкомпромісну ідейну боротьбу з «українством». Під останнім розумілася та частина малоросів, які хотіли створити власну національну культуру, а отже і націю, яка так чи інакше почне суперничати з російською і «вытеснять русский язык с территории этнографической Украины» [9, с. 84]. Незмінність своїх поглядів П. Струве ще раз підкреслює в статті «Несколько слов по украинскому вопросу», яка з'явилася на початку 1913 р. [10]. Вона була присвячена обговоренню журналу «Украинская жизнь», який почав виходити в Москві за редакцією С. Петлюри. Автор зазначає, що український рух іде далі, аніж сподіваються ліберали та радикали, вони його недооцінюють, чого ні в якому разі робити не можна. Тому, наприклад, упровадження української мови до початкової школи, це, на думку П. Струве, не педагогічна, а політична проблема, адже це засіб створення окремої нації та культури [10, с. 11].

Аналогічні думки зустрічаються у статті О. Старосельського «Энциклопедия украинского движения». Вона була присвячена обговоренню українофобської книги «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма», яку написав 1912 р.

київський цензор С. Щоголев. Книга містила багатий фактичний матеріал про різноманітні прояви українського руху та рекомендації, як з ним боротися. У прогресивних колах суспільства вона була зустрінута з осудом, її характеризували як жандармський донос. Дещо іншого погляду дотримувався автор, який пояснював таку реакцію російського суспільства зайнятістю боротьбою з офіційною владою, «русскому либерализму приходится проносить конституционные идеи сквозь строй реакции при поддержке окраинных (национальных – автор) элементов» [11, с. 5]. Між іншим, дана цитата зайвий раз засвідчує прихильність редакції до ліберальної ідеології та пов'язаних з ним політичних сил. Далі звучить попередження в бік українців, що таку співпрацю прийдеться перервати. У цій статті добре прослідковується егоцентризм і самовпевненість російської інтелігенції. Виходить так, що українцям дозволили стати поруч з лібералами для боротьби за демократію, а вони ще чогось хочуть. Позиція О. Старосельського щодо вивчення української мови у школі є негативною, співзвучною з С. Щоголевим. Він доходить абсурдного висновку, що така заміна мови призведе до зниження рівня освіти і культури серед українського школярства.

Отже, П. Струве, О. Старосельський були виразниками радикальних поглядів, яких дотримувалася частина працівників журналу «Русская мысль». Вони розглядали український рух виключно як негативне явище, з яким треба вести безкомпромісну боротьбу. Слід цілком погодитися з твердженням О. Міллера, який характеризує П. Струве як послідовного російського імперіаліста, ліберала-імперіаліста [12, с. 163 – 164].

Тепер зупинимося на позиціях поміркованої частини працівників журналу щодо українського питання. 1908 р. з'являється стаття О. Изгоеві «Национальные и религиозные вопросы в современной России» [13]. Головним чинником національної ідентичності автор вважає мову. «Русское племя», на його думку, складається з росіян, українців і білорусів, які мають власні розмовні діалекти. Складність проблеми, на думку автора, полягає в тому, що українці, на відміну від білорусів, виробили, або майже виробили, власну літературну мову. Крім цього існує Галичина, де зберігаються вільні умови для її розвитку. Отже, стосовно українців треба виробляти якусь іншу

політику, тільки не репресії, адже вони не дають бажаного результату. Оскільки на цей час український рух автор вважає культурницьким, тож його необхідно «предоставить свободному развитию без искусственного поощрения и без всяких тормозов» [13, с. 125]. Найбільш ефективними діями у національній політиці, на думку О. Ізгоеві, є попереджаючі кроки держави.

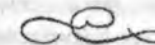
Схожу, можливо дещо м'якшу, позицію висловлює С. Котляревський. Обговорюючи вже згаданий вихід журналу «Украинская жизнь», автор констатує недостатню обізнаність російської громадськості з українською проблематикою, тож правильно робить даний часопис, що ліквідує цю прогалину. Щодо культурницьких домагань українців, то автор їх частково сприймає, наприклад, введення української мови поряд з російською до початкової школи, місцевих установ (не вище рівня губернських центрів). Українізація вищого рівня виглядала б штучною, до того ж спричинила б до перемоги «провинциального самолюбия над общерусской культурой» [14, с. 8]. Пересторога в устах автора звучить щодо боротьби українців із російським централізмом. Якщо мова йде про місцеве самоврядування, то це нормально, але якщо під цим розуміється національна автономія, то це вже небезпека.

Тож, як бачимо, позиція поміркованих представників журналу «Русская мысль» допускала певні можливості для культурницького розвитку українців, але в межах етнографічного різновиду «общерусской» культури та нації. Така позиція, в будь-якому разі, заперечувала право українців на власну ідентичність.

Підводячи загальний підсумок, слід зазначити, що російські ліберали, представлені редакцією журналу «Русская мысль», сприймали український рух крізь призму «общерусской нации», заперечуючи таким чином право на існування українців власне як нації. Певні тактичні розбіжності, часом невизначеність, не змінювали головної стратегічної мети – не дати можливості українському рухові вийти на політичний рівень. Таке ставлення було викликане комплексом страху за долю «общерусской» культури і, особливо, Великої імперії. Воно свідчить про незавершеність процесу російського націогенезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Никитина М. А. «Русская мысль» // Русская литературы и журналистика начала XX в. / Буржуазно-либеральные и модернистские издания.– М.: Наука, 1984.– С. 26 – 48.
2. «Русская мысль» // Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века.– 3-е изд.– М.: Флинта: Наука, 2004.– С. 162 – 168.
3. Струве П. Великая Россия // Русская мысль.– 1908.– № 1.– С. 143 – 157.
4. Струве П. Отрывки о государстве и нации // Русская мысль.– 1908.– № 5.– С. 187 – 194.
5. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).– СПб.: Алетейя, 2000.– 260 с.
6. Жаботинский В. Еврейство и его настроения // Русская мысль.– 1911.– № 1.– С. 95 – 114.
7. Струве П. На разные темы // Русская мысль.– 1911.– № 1.– С. 175 – 187.
8. Українець. К вопросу о самостоятельности украинской культуры // Русская мысль.– 1911.– № 5.– С. 131 – 147.
9. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль.– 1912.– № 1.– С. 65 – 86.
10. Струве П. Несколько слов по украинскому вопросу // Русская мысль.– 1913.– № 1.– С. 10 – 11.
11. Старосельский А. Ф. Энциклопедия украинского движения // Русская мысль.– 1913.– № 3.– С. 1 – 5.
12. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования.– М.: Новое литературное обозрение, 2006.– 248 с.
13. Изгоев А. Национальные и религиозные вопросы в современной России // Русская мысль.– 1908.– № 5.– С. 122 – 137.
14. Котляревський С. А. Орган руського українства // Русская мысль.– 1913.– № 1.– С. 7 – 10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Алексеев А. О.** – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
2. **Арзуманова Т. В.** – канд. іст. наук, викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.
3. **Архипенко Л. М.** – канд. філол. наук, викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.
4. **Баличева Л. В.** – канд. іст. наук, викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.
5. **Безугла І. В.** – викладач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.
6. **Борисов В. А.** – викладач кафедри англійської фонетики і граматики Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.
7. **Бортник Л. А.** – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.
8. **Бровко О. О.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української літератури Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.
9. **Бутковська Н. О.** – старший викладач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.
10. **Волкова І. В.** – канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Харківського університету Повітряних сил ім. І. Кожедуба.
11. **Гайдамака Г. Г.** – канд. пед. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.
12. **Грищенко Т. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

13. **Данкіна Л. С.** – канд. пед. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

14. **Дворкін І. В.** – аспірант кафедри політичної історії національного політехнічного університету «ХПІ».

15. **Дзіндра Л. Ф.** – канд. філос. наук, доцент кафедри менеджменту та маркетингу Харківського національного економічного університету.

16. **Дідорчук М. І.** – викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

17. **Добрунова Л. Е.** – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

18. **Дюмін О. З.** – канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету радіоелектроніки.

19. **Євграфова А. О.** – канд. філол. наук, доцент кафедри журналістики та філології Сумського державного університету.

20. **Жовтобрюх В. Ф.** – канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

21. **Золотарьова І. М.** – канд. психол. наук, доцент кафедри української та російської мов Харківської національної академії міського господарства.

22. **Казимир І. І.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

23. **Калініченко О. В.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови, психології та педагогіки Харківського державного медичного університету.

24. **Карцева М. Д.** – ст. викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

25. **Квітковська Н. В.** – канд. пед. наук, доцент кафедри загальної та вікової психології Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомаїнського.

26. **Кісіль М. В.** – викладач Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

27. **Кобзарь В. П.** – учитель Харківської спеціалізованої середньої школи № 109.

28. **Коломієць Л. І.** – д-р філол. наук, професор кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

29. **Корнєв О. В.** – студент IV курсу історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

30. **Корнілова В. О.** – канд. іст. наук, доцент центру міжнародної підготовки студентів Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

31. **Коршунова І. П.** – старший викладач кафедри українознавства Харківського державного університету харчування та торгівлі.

32. **Кочура Н. М.** – аспірант Національного інституту стратегічних досліджень (м. Київ).

33. **Крутова Л. Ф.** – викладач кафедри української та російської мов Харківської національної академії міського господарства.

34. **Лагута Т. М.** – канд. філол. наук, старший викладач кафедри української та російської мов як іноземних Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

35. **Лисиченко Л. А.** – д-р філол. наук, професор кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

36. **Маленко О. О.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Харківського педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

37. **Масло О. В.** – викладач кафедри українознавства Харківського університету Повітряних сил ім. І. Кожедуба.

38. **Маслова Н. І.** – канд. філол. наук, доцент кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.

39. **Матейко Р. М.** – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету.

40. **Мацюцький В. М.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

41. **Мацько Д. С.** – аспірант кафедри педагогіки Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

42. **Мироненко А. О.** – викладач кафедри українознавства Харківського університету Повітряних сил ім. І. Кожедуба.

43. **Михайличенко Д. Ю.** – канд. іст. наук, викладач кафедри філософії і політології Харківського національного економічного університету.

44. **Міносян А. С.** – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського державного університету харчування та торгівлі.

45. **Мороз Т. Ю.** – викладач кафедри іноземної мови № 1 Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого.

46. **Мямліна А. В.** – аспірант Дніпропетровського національного університету.

47. **Мясоедова С. В.** – канд. філол. наук, доцент кафедри іноземних мов Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого.

48. **Нікітіна Л. Д.** – старший викладач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.

49. **Ніколаєва А. О.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови, психології та педагогіки Харківського державного медичного університету.

50. **Павловська О. Є.** – канд. філол. наук, доцент кафедри російської мови Кубанського державного аграрного університету.

51. **Петренко В. О.** – викладач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.

52. **Петрова О. Б.** – канд. філол. наук, доцент Харківської медичної академії післядипломної освіти.

53. **Підгородецька І. Ю.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

54. **Піротті Н. В.** – канд. пед. наук, доцент, зав. кафедри мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

55. **Полежаєва О. В.** – викладач кафедри іноземних мов та перекладу Харківського національного економічного університету.

56. **Пономаренко В. С.** – д-р економ. наук, професор, ректор Харківського національного економічного університету.

57. **Пономаренко І. М.** – д-р філол. наук, доцент кафедри сучасної російської мови Кубанського державного університету.

58. **Романченко О. М.** – аспірантка кафедри міжнародної економіки Харківського національного економічного університету.

59. **Руденко Р. Г.** – д-р іст. наук, професор кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

60. **Свинаренко Н. О.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

61. **Селіверстова А. І.** – канд. філол. наук, старший викладач кафедри української та російської мов як іноземних Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

62. **Склокін В. В.** – здобувач кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

63. **Скорбач Т. В.** – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови, психології та педагогіки Харківського державного медичного університету.

64. **Скринник З. Е.** – канд. філос. наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.

65. **Сметана І. І.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

66. **Сокол С. Ю.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

67. **Супруненко Г. С.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

68. **Творцева Н. Г.** – канд. філол. наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Харківської медичної академії післядипломної освіти.

69. **Терещенко В. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

70. **Фоміна Л. В.** – канд. філол. наук, доцент, зав. кафедри української мови, психології та педагогіки Харківського державного медичного університету.

71. **Харламов М. І.** – аспірант Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

72. **Хом'якова О. В.** – викладач кафедри української та російської мов Харківської національної академії міського господарства.

73. **Хряпін Е. О.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного університету радіоелектроніки.

74. **Циганенко В. А.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного університету радіоелектроніки.

75. **Черемська О. С.** – канд. філол. наук, доцент, зав. кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

76. **Черемський М. П.** – аспірант Національного технічного університету «ХІП».

77. **Чистякова Г. М.** – викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

78. **Чорна Н. В.** – канд. іст. наук, доцент кафедри філософії Харківського національного технічного університету радіоелектроніки.

79. **Шевченко Т. М.** – канд. філол. наук, доцент кафедри журналістики Одеського національного університету ім. І. Мечникова.

80. **Шелепкова І. М.** – викладач кафедри українознавства Харківського національного економічного університету.

81. **Шелякіна А. В.** – аспірант Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

82. **Шмирьова В. І.** – канд. іст. наук, доцент кафедри філософії та політології Харківського національного економічного університету.

83. Шпорт Г. М. – канд. іст. наук, науковий співробітник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

84. Шуліка Л. В. – викладач Лисичанського педагогічного коледжу Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

85. Яцина О. А. – канд. іст. наук, викладач Національного аерокосмічного університету ім. Жуковського «ХАІ».

05.27

Наукове видання

**Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
«Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві»**

Збірник статей

НБ ПНУС

751867

Library of the National Pedagogical University of Ukraine
1997, 2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018, 2021, 2024
Ukraine, Kyiv, 01032, P. N. Shcherbakivska St., 10
Library of the National Pedagogical University of Ukraine
1997, 2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018, 2021, 2024
Ukraine, Kyiv, 01032, P. N. Shcherbakivska St., 10

22,00

Завдання редакційно-видавничого відділу
видавництва
визначити порядок виконання
робот з надання інформації про
видавничу діяльність

Підписано до друку 30.10.2006 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Гарнітура WagnockPro. Друк ризографічний. Ум.-друк. арк. 21,47.
Обл.-вид. арк. 23,13. Наклад 100 прим. Зам. № 179.

ФОН Лібуркіна Л. М.
61050 Харків, а/с 870.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів
видавничої діяльності ХК № 76 від 12.02.2003 р.
Надруковано у ВД «ІНЖЕК», Харків, пр. Гагаріна, 20.